

566

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 1 / 2016

2016-yil – SOG'LOM ONA va BOLA YILI

► Соғлом бола, соғлом авлод орзуси аجدодларимиздан бизга ўтиб келаётган, қон-қонимизга сингиб кетган азалий интилишдир. Агар ота-боболаримизнинг турмуш ва тафаккур тарзига назар солсак, улар инсоннинг насл-насабига, етти пуштининг тозалиги, авлоднинг соғлиғига жуда катта эътибор берганини кўрамиз.

► Ер юзида ҳаёт пайдо бўлибдики, одамзод мўътабар она сиймоси олдида ҳамиша таъзим қилади. Муборак ҳадислардаги “Жаннат – оналарнинг оёғи остидадир” деган сўзлар ҳам ана шу юксак меҳр ва эҳтиромнинг ёрқин ифодасидир.

► “Она ва бола соғлом бўлса, оила бахтли, оила бахтли бўлса, жамият мустаҳкам бўлади” деган ҳаётбахш ғоя ҳар бир юртдошимизнинг қалбига чуқур кириб бориши, ана шу улуғ ишга муносиб ҳисса қўшиш барчамизнинг муқаддас вазифамизга айланиши лозим.

Президент Ислом КАРИМОВнинг Ўзбекистон Республикаси
Конституциясининг 23 йиллигига бағишланган тантанали
маросимдаги маърузасидан олинди.

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Журнал 1994 йилдан чиқа бошлаган. Бир йилда тўрт марта нашр этилади.

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Тахририят
Муҳиддин РАҲИМ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Собиржон ЁҚУБОВ

(масъул котиб)

ШОҲСАНАМ

(бўлим мудир)

Ольга ЖОЛДАСОВА

(бўлим мудир)

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ

(бўлим мудир)

Наргиза УСМОНОВА

(техник муҳаррир)

Гулнора ФАТТОҲОВА

(мусоахх)

Жамоат кенгаши

Ўрозбой АБДУРАҲМОНОВ

Дилором АЛИМОВА

Хуршид ДАВРОН

Шухрат РИЗО

Хайридин СУЛТОН

Абдурахим ЭРКАЕВ

Муртазо ҚАРИШИБОЙ

Қахрамон ҚУРОНБОЕВ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис – Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: Тошкент шаҳри, Шахрисабз кўчаси, 36-бино

233-10-68

233-79-40

239-46-16

Журнал андозаси тахририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси, 100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2016 йил 8 февраль куни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100 $\frac{1}{16}$, 8 босма тобок. 4113-бўйртма. Нашр адади 4239 нусха.

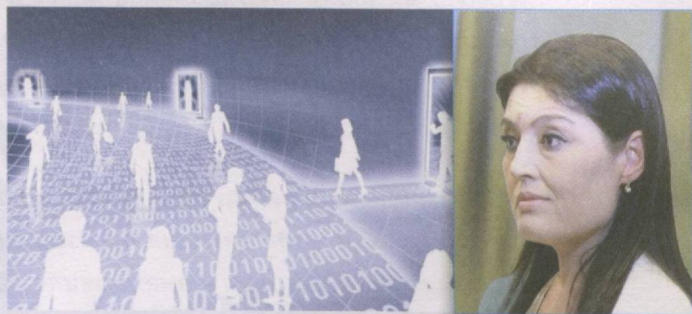
tafakkurtahriyati@mail.ru

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Сукротлар керак бизга. *Файласуф олим Виктор АЛИМАСОВ билан суҳбат*.....4

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Нигора УМАРОВА. Электрон ҳукумат: муаммо ва ечимлар...18

ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

Собиржон ЁҚУБОВ. Европа Иттифоқи: айрилганни айиқ ер...24

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Улугбек САИДОВ. Хурлик ва масъулият.....30

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

ТИРИК СЎЗ

Альбер КАМЮ. Олмон дўстимга мактублар...42

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

“Шайтон ўзинг, ғилмон ўзинг...”. Адабиёт-шунос олим Йўлдош СОЛИЖОНОВ билан суҳбат.....54

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Баҳодир КАРИМ. Уч ҳикоя – уч ғоя.....62

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Максим ГОРЬКИЙ. Она қасидаси.....70

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Навобахш мусаввир. Рассом Содиқ Раҳмонов асарларидан намуналар.....76

КЎНГИЛ САЛТАНАТИ

Турсун АЛИ. Самода ой кезинар танҳо...78

ХАЗИНА

Ҳамидулла АКБАРОВ. “Айро тушди бу жон энди...”83

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

ШОҲСАНАМ. Батамом бахшида.....90

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Лазизжон БАҲРОНОВ. Эгасини излаган гаплар.....100

Солиқ РАҲМОНОВ. “Улуғбек юлдузи”

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Умид ЁҚУБОВ. Азал зулматларин кесиб ўтган нур.....102

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Мунира ҚАҲҲОРОВА. Ҳуқуқ фалсафаси: шарқона талқинлар.....112

Шафоат ҲАСАНОВА. “Қуш тили” тилсими.....114

Мунира АМИНОВА. Созлар султони.....116

Наргиза ҲАСАНОВА. Ижод, истеъдод ва таълим.....117

Нурман БЕРДИЕВ. Композиция – тугаллик демак.....119

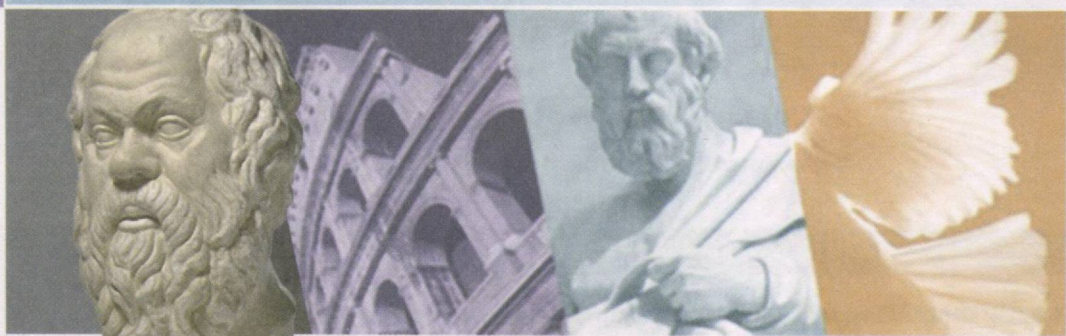
Феруза ОТАХОНОВА. Ўсмирлар либоси нега ўзгарувчан?.....120

Барно ЎНГБОЕВА. Советлаштириш сиёсати қандай бошланган эди?.....122

Обид ТАНГИРОВ. Тошкент қозилари.....124

Анвар ҚАНДАҲОРОВ. Икки тилда ашъор битган авлиё.....125

Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....127

SUQROTLAR KERAK BIZGA

Файласуф олим Виктор АЛИМАСОВ
биан суҳбат

– Домла, фалсафа миллий ҳам бўлиши мумкинми ёки у фақат умуминсонийми? Фалсафанинг миллийлиги унинг қайси жиҳатларига кўра аниқланади? Миллий фалсафани яратиш, унинг замонга ҳамоҳанг ривожланиши қандай омилларга боғлиқ?

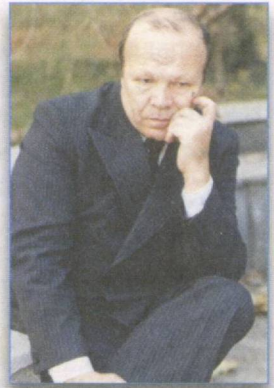
– Биринчидан, олам ва одам, ҳаёт ва борлиқ, муаббад ва муваққат, эзгулик ва ёвузлик, адолат ва зулм, меҳр ва қаҳр, илоҳийлик ва инсонийлик каби воқеликлар ҳақида тафаккур қилиш барчага, бани башарга хос фазилатдир. Ушбу қарама-қарши воқеликлар фалсафанинг-да азалий мавзулари ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, фалсафа умуминсоний ҳодисадир. Карл Поппер тўғри таъкидлайди: “Барча кишилар – файласуф, аммо кимдир – кўпроқ, кимдир – камроқ”. Улар онги, идроки, ҳаёт ҳақида мулоҳаза қила олишига кўра файласуфдир. Иккинчидан, ҳар бир халқнинг фикрлаш тарзида этностереотиплар мавжудлиги барчага аён. Инсон миллий маданий қадриятлар қўйнида туғилади, вояга етади, шаклланади. Миллий менталитет ўйлаб топилган нарса эмас, у реал борлиғимиздир. Шундай экан, миллий ўзига хосликлар тафаккур тарзимизда, фалсафий мушоҳадаларимизда, олам ва одам ўртасидаги алоқаларни талқин этишимизда акс этмаслиги мумкинми? Албатта, йўқ. Учинчидан, миллий фалсафа борми, деган саволингизнинг ўзи – фалсафий мушоҳада. Шу саволни қўйдингизми, тамом, сиз миллий фалсафанинг мавжудлигини маълум маънода тан олган бўласиз. Акс ҳолда, сиз бундай саволни қўймаган ҳам, унга жавоб изламаган ҳам бўлардингиз. Миллий фалсафа бор, аммо

унинг борлигини асослашга қодир файласуфлар йўқ. Муаммо ана шунда! Тўртинчидан, юнон фалсафаси, инглиз фалсафаси, немис фалсафаси, хитой, ҳинд, япон фалсафаси борлигини маърифатли бирор кимса инкор этмаса керак. Уларнинг шаклланишида тарих, тил, ҳудуд, этномаданий ўзига хослик, менталитет ва йирик фалсафий мактаблар муҳим таянч вазифасини ўтаган. Улар бизда ҳам мавжуд.

– *Англашилиб турибдики, сиз миллий фалсафа бўлиши мумкин демоқчисиз? Хўп, шу нуқтаи назардан, бугунги ўзбек миллий фалсафаси ҳақида нима дея оласиз? Минг йиллар муқаддам яшаган боболаримизнинг буюк таълимотлари ҳақида кўп гапирилади. Аммо бугун нималар қилиняпти? Миллий фалсафамиз мақтанишга арзигуликми?*

– Ўзбек миллий фалсафаси бор! Тўғри, у назария, илм соҳаси сифатида шаклланиб улгурганича йўқ, аммо унинг эмпирик асоси мавжуд ва айрим ғоявий масалалари ёритилган. Ўзбек миллий фалсафасининг борлигини қуйидагича изоҳлаш мумкин: 1) ўзбек халқи ижтимоий-тарихий ва маданий жараёнларнинг фаол субъекти сифатида башариёт ривожига ўз ўрнига эга; 2) олам ва одам ҳақида мулоҳаза юритиш, ижтимоий онг, менталитет – барча миллатларга, жумладан, ўзбек халқига ҳам хос; 3) шу халққа хос идеаллар, фазилатлар, ўтмиш ва келажакка доир ўйлар унинг буюк фарзандлари ижодида мужассамдир. Ҳар бир авлод мазкур бисотни қайта-қайта баҳолайди, улардан ниманидир олади ва уларга ниманидир қўшади. Энг муҳими – изланиш тўхтамаслиги, у баҳс, тортишув, ўзини ўзи очиқ танқид тарзида муттасил давом этмоғи лозим. Жаҳон фалсафаси ютуқларини ўзлаштириш, уларни миллий менталитетга вобаста этиш миллий фалсафани янада юксак даражага кўтаради.

“Ўзбек фалсафаси” иборасини қўллаганда, ён-атрофимиздаги қардош халқлар ҳам ўз фалсафасига эгами, деган савол туғилади. Шу боис тадқиқотчилар бу иборани ишлатишдан ўзини тияди. Тўғри, баъзан файласуфнинг қаерда туғилгани, қайси тилда ижод қилгани эътиборга олинади. Бироқ булар – иккиламчи белгилар. Масалан, Иммануэл Кант Кёнигсбергда (ҳозирги Калининград) туғилган, лекин уни немис файласуфи, Эрих Фромм Франкфурт-Майнда (Германия) туғилган, немис тилида ёзган, аммо уни АҚШда яшагани сабаб америкалик файласуф деб аташади. Бу каби мисоллар оз эмас. Энг муҳими – тадқиқотчининг фалсафага қўшган ҳиссасидир. Хўш, универсум деб аталмиш борлиқ, ҳаёт ҳақида пичоққа илинарли бирор айтар сўзи борми? Буюк донишварлар излаган ҳақиқатни у нимадан топди? Топганини муносиб ҳимоя қилиш, дадил айтишга шайми? Ана шу саволларга жавоблар файласуфнинг ҳам, фалсафанинг ҳам чин баҳосини беради.

**Миллий
фалсафа
“биз” ман-
фаатлари
ва тафакку-
рини ифода
этса-да, у
мудом “мен”
дейишга ақли,
журъати
етадиган фай-
ласуф меро-
сига таянади.
Ўз “мен”ига
эга бўлмаган
тадқиқотчи-
нинг фикрла-
ри, асарлари
улкан ахборот
уммонига беиз
сингиб кета-
ди... Демак,
миллий фал-
сафани шакл-
лантирмоқ-
чимисиз, ўз
“мен”ига
эга фай-
ласуфни
тарбия-
ланг!**

Қадимдан фалсафа икки йўналишда – инсон, ҳаёт, борлиқ ҳақида эркин мушоҳада, рефлексив кечинмалар ифодаси, талқини ҳамда тайёр категория, тизим ва таълимотлар йиғиндиси сифатида ривожланиб келади. Миллий фалсафа-да ҳам ушбу анъана сақланиб қолиши табиий. Аммо халқи-миз тарихий-фалсафий меросида бадиият, поэтик-эстетик ёндашув устуворлик қилишини ёдда тутиш керак. Ўзбек фалсафасининг ўзига хослиги унинг айнан ушбу меросдан улги олишида намоён бўлади.

Ўзбек фалсафасидан фақатгина миллий, айниқса, этно-график белгиларни излаш маъқул эмас. Ҳа, баъзан мил-лий онг ва маданиятга мурожаат этилади (улардаги ўзига хосликлардан илмий-назарий таълимотлар яратилиши мумкин), уларсиз миллий фалсафа бўлмайди. Бу ўринда Сарвеналли Радхакришнаннинг “Ҳинд фалсафаси”, Алек-сей Литманнинг “Замонавий ҳинд фалсафаси”, “Хитой фалсафаси тарихи” китобларидаги далилларни ёдга олиш мумкин. Шунга қўра, ўзбек фалсафаси ҳам миллий ман-фаатларни ифода этган илмий-назарий концепцияларни тадқиқ этмай шакллана олмайди. У мазкур концепция-ларни жаҳон фалсафасида қарор топган ёндашув ва усул-лар орқали таҳлил қилиши, зарур бўлса, уларни бойитиш, ўзгартириш юзасидан таклиф бериши шарт. Ана шунда-гина у миллий тараққиётга ўз ҳиссасини қўшади.

Бугун тадқиқотчиларимиз назаридан четда қолаёт-ган мавзу йўқ ҳисоби. Бу – фикрлашга бўлган қизиқиш сўнмаганидан далолат. Аммо улар фалсафанинг азалий мавзуси – инсон, унинг руҳий олами ва “мен”ини унутиб қўётгандек. Ваҳоланки, айнан шу азалий мавзуда фал-сафага хос миллийлик ва умуминсонийлик мужассам. Мераб Мамардашвили “Фалсафани ўрганиш учун фалса-фа факультетига эмас, балки файласуф олдига борилади”, деганида ўша “мен”нинг файласуф “мен”и олдига бориши зарурлигини назарда тутган. Бетақрор руҳий оламга, реф-лексив кечинмалар ва “мен”ига эга инсон ҳар қандай фал-сафанинг, жумладан, миллий фалсафанинг ҳам ўзагидир. “Мен”сиз мушоҳада – лағвона сафсата! “Мен” ўзбек фалсафа-сининг ҳам асл устунидир!

“Мен” ўз қобиғида қололмайди, балки “у”, “улар”, “биз” ва “универсум” поғоналарига қўтарилиши лозим. Бироқ улар “мен”ни мутлақ “ютиб юбормаслиги” керак. Акс ҳолда, алоҳида инсон ҳаётида маъни қолмайди. “У”, “улар”, “биз” ва “универсум” “мен”даги ранг-баранглик, хурфикрлилик орқалигина қадрлидир. Миллий фалсафа “биз” манфаатлари ва тафаккурини ифода этса-да, у

мудом “мен” дейишга ақли, журъати етадиган файласуф меросига таянади. Ўз “мен”ига эга бўлмаган тадқиқотчининг фикрлари, асарлари улкан ахборот уммонига беиз сингиб кетади. Ўз “мен”ига эга тадқиқотчигина миллий фалсафага ўзига хослик, бетакрорлик бахш этади. Демак, миллий фалсафани шакллантирмоқчимисиз, ўз “мен”ига эга файласуфни тарбияланг!

– Марксистик фалсафа яккахукмронлигига чек қўйилгач, файласуфлар орасида иккиланиш, йўлини йўқотишга ўхшаш бир саросима кузатилди, менимча. Умуман олганда, жамиятда ягона ҳукмрон фалсафа бўлишининг ўзи фалсафа табиатида зид. Хуллас, шўролар даврида шаклланган файласуфларимизнинг бир қисми яна ўша эски гапларни янгича иборалар билан такрорлай бошлади, қолганлари эса, фалсафа деб турли ғайриилмий, спиритуалистик таълимотлар, динлар, хусусан, шарқ динлари ва исломдан бошпана ахтаришга киришди. Менимча, биринчи гуруҳнинг ҳам, иккинчи гуруҳнинг ҳам сўзлаётгани асл фалсафа эмас. Сиз файласуфларимизнинг бугунги ижтимоий-сиёсий ҳаётда тутган ўрнини қандай баҳолайсиз?

– Менга ҳаёт, жумладан, фалсафа устидан ҳукм чиқариш ҳуқуқи берилмаган. Мулоҳазаларимни фалсафий мушоҳадага мойил қалб изтироблари деб қабул қилишингизни истардим.

Фалсафий таълимотлар буткул йўқ бўлиб кетмайди. Жумладан, Маркс фалсафаси ҳам. Тўғри, улар кун тартибидан чекиниши, гоҳо унут бўлиши мумкин, лекин ўлмайди.

Бугун ўзини файласуф деб биладиганлар, фалсафадан маъруза ўқиётганларнинг аксари марксистик фалсафа таъсирида шаклланган. Демак, истаймизми-йўқми, шу файласуфларимиз Маркс таълимоти, фалсафаси асосида фикрлайди. Нима учун биз марксистик фалсафадан қутулолмаяпмиз, деган саволингизга мен бундай жавоб беришни истардим. Нафсиламри, Маркс фалсафасини бус-бутун чиқитга чиқариш тўғри эмас. Сиз Маркснинг “эксплуататорларни экспроприация қилиш”, “буржуазияни синф сифатида тугатиш”, “пролетар революцияси” каби ғояларини ғайриҳаётий атаб, унга қарши фикр билдиришин-

гиз мумкин. Бироқ булар Марксга қадар ҳам айтилган. Платон, Аристотелдан тортиб Жон Локк, Бенедикт Спиноза, Льюдвиг Фейербах, Адам Смит, Жон Стюард Миллгача мавжуд тузумдаги адолатсизликка, ноҳақликка, ўғирликка қарши фикрлар, даъватлар бонг уриб тургани сир эмас. Фикримча, Маркс фалсафаси туфайли критицизм, ижтимоий муносабатларни ўзгартириб, такомиллаштириб бориш, ижтимоий адолат ва тенглик ғоялари кенг тарқалди, фалсафага илм-фан соҳаси сифатида қараш шаклланди, кадрлар тайёрланди. Яхшими-ёмонми, истаймизми-йўқми, яқин ўзбек фалсафаси тарихида марксистик фалсафа муҳим ўрин тутади. Маркс ўз таълимотини догма деб ҳисобламаган, демак, унинг фалсафасидан танқидий фойдаланиш ўз ихтиёримизда. Аммо иқтидоримиз, журъатимиз етадимиз? Ҳозирги талай файласуфларимиз марксистик фалсафанинг сўник сояларидир. Улардаги дунёқарашни ўзгартиришга нафақат шу зотларнинг ўзи, балки илм-фан тизимида, жамиятда ҳам хоҳиш йўқдек. Миллий менталитетимиздаги коммуитаризм Маркс фалсафасидаги коммунизм ғоясига жуда яқин.

**Айрим
тадқиқот-
чилар фи-
зика, химия,
биология ёки
математи-
ка тилини
зўрма-зўраки
фалсафага ки-
ритишга ин-
тилади ва уни
илмий янги-
лик сифатида
тақдим эта-
ди. Оқибатда
фалсафани
бенаф, ақлга
ҳам, қалбга
ҳам ҳеч нима
бермайдиган
сўзлар ўйи-
нига, сафса-
тага айлан-
тиради.**

– Ҳарна бўлса ҳам муайян фалсафий таълимотнинг ёки мафкуранинг яккаҳукмронлигига чек қўйилиши, менимча, ижобий ҳодиса.

– Тўғри. Бироқ ўтмиш таълимотларига холис ёндашмоғимиз лозим. Энди саволингизнинг иккинчи қисми – мустақилликка эришганимиздан сўнг, ҳукмрон мафкурадан воз кечилгач, файласуфлар орасида иккиланиш, йўлини йўқотишга ўхшаш жараён кечгани масаласига тўхталсам.

Бугун халқлар, кишилар онги, ҳаёти ва қизиқишларида ҳали тўла англалмаган, ўрганилмаган туб эврилишлар кечмоқда. Бу эврилишлар беқарор, адашув, ҳатто радикализмга мойил. Уларни на инқилобий ва на тадрижий дея баҳолаш мумкин. Биз бу ўзгаришларни ўрганиш, изоҳлашга тайёр эмас эдик. Оқибатда доводирав, иккиланган кўйи зиддиятлар чорраҳасида туриб қолдик. Бу аҳвол қанча давом этишини олдиндан айтиш қийин. Бундай вазият айрим ақл эгаларида руҳий тушқунликни, жамиятдан бегоналашувни келтириб чиқарса ажаб эмас. Буддавийлик ва Шопенхауэр меросига қизиқиш уйғонгани сабабини шу билан изоҳлаш мумкин.

Тадқиқотчиларимиз, бир томондан, зардуштийлик, ислом, тасаввуф ва жадидчиликдан, иккинчи томондан, миллий ғоядан нажот излаётгандек. Нашриётларимиз чоп этаётган китоблар

халқимиз маънавий мероси нақадар бой эканини кўрсатмоқда. Бироқ Президентимиз айтмоқчи “фақат тарихимиз, олис аждодларимизнинг кашфиётлари билан мақтаниб, уларга маҳлиё бўлиб яшайдиган бўлсак, ана шу ноёб меросни асраб-авайлаб, янада бойитиб, унга ўз ҳиссамизни қўшмасак, замон билан ҳамқадам бўлиб юрмасак, бизнинг жаҳон майдонида муносиб ўрин эгаллашимиз қийин кечади.” Лекин ушбу меросни миллий фалсафа даражасига кўтараётган тадқиқотчилар қани? Мисол келтирай. Бир гуруҳ тадқиқотчилар томонидан 2013 йили “Ўзбекистон фалсафаси тарихи”нинг биринчи жилди чоп этилди. Муаллифлар Ўзбекистон фалсафаси нима, унинг миллий, яъни ўзбек фалсафасига қандай алоқаси бор каби саволларга деярли жавоб бермаган. “Авесто” ҳақидаги рус тилида ёзилиб, хорижда XIX асрдан буён такрорланиб келаётган фикрлар илмий кашфиёт деб, зардуштийлик эса асоссиз тарзда “илк жаҳон дини”, “давлат дини” деб эълон қилинди. Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, мутасаввифлар қарашлари шунчаки қайта-қайта айтиляпти, холос. Ўтмиш аждодлар гапини тўтидек такрорлаш билан жамият ҳаётида, кишилар онгида содир бўлаётган эврилишларга мувофиқ келувчи фалсафани яратиш мушкул. Менимча, тадқиқотчиларимизда жаҳон фалсафасидаги янгиланишлардан хабардорлик ва мустақил фикр, ёндашув етишмаётгандек. Аксариятимиз журъатсизмиз. Қарангки, шўролар даврида қомусларга кирган академикларимиз, 70 дан зиёд фалсафа фанлари докторлари, профессорлар, давлат мукофоти совриндорларидан бирортаси миллий фалсафамиз бор, дейишга журъат этолмаган. Ваҳоланки, Мераб Мамардашвили грузин фалсафаси бор, дейишдан кўрқмаган.

Мустақил фикрлашдан йироқ тадқиқотчи илм-фанга айтарли ҳисса қўшолмайди. Чунки “файласуф фақат ўз тилидан гапириши зарур” (Мамардашвили ибораси). Бертран Расселнинг “Ғарб донишмандлиги”, “Ғарб фалсафаси тарихи” китобларини ўқинг. Ўзбек фалсафасини ҳам ана шундай илмий ва нафис тилда, мустақил талқинда ёзиш мумкин! Рассел ушбу китоблари учун Нобель мукофотиغا сазовор бўлган!

Миллий ғоя, шубҳасиз, жамиятимизни, кишиларимизни эзгу, олийжаноб мақсадлар атрофида жипслаштиришни назарда тутди. Бироқ ғоя билан ҳаёт, субъектив истак билан объектив борлиқ айна бир воқеликлар эмас. Ғояда утопия, ҳатто ўтмиш ёки келажакни идеаллаштириш мужассам бўлиши мумкин, реал ҳаёт эса ўжар, у олдиндан ишлаб чиқилган модел-

*Худо –
ботинимиз-
да, “мен”и-
мизда. Ушбу
“мен”даги
қувватни,
салоҳият-
ни, дурдона-
лар яратиш
иштийёқини
қўллаб-қув-
ватловчи дин,
диний-фал-
сафий гоялар
муҳимдир.
Дин, диний-
фалсафий гоя-
лардан эмас,
уларни сийқа,
ғализ, юза-
ки талқин
қилувчилар-
дан кўрқниш
керак.*

ларга бўйсунмайди. Хўш, ушбу қонунлар нималардан иборат? Ижтимоий онгда уларнинг инъикоси қандай? Эзгу, олийжаноб мақсадлар кенг тарғиб этилаётганига қарамай, давлат хизматчилари орасида – тамагирлик, таълим-тарбия соҳасида – юзакилик, иқтисодиёт тармоғида – юлғичлик, оилавий муносабатларда – оқибатсизлик каби салбий ҳолатлар барҳам топмаётгани сабаблари нимада? Ижтимоий тараққиёт учун жуда муҳим бўлган бундай саволларга жавоб излаш тадқиқотчилар вазифаси эмасми? Бу борада фалсафа нима дейди? Минг афсуски, миллий ғояни танқидий тадқиқ этиш ва замонга мувофиқ ривожлантиришни эплай олмаяпмиз.

Постмодернизм индивидуализми, субъективликини диққат марказига қўйиб, инсонимкониятларининг чексизлигини намоён қилади. У анъанавийликни, тарихийликни инкор этса-да, яратувчанликни, замонавийликни рад этмайди. У бузиш, яқсон қилишни эмас, балки мутлақ янги борлиқни яратиш тарафдори.

Масалан, Маҳбуба Абдуллаеванинг 2011 йили чоп этилган “Миллий ғоянинг илмий-фалсафий асослари” номли китобига назар ташланг. Унда “ўзбек модели”, модернизация, глобаллашув, фуқаролик жамияти, кичик бизнес, ислом цивилизацияси, рационализм, алломалар, Маъмун академияси, ижодий тафаккур, илмий ижод, постмодернизм, позитивизм, фальсификация, синергетика, парадигмал ёндашув, орнаментал санъат... бари қоришиб кетган. Турли китоблардан олинган фикрлар, Франц Роузентал, Роман Бергер, Рожер Пенроуз, Борис Розенфельд, Майкл Полани, Томас Кун, Спенсер Роберт, Илья Пригожин, Анри Бергсон, Луи де Бройль, Анри Пуанкаре, Огюст Конт, Мориц Шлик, Рудольф Карнап, Бертран Рассел, Людвиг Витгенштейн, Карл Поппер каби олимларнинг исмлари, асарлари керак-нокерак ўринда тилга олинаверган. Аммо уларнинг Ўзбекистондаги миллий ғояга алоқаси масаласи очиқ қолган. Оқибатда номи улуғ, супраси куруқ, бадҳазм асар ўқувчига тақдим этилган. Энг ҳайратомуз томони, давлат грантига чоп этилган мазкур китобдаги асосий фикрлар (қаранг: 19-30-бетлар) “Мусулмон фалсафасида рационализм ва билим муаммолари” (муаллифлари С.М.Арифханова, Г.Х.Расулова, М.Н.Абдуллаева. Тошкент, Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2011, 13-25 бет) китобидан кўчиб ўтган. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Илм-фанда танқиднинг сусайгани, “мен сенга тегмайман, сен менга тегма” қабилида иш тутилиши шу каби “тадқиқот”ларнинг илдиз отишига имкон туғдирмоқда. “Оч қорним – тинч қулоғим” шиори илм-фанга ҳам кўчиб ўтди. Илм-фан, айниқса, фалсафада янги ғоялар, янгича ёндашувлар фикрлар плюралиزم, тўқнашуви ва баҳс-мунозараларда туғилишини фаромуш қилмоқдамиз. Илм-фаннинг яқфикрлик, мад-

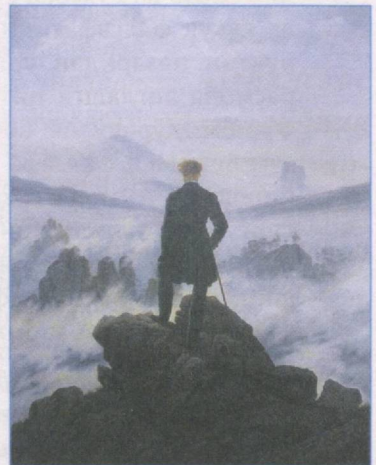
дохликдан ҳам ашаддийроқ душмани йўқ, уни бу тажовузлардан ўз-ўзини тергайдиган сергак ва зийрак ақл қутқаради.

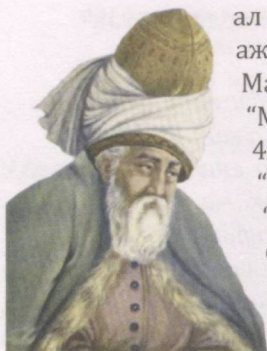
– Фалсафа тарихига назар ташласак, айниқса, кейинги икки асрда машхур файласуфлар асосан бошқа соҳалардан кириб келгани қузатилади. Фикримча, қайси соҳа бўлмасин, унинг туб-тубига етиб борган мутахассис ўша соҳанинг фалсафий аспектларини муҳокама қилишга ўтади. Масалан, кучли математик, агар фалсафий тафаккурга мойиллиги бўлса, математиканинг, физик – физиканинг, тилшунос – тилнинг, тарихчи – тарихнинг фалсафий масалалари таҳлиliga эҳтиёж сезади. Бироқ “танга”нинг иккинчи томони ҳам бор – расман файласуф дея эътироф этилганларнинг бошқа соҳаларнинг фалсафий масалалари билан шуғулланиши. Бугун баъзилар квант механикаси, нисбийлик назарияси ёки синергетиканинг фалсафий жиҳатларини шунчаки умумий тушунчаларга таяниб ўрганмоқда. Шахсан мен бу каби назарияларни фақат “математик тил” орқали мақбул шаклда етказиб бериш мумкин, деб ўйлайман. Фалсафа тили эса, кўпмаъноли – турли контекстда турлича маъно англатадиган табиий тил. Квант механикасини сўзларда ифодаласангиз, ўта иррационал назариядек туюлади. Ҳатто физикларнинг ўзи тушуниб, изоҳлашга қийналадиган бундай назариялар моҳиятини етарлича билими бўлмаган одам қандай қилиб очиб бера олсин? Умуман, бу каби мавзулардаги саёз тадқиқотлар кимга керак – физикками ёки файласуфга?

– Фалсафа билан бошқа илм соҳалари ўртасидаги узвий алоқаларга табиий ҳол деб қарамоқ лозим. 1998 йили Минскда чоп этилган “Энг янги фалсафа луғати”да жаҳонга машхур 556 шахс номи келтирилган. Уларнинг атиги 19 таси профессионал файласуф, қолганлари бошқа фанлар вакиллари дидир. Демак, бошқа соҳа вакилларининг фалсафага келиши тадқиқот объектини кенгайтиради, фалсафанинг “фанлар отаси” эканини тасдиқлайди.

Ҳа, эътирозингизда жон бор. Айрим тадқиқотчилар физика, химия, биология ёки математика тилини фалсафага киритишга интилади. Пенроуз унақа деган, Роузентал бунақа деган, Пуанкаре бундай фикрда, Селье ундай фикрда дея мавзунини мавҳумлаштириб, буни илмий янглик сифатида тақдим этади. Оқибатда фалсафани бенаф, ақлга ҳам, қалбга ҳам ҳеч нима бермайдиган сўзлар ўйинига, сафсатага айлантиради.

Кейинги йилларда янаям қизиқ бир ҳолат кўзга ташланмоқда. Фалсафани “Қатағон фалсафаси”, “Боқимандалик фалсафаси”, “Идеология фалсафаси”, “Ёзув фалсафаси”, “Йўл фалсафаси”, “Насл-насаб фалсафаси”, “Интеллекту-

ал мулк хазинаси фалсафаси” каби сунъий йўналишларга ажратиб “илмий кашфиёт” қилишга интилиш кучаймоқда. Мана, шунга бир мисол. 2010 йили Шавкат Ҳаитовнинг “Мурса ва Ўзбекистон фалсафа тарихига кириш” деган 430 бетлик китоби чоп этилди. Ундаги “Шаҳар фалсафаси”, “Ўзбек халқи фарзанди фалсафаси”, “Эътироф фалсафаси”, “Ҳеч кимдан кам бўлмаган замин ва баркамол авлод фалсафаси”, “Ўзбекистоннинг ташаббус фалсафаси”, “Хивавийлар, зоминийлар, жиззахийлар фалсафаси” каби мавзуларни ўқиб ҳайратга тушасиз. Қани фалсафанинг ўзи? Муаллиф фалсафа деганда нимани тушунади? Наҳотки,

андижонийлар, иштихонийлар, косонийлар фалсафа илми бўлса? Муаллиф тарихий, жуғрофий, бадий, ижтимоий-сиёсий, маданий, иқтисодий мисолларни чалкаштириб, уларни мавзуга алоқаси йўқ иқтибослар билан аралаштириб ташлаган. Тўғри, мулла билганини ўқийди, аммо билмаганини ўқиш, ёзиш бугунги файласуфлар “аъмол”ига айланган. Улар аллақачон фалсафа ҳақиқат излашига, ҳақиқат учун бошини кундага қўйишга, Ҳаллож бўлмаса-да, Бегунийдек бирор мавзуни маҳмасагача билишга даъват этадиган соҳа эканини унутган.

Мен барчани бир хил тусда, қора бўёқда кўрсатиш ниятидан йироқман. Файласуфлар – В.Голованованинг илмий ижод фалсафаси, Усейн Керимовнинг Ғарб метафизикаси, Гулноза Рўзматованинг Зигмунд Фрейд психоанализи; адабиётшунос Баҳодир Каримовнинг Абдулла Қодирий ижодининг герменевтик таҳлили, санъатшунослар – Акбар Ҳақимов ва Насиба Аҳмедованинг санъат фалсафасига оид изланишларида янгича ёндашув кўзга ташланади. Тиббиёт фанлари доктори Отабек Бекжоннинг инсон танасининг физиологик таҳлилига оид тадқиқотлари ҳам фалсафий мушоҳадага бой. Таниқли файласуфлар Бердикул Тўйчиев, Шавкат Мамадалиев, Фахриддин Мусаев, Карине Жавакова ва Рухсора Рўзиева тадқиқотларида, чоп эттирган асарларида ҳуқуқ фалсафасини, қадриятларни миллий демократик тараққиёт нуқтаи назаридан ўрганиш, ёритиб бериш кузатилади. Фалсафани расмона англашга интилаётган Жавлон Мавлонов, Озода Нишанова, Фурқат Жўракулов, Собиржон Исмоилов каби ёш тадқиқотчиларимиз ҳам бор. Мен фалсафа илмига бўлган қизиқиш сўнган деган фикрдан йироқман. Аммо бу соҳада замонасозлик анъанага айланаётгани, ҳатто турғунлик аломатлари зоҳир бўлаётганини ҳам рад этиш қийин. Фалсафа доимо ривожланиб келган. Не тонгки, биз бу анъанадан йироқлашиб кетяпмиз. Баҳс, фикрлар плюралиزمи, ғоялар ранг-баранглиги фалсафий мактаблар, оқимларни шакллантирган.

– Кейинги вақтда фан ва дин муносабати хусусида сўз кетса, файласуф ва олимлар “Эътиқод – динда фазилат, фанда эса иллатдир”, деган иборани кўп бор тилга олаётир. Маълумки, фалсафада бирор шахс

ёки асарга авторитет сифатида қарамаслик, эркин ва танқидий тафаккур қадрланади. Динда эса аввалдан белгиланган муайян хулосалар борки, уларни муҳокама қилиш, улардан шубҳаланиш мумкин эмас. Табиатида файласуфлик борлар, одатда, қўрқув ва чекловларсиз мулоҳаза юритишга, динга мойилроқлар эса имкон қадар кўп мавзуда чуқур кетмасликка уринадилар. Мени қизиқтирган масала шуки, қандай қилиб бу икки табиатни – фалсафий тафаккур ва диний эътиқодни мувофиқ шаклда, зўрма-зўракиликсиз бир инсон онгида жамлаш мумкин? Ёки баъзилар ўйлаганидек, диндор одам чинакам файласуф, чинакам файласуф эса диндор бўлолмайдими?

– Фалсафа ва дин муносабати масаласи азалдан мавжуд. Форобий, Беруний ва Ибн Синолар фалсафани қадрлагани ҳолда уни дин билан уйғунлаштиришга интилгани ёдингиздир? Бироқ уларнинг ёндашувида фалсафа устунлик қилади, диндаги догматика номигагина зикр этилади. Ҳатто улар Яратганнинг қудратини эътироф этганида ҳам мутаассибликка берилмаган. Масалан, Форобий “Файласуф нимаики қилмасин, ҳаммасини, инсоний имконият даражасида, шу Яратувчисига тақлидан қилади”, деб ёзади. Шу тариқа у, аввало, Олий Яратувчини билишга даъват этади. Лекин бу фикр дин догматикасидан эмас, реал ижтимоий ҳаётдан, мавжуд муаммоларни ҳал этишдан келиб чиққан.

Тан олиш керакки, кўпгина мутафаккирлар, файласуф ва тадқиқотчилар дин догматикасига таяниб мулоҳаза юритган. Марк Аврелий, Ғаззолий, Ибн Рушд, Румий, Николай Бердяев, Василий Розанов, Лев Шестов, Семён Франк, Шри Ауробиндо... Уларнинг барчасини тилга олиш имкони йўқ, улар диндор файласуфлар ҳисобланади. Улар учун дин, худо – фикрлашга, изланишга, ўзини англашга ундовчи идеал бўлган. Ушбу идеал чўқинишга эмас, инсонлар дарди билан яшашга, иррационални эмас, рационални излашга ундайди. Шунинг учун дин, худо, илоҳийлик ва инсонийлик диалектикаси ҳақида кўп бош қотирган рус файласуфи Николай Бердяев илоҳият худодан одамга ва одамдан худога бориш йўлидир, деб ҳисоблайди. “Энг даҳшатлиси, инсондан юксакроқ ҳеч нима – илоҳий сир ва илоҳий беададлик йўқ деб билишда. Илк тимсолнинг одам қалбидан ўчиши, худо – йўқ, деб ишонилишдаги одам тимсолини ҳам емиради. Одамнинг худони излаши ўзидаги жавҳарни, ўзидаги одамийликни ахтаришидир”, деб ёзади у. Бердяевнинг фикрича, “Худо – одамий мавзу, одам эса – илоҳий мавзу”. Биздаги дин фалсафаси ҳақида фикрловчиларнинг баёнларига қаранг, улар худодан одамга бориш йўлинигина

**Бугун
тадқиқот-
чиларимиз
назаридан
четда қола-
ётган мавзу
йўқ ҳисоби...
Аммо улар
фалсафа-
нинг азалий
мавзуси – ин-
сон, унинг
руҳий олами
ва “мен”и-
ни унутиб
қўяётгандек.
Ваҳоланки,
айнан шу
азалий мав-
зуда фал-
сафага хос
миллийлик
ва умумин-
сонийлик
муҳассам.**

кўрадилар, одамдан худога бориш йўли уларга маълум эмас. Оқибатда дин догма сифатида талқин этилади, унда одамнинг эркин фикрлашига ўрин йўқ.

Шу билан бирга, аксарият файласуфлар диний мутаассибликка, догматизмга қарши чиққан. Мен фақат Фейербах, Спиноза, Голбах, Маркс ва Нитшени назарда тутаётганим йўқ. Мана, ўша Расселнинг фикри: “Дин нафақат ақлий, шунингдек, ахлоқий нуқтаи назардан ҳам зарарлидир”. Фрейднинг фикрича эса, “Ҳамма жойда ва ҳамма замонда ахлоқийликдан кўра ахлоқсизлик диндан кўпроқ таянч топган”. “Амалий муаммоларни ҳал этолмайдиган дин – дин эмас”, дейди Ганди. Менимча, юқоридаги фикрларни зинҳор юзаки тушунмаслик керак. Уларнинг шу ва шунга ўхшаш фикрлари каминада қуйидагича мулоҳазаларни уйғотади.

Дин инсон руҳини жунбушга келтириш технологиясини яхши эгаллаган, унда одамни муаббад ва муваққат, эзгулик ва ёмонлик ҳақида аҳли башарни безовта қилиб келган саволларга жавоблар бор. Дин ҳаёлни бепоён кенгликларга, мусаффо, беғубор маъволарга бошлаб кетиш лаёқатига эга. Агар ундан Кьеркегор, Бердяев, Розанов, Соловьевларга ўхшаб эркин фикрлашда фойдаланилса, қалбни, ақлу тафаккурни бойитади, фалсафий мушоҳадаларни бутун, универсум билан боғлайди, ички “мен” имкониятларини кенгайтиради. Ҳа, Альбер Камю деганидек, “Одам қалбидаги илоҳга бўлган эҳтиёжни ҳеч нима ўлдиришга қодир эмас”. Худо – ботинимизда, “мен”имизда. Ушбу “мен”даги қувватни, салоҳиятни, дурдоналар яратиш иштиёқини қўллаб-қувватлаган дин, диний-фалсафий ғоялар муҳимдир. Дин, диний-фалсафий ғоялардан эмас, уларни сийқа, ғализ, юзаки талқин қилувчилардан кўрқиб керак.

Динга илм бегона эмас. Дин тарихи ва назарияси – илм тафсири Куръон илми, мусталаҳул ҳадис – илм, ислом ҳуқуқи – илм. Диннинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий билимлар билан уйғунлашиб кетишига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Дин ва фалсафа ўртасидаги диалектик боғлиқлик – аксиома. Бироқ улар айнан воқеликлар эмас. Диндаги догма илм-фанга зид. Дин тўғрисида ёзаётган тадқиқотчилар ушбу омилни унутиб қўйишяпти. Мусулмонман, мачитга қатнайман, ҳажга бориб келдим, деган киши ҳали диндор эмас. Дин, фикримча, олам ва одам, улар ўртасидаги боғлиқлик сирларини ўрганишга ундагандагина тафаккурий ҳодиса сифатида ижобий аҳамиятга эга. Дин – одам руҳини азалий муаммоларга ошно этганида қадрли. Лао Цзи, Ғаззолий, Ибн Рушд, Румий, Аттор, Сведенборг, Вивакананда, Шри Ауробиндо, Блаватскаянинг диний-фалсафий изланишлари шундай ёндашув маҳсуллари дир. Уларда мавжуд реалликдан ўзишга, мистик тарзда бўлса-да, “мен”нинг беқиёс имкониятларидан дадил, кенг фойдаланишга интилиш мавжуд. Уларда бадиият, фантазия, мистика, илм, иррационаллик уйғун келади, натижада ноодатий тасвирлар, ғоялар, ёндашувлар пайдо бўлади.

– Қоидасиз ўйин – ўйин бўлмайди. Айниқса, жамоавий ўйинда қоиданинг бўлмаслиги ёки ҳар бир иштирокчига қоидаларни ўзича талқин қилиш имтиёзи берилиши мантиққа зид ҳолат. Ўйинчи ўйин қоидаси – нисбий, мутлақ қоида йўқ, деган тушунча билан ҳаракат қилиши мумкин эмас. Агар биз илмий тадқиқотларни ўйин десак, унинг қоидаси методология ва мантиқ бўлади. Айнан метод ва мантиқ муштарақлиги олимларнинг ўзаро бир-бирини тушунишига имкон беради. Илмий ёки бадиий ижоднинг қайси жабҳасига қараманг, шунга ўхшаш муайян қоидалар бўлиши табиий. XX асрнинг иккинчи ярмида ўз ривожининг ҳадди аълосига чиққан постмодернистик тафаккур тарзи кескин субъективистик ва релятивистик табиати билан софистларни доғда қолдирди. Унинг антропология, социология, адабиётшунослик каби соҳаларга таъсири қандай баҳолайсиз? Ҳақиқат ва ёлғон ўртасидаги фарқнинг йўқолиши, ишончли ва ишончсиз метод ва концепцияларнинг бир мақомга қўйилиши фаннинг фанлик мақомини йўқотиб, “чойхона гурунг”ига айлантириб қўймасмикан?

– “Ҳаёт – ўйин”, дейди нидерланд файласуфи Йоҳан Хейзинга. Бу дунёда ўйин бўлмаган нима бор? Сиз ҳаёт устидан кулмасангиз, у сизнинг устингиздан кулади. Вақт ўтиб энг мўътабар нарсанинг, ғоянинг ҳам кадр-қиммати ўзгаради. Яқиндагина миллионлаб кишилар, Ер куррасининг учдан бири коммунизмни “идеал келажак” атамаганмиди? Ўн беш ёшингизда чўқинган, жонингизни фидо қилмоқчи бўлган гўзал, олийжаноб туйғу – илк муҳаббатингиз қайси сўқмоқларда унут қолди?

Қадимгилар ҳаётга бежиз “Айёра” деб ном қўймаган. Шундай экан, сиз назарда тутган “ўйин қоидаси” бузилиши муқаррар. Бироқ, ўринли таъкидлайсиз, ўйинда умумий қоида бўлиши шарт, акс ҳолда у бемақсад, лағвна чоп-чопларга айланади. Яратган инъом этган умрни олийжаноб мақсадга, бетакрор нарсалар яратишга, севиб ва севилиб яшашга сарфлаш – ҳаётнинг умумий қоидалари. “Шундай яшагинки, ўлсанг хокингдан / Қайта яратсинлар жисми покингни” (Носир Хисрав). Бу ўйин – ҳаётнинг умумий талаби. Аммо бадиий ижод, айниқса, эркин фикрлашга мойил ақл, тафаккур мавжуд анъаналардан қониқмайди, уларни гоҳо постмодернчилар қилганидек, радикал тарзда ўзгартиргиси келади. Нитшенинг Ғарб маданиятини нигилистча рад этганини, унинг ўрнига янги ахлоқ, янги тил, янги илм-фан, ҳатто янги эътиқод яратмоқчи бўлганини эсланг. Постмодернизм – Ғарб

Мулла билганини ўқийди, аммо билмаганини ўқиш, ёзиш бугунги файласуфлар “аъмол”ига айланган. Улар аллақачон фалсафа ҳақиқат излашига, ҳақиқат учун бошини кундага қўйишга, Халлож бўлмаса-да, Берунийдек бирор мавзунини маҳмасасагача билишга даъват этадиган соҳа эканини унутган.

цивилизациясининг маҳсули, унда “онгнинг бетартиб фаоллиги” қўлаб-қувватланади. У тараққиётни тан олмайди, шу боис хаёлга келган ҳар қандай фикрни, чаплаб чизилган ранг-тасвирни, нарсаларнинг аралаш-қуралаш ифодасини реал борлиқ, бадиий ижод, фалсафа, эстетиканинг “келажакдаги услуби” деб билади. Масалан, француз файласуфлари Ролан Барт ва Жорж Батайнинг “трансгрессия” ғояси мавжуд ахлоқий, ижтимоий-маданий меъёрлардан ташқари чиқишни, экстремал ҳодисаларни, зўравонлик, экстаз, телбалик каби аномал хатти-ҳаракатларни оқлашга қаратилган, чунки “борлиқ ҳеч қаерда йўқ” (Ж.Батай ибораси). Агар борлиқ бўлмаса, уни одам ўз рефлексив кечинмалари, ҳатто ноодатий майли ва хатти-ҳаракати билан яратиши мумкин. “Борлиқ шунчалар ноаниқки, – деб ёзади Батай, – уни мен ўзимдан ташқаридаги истаган маконга жойлаштираман”. Ҳа, бу ўринда, сиз айтган “кескин субъективистик” ёндашув кўзга ташланади. Англинмаган хатти-ҳаракатларни, тасодифий воқеаларни, қолипга сиғмайдиган фикр ва тасаввурларни ўрганиш, аслида, ақлу идрок доирасини кенгайтиради. Барча хатти-ҳаракатлар, фикр-мулоҳазалар мудом режалаштирилган, дастурлаштирилган эмас – одамнинг ўй-хаёлига нималар келмайди дейсиз! Уларнинг ҳаммаси ҳам ғайриҳаётий, бенаф бўлавермайди, бунини шоирлар, мусаввирлар яхши билади. Илҳом париси уларни қаерларга бошлаб бормади! Шундай экан, постмодернизмда ўрганса арзийдиган ёндашувлар ҳам борлигини рад қилиш мумкин эмас.

Постмодернизм релятивистик (ҳар қандай билимни нисбий деб ҳисоблайдиган, мутлақ ҳақиқатлар мавжудлигини тан олмайдиган) ҳодисами? Унда, ҳа, релятивистик ёндашув кўзга ташланади. Бироқ постмодернчилар – Батай, Делез, Деррида, Бодрийяр объектив борлиқни билиш мумкинлигига эътироз қилмаган, акс ҳолда, улар ўзини ўзининг этган, фалсафий изланишларидан воз кечган бўларди. Ботиний, рефлексив кечинмаларга таяниш постмодернчиларга бегона эмас. Умуман, мен постмодернизмни фалсафий изланишларга қарама-қарши деб ўйламайман.

Постмодернизм индивидуалликни, субъективликни диққат марказига қўйиб, инсон имкониятларининг чексизлигини намоён қилади. У анъанавийликни, тарихийликни инкор этса-да, яратувчанликни, замонавийликни рад этмайди. У бузиш, яқсон қилиш, табоҳликни эмас, балки янги артефактларни, мутлақ янги борлиқни яратиш тарафдори. Масалан, ўзбек адабиётида янгича ижод, постмодернга хос усулни Иброҳим Ғафуровнинг мансураларида кўриш мумкин. Унинг “Оқ дафтар” туркумига кирган “Йигитлик чоғлари” шеърдан мисол келтирай.

*Чуқурсой қирларида
Поёнсиз ишқомларда
Шакар ангур, буваки, шивилғони,
Моска ҳидларига маст бўлиб ётар эдим
Кесаклар орасида.*

*Паҳлавонларнинг елкаларидай
Саратон қизигида қизиган кесаклар.
Мен кесак орасида ётган бир бола эдим
Худди бир кесакдай.*

Поэтикадаги анъанавийлик, ритм, қофиявийлик бузилган, аммо фикрнинг образли ифодаси жойида. Агар постмодернча ёндашув ижодкорни янги фикрларга етаклаб борса, изланиш доирасини кенгайтирса, нега уни ёқламаслик керак?!

Постмодерн “ҳақиқат ва ёлғон ўртасидаги фарқнинг йўқолиши”га олиб борадими? Мен бунақа хавф туғилаётганидан беҳабарман. Бадиий ижод, санъат ҳеч қачон сиз назарда тутаётган ҳақиқатни ифода этган эмас, уларда ижодкорнинг бетизгин фантазияси, ҳатто ғайришуурий изланишлари мужассам. Ахир, ҳаётнинг ўзи ўйин-ку! Одам ушбу ҳаёт – ўйинда ўйнай туриб яратади, шунинг учун унинг барча билимлари, тасвирлари – нисбий.

Фалсафа ҳаёт яратмайди, уни ўрганади. Файласуф борлиқни шакллантирмайди, уни таҳлил қилади. Ўрганиш, таҳлил қилиш қачон мукамал бўлган?! Ахир, инсоннинг ўзи мукамал эмас-ку! Мукамални фақат Мукамал ярата олади. Ҳар қандай дурдонадан камчилик, қусур топиш мумкин, чунки уни номукамал шакллантирган. Одамнинг ушбу ожизлигини тушуниб, кечириб яшаш имкони берилган бизга.

Фалсафага кириб келаётган ёшларга ҳақиқат излашда сабрли, мушоҳада юритишда мустақил, ижод этишда дадил бўлишни тилаган бўлардим. Уларга қарата шеър ҳам битганман, эшитинг:

*Ўжар “мен”им Кўкка юзланиб,
Деди: “Нега бунча йироқсан?
Бошим эгиб, қалбга солдинг қулф,
Туғёнимга наҳот муштоқсан?!”
Садо келди: “Пеша – шаштингда
Қани, тиклан! Менга сен – назир!
Ҳалложмисол ҳайқир, ҳақман, де,
Сенга зиндон ё дор мунтазир!”*

Қалбини қўрқув ва ҳадик асир этмаган инсонгина ҳақиқий шоир ёки чинакам файласуф бўлиши мумкин.

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ суҳбатлашди.

ELEKTRON HUKUMAT: MUAMMO va YECHIMLAR

Ахборот технологияларининг жадал ривожланиши, сиёсий ва иқтисодий муносабатларнинг глобаллашуви давлат ва жамият, ҳукумат ва фуқаролар ўртасидаги муносабатларни мисли қўрилмаган миқёсда ўзгартириб юборди. Айни шу ўзгаришлар асносида демократик жараёнлар қандай кечиши, виртуал воқелик фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашда қандай имкониятлар очишини ўрганиш, бу борада замонавий ахборот технологияларидан самарали фойдалана билиш бугуннинг долзарб масалаларидандир. Илмий-технологик тараққиёт самараси ўлароқ XX аср охири – XXI аср бошларида “электрон ҳукумат”, “онлайн ҳукумат”, “электрон ҳужжат”, “электрон тижорат”, “электрон фуқаро” каби бир қанча атама пайдо бўлдики, уларни жамият ва шахс манфаати нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш тақозо этилади.

“Электрон ҳукумат” истилоҳи ўтган асрнинг 90-йилларида АҚШда пайдо бўлди ва тез орада сиёсий доираларда ҳамда дунё оммавий ахборот воситаларида бот-бот истифода этила бошлади. Жаҳоннинг етакчи давлатларида мазкур ғояни рўёбга чиқариш йўлида дадил қадамлар ташланди. Электрон ҳукумат – ҳукумат ахборот ва хизматларини интернет тармоғи орқали фуқароларга етказишдир (БМТ Иқтисодий ва сиёсий масалалар департаменти. “United Nations E-Government Survey”). Электрон ҳукумат – давлат ҳокимияти органларининг фуқаролар

ҳамда ишбилармон доиралар билан виртуал шаклда муносабат ўрнатиши, бошқача айтганда, улар ўртасидаги муносабатларнинг ахборот-коммуникация технологиялари орқали амалга ошиши демакдир. Ушбу тизимдан кўзланган мақсад – давлат тузилмалари фаолиятини такомиллаштириш, бошқарув органлари ва фуқаролар ўртасидаги алоқани мустаҳкамлаш, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришдан иборат.

Электрон ҳукумат доирасидаги муносабатларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

G2C (Government to Citizen) – давлат ва фуқаролар; G2B (Government to Business) – давлат ва тадбиркорлик субъектлари; G2G (Government to Government) – давлат идоралари; G2E (Government to Employees) – давлат ва ҳукумат хизматчилари; G2F (Government to Foreigners) – давлат ва чет эл фуқаролари. Яъни мазкур субъектлар ўртасидаги алоқаларнинг объектив воқеликдан виртуал воқеликка кўчиб ўтиши асносида электрон ҳукумат шаклланади.

Мазкур тизимни яратиш борасида қуйидаги уч асосий модель мавжуд: 1) Европа модели (Ғарбий, Марказий ҳамда Шарқий Европа давлатлари); 2) инглиз-америка модели (АҚШ, Буюк Британия, Канада); 3) Осиё модели (Жанубий Корея, Сингапур) (Някина Е., Погодина Е. *Анализ моделей электронного правительства. // Государственное управление. Электронный вестник. Выпуск № 36, Москва, 2013*).

Мураккаб сиёсий бошқарув ва қонунчилик тизимига эга Европа Иттифоқида Европарламент, Еврокомиссия, Европа суди каби тузилмалар фаолиятини мувофиқлаштириш, кўп миллионли аҳоли манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг бирлиги, жипслигини таъминлашда электрон ҳукумат тизими асқатмоқда. Ушбу тизимни амалга ошириш мақсадида 2000 йилда “Электрон Европа” дастури ишлаб чиқилди. Иттифоқ ҳудудида яхлит ахборот макони яратилган бўлиб, фуқаролар интернет орқали овоз бериш, солиқ ёки бошқа мажбурий тўловларни тўлаш имконига эга.

Инглиз-америка модели дунё миқёсида ўрганилаётгани бежиз эмас. Бу борада Канада тажрибаси хусусида мухтасар маълумот бериш жоиз. Канада ҳукумати 1994 йили фуқароларнинг давлат идораларидан ахборот олишини енгиллатиш мақсадида электрон ҳукумат лойиҳасини эълон қилди. Бугунги кунда Канадада беш юздан ортиқ ҳукумат ташкилоти сайтини бирлаштирган ягона ахборот портали ишлаб турибди. Электрон ҳужжат юритиш тизимига ўтилиши натижасида 2006-2008 йилларда Канада ғазнасида ўн миллиард АҚШ доллари

миқдорида маблағ тежаб қолинган (Зайко А. *Русь электронная*. <http://www.sibai.ru/rus-elektronnaya.html>).

Электрон ҳукуматнинг Осиё модели эса минтақада шаклланган ўзига хос бошқарув ва корпоратив маданиятга асосланади. 2008 йилдан буён Жанубий Корея электрон ҳукумат тизимини ривожлантириш соҳасида дунёда пешқадамликни бермай келаётир. Бу мамлакатда виртуал ҳукумат инфратузилмасини яратиш бўйича саъй-ҳаракатлар Ғарб давлатларидан аввалроқ – 1987 йилда бошланган. Бугун корейликлар мазкур илғор тизимдан фойдаланган ҳолда кундалик харидлардан тортиб ҳужжатларни расмийлаштиришга қадар – катта-кичик юмушларни уйдан чиқмай битказа олади. Маълумотларга қараганда, 2008-2009 йилларда электрон ҳукумат тизими Жанубий Корея бюджетидан бир миллиард АҚШ долларини тежаш ҳамда давлат хизматчилари сонини 10 минг нафарга камайтириш имконини берди (*В Южной Корее все документы в бумажном формате доступны только министрам*. <http://ehronika.com/2010/12/06>). Тадбиркорлик субъектини ташкил қилиш бўйича эса 3 йил ичида тахминан 13,8 миллиард АҚШ доллари миқдоридаги маблағ тежалган (*“Халқ сўзи”, 2015 йил 17 ноябрь*).

БМТ дунё мамлакатларининг ахборотлаштириш соҳасидаги ҳолатини баҳолаш мақсадида ишлаб чиққан “Электрон ҳукумат тараққиёти индекси”га кўра (*The UN E-Government Development Index*), давлат муассасалари расмий сайтларининг онлайн хизматлари ривожига қуйидаги босқичларда амалга ошади:

а) давлат ташкилотларининг интернет саҳифаси ўзига хос ташриф қоғози вази-фасини бажаради, яъни ундан ташкилот ва унинг фаолиятига доир умумий маълумотларнигина топиш мумкин;

б) веб-сайт савол-жавоб саҳифаси, форум ва электрон мулоқот дарчаси билан бойитилади. Аммо ёзишмалар автоматлаштирилмаган тарзда олиб борилади;

в) веб-сайт орқали солиқ, статистик ва бошқа ҳисоботларни топшириш, мажбурий

ва ихтиёрий тўловларни амалга ошириш хизматлари жорий этилади, давлат ташкилоти билан фуқаро ва тадбиркорлик субъектлари ўртасидаги мулоқот автоматлаштирилган тарзда юритилади;

г) интеграция босқичида ҳукумат идоралари хизматлари ўзаро мувофиқлаштирилади. Дейлик, иморат қуришга бел боғлаган тадбиркор архитектура ва қурилиш, геодезия ва кадастр каби мутасадди идораларга бирма-бир мурожаат қилиб ўтирмай, биргина идора веб-сайтига кириб ҳужжатларни расмийлаштиради. Айтиш жоизки, БМТ айнан шундай савиядаги хизмат кўрсатишни тавсия этади.

Ҳар нарсанинг ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳати бўлгани каби электрон ҳукуматнинг ҳам муайян мураккабликлари, ҳатто мухолифлари борлигини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Гап шундаки, юзма-юз алоқаларнинг камайиши ортидан барча муносабатлар электрон шаклга ўтади. Виртуал маълумотларни ўғирлаш, ўзгартириш хавфи эса кучлироқ. Шунингдек, техник носозлик, дейлик, сервер билан алоқанинг узилиб қолиши, ҳакерларнинг маълумот базаларини бузиб кириши каби ҳолатлар мутараққий давлатларда ҳам тез-тез содир бўлаётгани маълум. Фуқароларнинг интернет тармоғидан фойдаланиш имкониятини турличалиги, тармоққа ҳақиқатдан йироқ маълумотларнинг киритилиши эҳтимоли борлиги ҳам электрон ҳукуматнинг барқарор ишлашига доир хавотирларга сабаб бўлмоқда. Ахборот технологияларининг такомиллашуви бу каби муаммолардан халос бўлишга бир қадар ёрдам бериши тайин.

Бироқ ечими технология ривожига боғлиқ бўлмаган бошқа муаммолар ҳам мавжуд. Электрон алоқа воситаларининг бошқарувда кенг жорий этилиши билан фуқаролар, тадбиркорлар ва ҳукумат идоралари ундан кўпроқ фойдаланади. Шу тариқа глобал тармоқда фуқаролар ҳақида маълумотлар тўплана боради. Ҳар бир фуқаронинг нимага қизиқиши, нимани яхши кўришию нимадан

нафратланиши, тушликка нима буюртирганию қандай кийим сотиб олганигача тармоқларда муҳрланади. Шахсий ва ижтимоий масалалар ўртасидаги чегара йўқолиб, дахлсизлик заифлашади. Бугун ривожланган мамлакатларда ана шу муаммо қизгин мунозараларга сабаб бўлаётгани бежиз эмас.

Электрон ҳукуматнинг айрим мухолифлари алдамчи шаффофликдан ҳам огоҳлантиради. Негаки, технологиялар ёрдамида реалликка мос келмайдиган виртуал "реаллик" пайдо қилиш эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Бу эса электрон ҳукумат ваъда қилган истиқболга соя ташлайди.

Шунингдек, электрон маълумотлар алмашинуви давлат ва ноҳукумат ташкилотларда аввалига кўплаб ходимлар амалга оширган ишни бир-икки ходим билан ҳам битказиб қўйиш имконини берадики, бу ўз навбатида ишчи кучига бўлган талабни камайтиради. Мазкур ҳолат анъанавий бошқарувдан виртуал бошқарувга ўтиш жараёнида кўпроқ қузатилади ва вақтинчалик бесаранжомликка сабаб бўлиши мумкин.

Электрон ҳукуматнинг афзаллик ва камчиликлари таққосланса, унинг ижобий жиҳатлари босиб кетиши тайин.

Унинг афзаллиги, аввало, оғиркарвон бюрократик жараёнларни тезлаштиришида яққол намоён бўлади. Одатда, қоғозбозликлар, сўровлар, кўриб чиқиш ҳамда тасдиқлашлар ортиқча вақт, куч ва маблағ сарфланишига олиб келади. Муносабатларнинг қоғоздан электрон шаклга ўтиши эса ҳукумат органлари ва мамлакатнинг исталган бурчида яшовчи фуқаро ўртасидаги алоқани тезлаштиради. Юзлаб қақирим йўл босиш, қабулга ёзилиш, навбат кутиш каби ташвишлардан озод қилади. Электрон ҳукумат тизимида фуқаролар мутасадди идораларга куннинг исталган вақтида мурожаат қилиши мумкин, яъни жугрофий жойлашув ёки вақтдаги тафовут йўқолади (Уоллер П., Лиси П., Эдин К. *Электронное правительство на службе демократии // Менеджмент России и зарубежом*. 2008, № 8). Айниқса, тадбир-

корлар билан давлат ташкилотлари алоқаларининг қулайлашуви ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасидаги самарадорликни оширади.

Демократик бошқарувнинг мукамаллиги, фуқаролик жамиятининг мустақамлиги – ҳукумат ва фуқаролар ўртасидаги муносабатларнинг яқинлиги, фуқароларнинг бошқарув идоралари фаолиятини назорат қила олиши, шунингдек, фаолиятнинг очиқлиги, шаффофлиги даражасига бевосита боғлиқ. Маълумот алмашинувининг электрон шаклга ўтказилиши эса бу борада қўйилган муҳим ижобий қадамдир. Анъанавий жамиятда фуқаролар қонун ва қарорлар тўғрисида матбуот, радио, телевидение орқали маълумот олади. Бундай тизимда фуқаронинг қонун ҳужжати юзасидан мутасадди шахслардан шарҳ ёки тушунтириш олиши хийла қийин кечади. Дейлик, давлат муассасасига бирор талаб ёки сўров билан борган фуқаро навбат кутиб қолиши мумкин. Электрон ҳукумат тизими эса бу сингари ортиқча оврагарчиликдан халос этади. Давлат муассасалари қабул қилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, соҳага доир янгиликлар уларнинг расмий сайтида мунтазам эълон қилинади, зарур ҳолларда фуқаро мутасадди шахсларга интернет орқали мурожаат этади. Бу эса қулайлик яратиш баробарида, жамиятдаги ялпи ҳуқуқий саводхонлик ошишига ёрдам беради.

Юртимизда ҳам электрон ҳукумат тизimini такомиллаштиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Вазирлар Маҳкамасининг мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузасида Президентимиз Ислон Каримов электрон ҳукумат тизimini шакллантириш концепцияси ва комплекс дастурини ишлаб чиқиш муҳим вазифалардан эканини таъкидлаган эди. Бу борада ишчи гуруҳ тузилиб, мазкур соҳада етакчи бўлган Корея Республикаси ва

бошқа хорижий мамлакатларнинг илғор тажрибаси ўрганилди. Давлатимиз раҳбари белгилаб берган вазифа ижроси бўйича тегишли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

2013 йил 16 сентябрда Вазирлар Маҳкамаси “Ўзбекистон Республикаси алоқа, ахборотлаштириш ва телекоммуникация технологиялари давлат қўмитаси қошида Электрон ҳукумат тизimini ривожлантириш ва Ахборот хавфсизлигини таъминлаш марказларини ташкил этиш тўғрисида” қарор қабул қилди. Бу борада давлат органлари томонидан аҳолига хизмат кўрсатишни тизимли қайта ташкиллаштириш, электрон ҳукумат тизimini самарали жорий этиш учун меъёрий-ҳуқуқий базани такомиллаштириш, бошқарув идораларида ахборот-коммуникация технологиялари жорий этилиши бўйича баҳолаш тизimini юритиш вазифалари белгиланди. Мазкур вазифалар ижросини таъминлаш мақсадида қўмита марказларни малакали кадрлар билан таъминлаш, моддий-техник базасини шакллантиришга эътибор қаратмоқда (*Батафсил маълумот олиш учун қаранг: <http://egovernment.uz>*).

Ҳозирда мазкур тизимнинг алоҳида бўғинлари, жумладан, солиқ тўловчи портали, лицензиатнинг ягона портали, декларантнинг ягона портали, электрон суд тизими ишлаб келмоқда. Юртимизда давлат ташкилотлари веб-сайтлари ҳамда электрон ресурслари орқали 650 турдаги интерактив хизмат кўрсатилмоқда. Аҳоли ва тадбиркор-

лик субъектларига электрон хизмат кўрсатишнинг муҳим омили ҳисобланган давлат ахборот ресурслари сони 226 тага, давлат ташкилотлари ахборот тизимлари сони 297 тага етган. 2012 йилда Ўзбекистон Республикаси онлайн кўрсаткичлар бўйича 193 давлат орасида 73-ўринда қайд этилган.

2013-20 йилларда Ўзбекистон Республикасининг Миллий ахборот-коммуникация тизимини ривожлантириш дастурига мувофиқ, 2014 йили мамлакатимиздаги барча автомат телефон станцияларини рақамли тизимга ўтказиш бошланди. Бу эса халқаро алоқа тармоғидан фойдаланиш тезлигини сезиларли даражада оширади.

Олис ҳудудларда яшаётган аҳолининг АКТдан фойдаланиш имкониятини кенгайтириш мақсадида Қўнғирот, Бойсун, Узун, Мўйноқ сингари туманларда икки минг километрдан зиёд оптик толали алоқа тармоқлари барпо этилди. Юртимизда интернет фойдаланувчилари сони 10 миллион 200 минг кишидан ошди. 2014 йили республикамызда интернетнинг ўтказувчанлик даражаси 4 баробар, халқаро тармоққа уланиш тезлиги эса 1,5 марта ортди, ундан фойдаланиш нархи 2013 йилга нисбатан 11,6 фоизга камайди. Уяли алоқа тизимидан фойдаланувчилар сони эса 20 миллион нафарга етди.

Ўзбекистон ҳукуматининг ягона интерактив портали яратилган бўлиб, айти пайтда унга барча вазирлик, бошқарув органлари, маҳаллий ҳокимият ва хўжалик идоралари – 600 дан ортиқ муассаса ва тузилма бириктирилган. Портал иш бошлаганидан буён 316 мингдан ортиқ мурожаат келиб тушган бўлиб, уларнинг аксарияти юридик шахслардандир. Бу эса Ягона интерактив давлат хизматлари порталига асосан тадбиркорлар мурожаат этаётганидан далолат беради. Таҳлилларга кўра, 2014 йилда тадбиркорлик субъектлари 45 минг 600 марта электрон хизматдан фойдаланган, 7 мингдан ортиқ тадбиркорлик субъекти электрон шаклда рўйхатдан ўтган, 400 та фуқаро давлат ташкилотлари раҳбари қабулига ёзилган.

Шу ўринда савол туғилади: аҳоли мурожаатларига давлат органлари қанчалик

холис ва аниқ жавоб бераётганини билиш мумкинми? Очиқлик ва ошқораликни таъминлаш демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Ривожланган демократик давлатлар тажрибаси буни тасдиқлайди. Ягона интерактив порталда мурожаатларга давлат идоралари муносабатини 5 баллик тизимда баҳолаш ҳамда изоҳ қолдириш мумкин. Мисол учун, жорий йил йўлга қўйилган Ўзбекистон давлат Архитектура ва қурилиш қўмитасининг Бино бузилиши ҳақида маълумот олиш хизматидан 603 фуқаро фойдаланган. Улардан 15 нафари хизматга юқори баҳо берган.

Бугунги кунда ягона порталда иқтисодиёт ва бошқа жабҳаларга тааллуқли 250 дан зиёд хизмат тақдим этиляпти. Масалан, тадбиркорлар турли соҳалар бўйича лицензия олиш учун ариза жўнатиши мумкин. Ариза ва мурожаатларни кўриб чиқиш ҳолати тўғрисида ахборот берувчи Статистика модули ягона порталнинг асосий элементларидан биридир. Ушбу модул давлат органлари фаолиятининг очиқ ва ошқоралигини таъминлашга қаратилган бўлиб, бу келгусида бошқарув идоралари ҳамда аҳоли ўртасида ўзаро ҳамкорлик самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Порталда жорий йил бошидан Меёрий-хуқуқий ҳужжатлар таъсирини баҳолаш тизими ҳам йўлга қўйилди. Ушбу тизим орқали жамият ҳаётининг турли жабҳалари, хусусан, тадбиркорликка оид қонун ҳужжатлари муҳокама қилинмоқда. Айтиш жоизки, муҳокама иштирокчилари берган таклифлар давлат ва хўжалик бошқаруви органлари томонидан кўриб чиқилади.

Мамлакатимизда электрон ҳукумат тизimini ривожлантириш маркази 2013 йилда ташкил этилган бўлиб, ўтган муддат ичида талай ишлар амалга оширилди. Марказ Жанубий Корея билан электрон ҳукуматни тадқиқ этиш бўйича изчил ҳамкорлик қилмоқда. Режага кўра, 2016 йил мобайнида вилоятларда 195 та фойдаланувчиларни қўллаб-қувватлаш маркази ишга туширилади. Шулардан 120 таси КОИКА (Корея халқаро

хамкорлик агентлиги) гранти, 75 таси давлат бюджетидан молиялаштирилади.

Ахборотлаштириш – босқичма-босқич амалга ошириладиган узоқ муддатли жараёндр. Бунда давлат сектори, бизнес ва фуқаролик жамияти институтларининг фаол иштироки талаб этилади. Мамлакатимизда ахборот соҳасини тараққий топтириш, сўз ва ахборот эркинлигини таъминлаш – демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг энг муҳим йўналишларидан бири сифатида белгиланган. Фуқароларнинг давлат интерактив хизматларидан доимий фойдаланиши мутасадди органларнинг фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш имкониятини кенгайтиради. Фикримизча, давлат идоралари фаолияти очиқлиги, шаффофлиги ушбу органларга оммавий ахборот воситалари ва фуқаролик жамияти институтларининг кенг кириб боришини таъминлайди. Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти очиқлигининг қонунчилик асоси эса фуқароларга ахборот соҳасидаги конституциявий ҳуқуқларидан янада кенг фойдаланиш имконини беради. Шу ўринда давлатимиз раҳбари ташаббуси билан 2014 йил 5 май куни қабул қилинган “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни (*Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 19-сон*) амалиётга татбиқ этилаётганини алоҳида таъкидлаш лозим. 2015 йил 3 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг тўртинчи ялпи мажлисида “Электрон ҳукумат тўғрисида”ги қонун қабул қилинди. Ушбу қонун “бир дарча” принципи асосида электрон ҳужжат алмашиш имкониятларини кенгайтириш, тадбиркорлик субъектлари билан ўзаро алоқанинг самарали механизмларини яратиш, электрон харид тизимини ривожлантиришни назарда тутди.

Ўзбекистон Алоқа, ахборотлаштириш ва телекоммуникация техноло-

гиялари вазирининг ўринбосари Нам Сок Ким айтганидек, “самарали Электрон ҳукумат тизимини жорий этиш фақатгина техник инфратузилмага боғлиқ масала эмас. Бунга ҳар тарафлама уйғун ёндашиш, лойиҳаларни шошмашошарлик қилмасдан, босқичма-босқич амалга ошириш мақсаддан мувофиқ. Аввало, ҳар бир давлат идорасининг раҳбаридан тортиб оддий ходимигача АКТга бўлган муносабатини ўзгартириши, унинг аҳамиятини англаши, иш услуби ва жараёнларини ахборот технологияларидан кенг фойдаланган ҳолда тубдан қайта кўриб чиқиши, уларни янада модернизация қилиш юзасидан чора-тадбирларни амалга оширишни назарда тутувчи, шунингдек, давлат идораларининг ўзаро ҳамкорлигида қилинадиган комплекс чора-тадбирларни ўз ичига олади” (*“Халқ сўзи”, 2015 йил 17 ноябрь*). Аҳолининг ушбу жараёндаги фаол иштироки эса ўз-ўзидан электрон оммавий ахборот воситалари, хусусан, бугун ҳаётимизнинг бир бўлагига айланиб бораётган интернет орқали амалга оширилиши маълум.

Сирасини айтганда, босқичма-босқич жорий этилаётган электрон ҳукумат воситасида фуқаролар давлат органлари ва мансабдор шахслар билан бевосита мулоқот қилиш имконига эга бўлади. Жамоатчиликнинг давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари фаолиятдан хабардорлиги эса аҳоли ҳуқуқий маданиятининг янада юксалишига замин яратади.

YEVROPA ITTIFOQI: AYRILGANNI AYIQ YER

Машҳур давлат арбоби Уинстон Черчилль 1946 йил 19 сентябрда Швейцариянинг Цюрих шаҳрида нутқ ирод қилади. Кекса сиёсатчи тарихий нутқида европаликларни дунёни қонга ботирган урушдан сабоқ чиқаришга даъват этади. Тамаддун бешиги бўлмиш қитъанинг шуҳратини тикламоқ учун бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилиш, “Европа Қўшма Штатлари”га асос солиш лозимлигини уқтиради.

Иккинчи жаҳон муҳорабасидан кейин ҳатто ғолиб давлатларнинг силласи қуриган, мағлубларга-ку сичқоннинг уни минг танга бўлиб кетган эди. Ана шундай мушкул паллада кўпни кўрган арбоб қитъадошлари жонига ора кириб, уларга нажот йўлини кўрсатган бўлади...

Муқаддима

Ўтган асрнинг 50-йиллари Европа ишбошилари ўзаро ҳамкорликни ривожлантириш пайига тушди. Шу тариқа 1951 йил 18 апрелда Германия, Бельгия, Нидерландия, Люксембург, Франция ва Италия Европа кўмир ва пўлат бирлашмасига асос солди. Кўмир ва пўлат олди-сотдисини мувофиқлаштириш мақсадида таъсис этилган бирлашма йиллар мобайнида кенгайиб-ривожланиб, 1957 йили Европа Иқтисодий Ҳамжамияти, 1993 йили эса Европа Иттифоқига айланди. Мазкур тузилманинг шаклланиши, шубҳасиз, ўтган аср жаҳон геосиёсатидаги энг муҳим ҳодисалардан бири бўлди. Бугун Иттифоқ кўҳна қитъанинг 28 давлатини бир байроқ остида бирлаштириб турибди. Атлантика соҳилидан Шимолий муз океанигача, Польшадан Португулиягача ястанган улкан ҳудудда ярим миллиард аҳоли истиқомат қилаётир.

Иқтисодий интеграция минтақани юксалтирди. Умумий бозор ва божхонасиз савдо тартибидан фойдаланган мамлакатлар фаровонликка эришди. Халқона айтганда, қозон ҳам, чўмич ҳам мой бўлди. Дейлик, Латвиянинг чекка бир қасабасида туғилган латиш Лондон, Париж, Берлин сингари донғи кетган шаҳарларда умргузаронлик қилиш, ўз иқтидорини намоён этиб, бойлигу мартаба орттириш имконига эга бўлди. Яъни Европа маърифатпарварларининг бир неча асрлик орзуси – фикр, товар ва инсонларнинг эркин ҳаракати ғояси рўёбга чиқди.

ЕИ инсоният тарихида мисли йўқ тузилма экани рост. Дунё ялпи ички маҳсулотининг салкам чорак улуши унга тегишли эканида ҳақиқат. Мазкур ҳудуд жаҳоншумул илмий кашфиётлар, фан-техника мўъжизалари ватани эканидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Аммо ушбу мақолада эришилган муваффақиятлар тўғрисида эмас, балки ҳал этилиши лозим бўлган муаммолар хусусида сўз юритмоқчимиз.

Муҳодала

ЕИнинг яқин тарихида аъзо давлатлар ўртасида кескин зиддиятлар деярли кузатилмаган. Муайян қарорлар муҳокамасида мунозаралар рўй берган бўлса бордир, би-

роқ, барибир, пировардида мамлакатлар бир тўхтамага кела олган. Иттифоқ сарҳадлари кенгайгач эса, ўзаро ихтилоф кучая борди. 2003-2005 йилларда Дания ҳамда Швеция умумий валюта – еврони қабул қилишдан бош тортди. ЕИ Конституциясини амалга киритиш кампанияси ҳам муваффақиятсизликка учради. “Ишонган тоғда кийик ётмас” деганлари чинми, айнан Иттифоққа тамал тошини қўйган давлатлар – Франция ва Нидерландия Конституция лойиҳасига қарши овоз берди.

Долзарб масалаларда тил топиша олмаслик одатий ҳолга айланаётгандек. Германия умумий ташқи сиёсатни кучайтириш тарафдори, Буюк Британия эса бунга кўпда рўйхушлик бермайди. Ўртаер денгизи соҳилида жойлашган давлатлар ноқонуний миграцияга қарши курашиш учун чегара қўшини ташкил этиш лозим деб ҳисоблайди, Скандинавия мамлакатлари наздида эса, янги қўшин тузишга ҳожат йўқ, мавжуд миллий армияларнинг ўзи кифоя.

Паноҳ истаб келаётган муҳожирларга муносабат ҳам турлича. Германия, Франция сингари “оқсоқол”лар муҳожирларга ёрдам қўлини чўзаётир, Венгрия, Польша каби ёш аъзолар эса чақирилмаган қўноқларни кўкрагидан итармоқда. Бугун Европа эскилар (Германия, Франция, Италия...) ва янгилар (Шарқий Европа давлатлари) тарзида икки лагерга бўлиниб қолган. Америкалик сиёсий таҳлилчилар ЕИга 2007 йилдан кейин қўшилган давлатларни “Янги Европа” деб атаётгани ҳам фикримизни тасдиқлайди. (Дарвоқе, “Янги Европа” истилоҳида “шарти кетиб, парти қолган қариялардан кўра, товонидан ўт чатнаган ёшлар билан тил топишиш осонроқ” деган кинояомуз маъно ҳам йўқ эмас. Гап шундаки, “эски”лар Вашингтон ташаббусларини доим ҳам ёқлайвермайди, шўро зуғумидан юрак олдириб қўйган “ян-

ги"лар эса халоскор океанорти давлати сиёсатини эътирозсиз қўллаб-қувватлайди.)

Сиёсий тарқоқликнинг объектив сабаблари ҳам бор. Аввало, Иттифоққа аъзо давлатларнинг тарақиёт даражаси, моддий имкониятлари тенг эмас. Айримлари ўртасида жиддий тафовутни кўриш мумкин. Биргина мисол: Германия ялпи ички маҳсулоти Мальтаникидан 300 барабар кўпроқ. Шундай экан, мавжуд вазиятни ҳар бир мамлакат ўз қаричи билан ўлчаши, бу эса турфа қарашларни юзага келтириши табиий. Аммо иқтисодий салоҳиятидан қатъи назар, ЕИ давлатлари тенг мавқега эга. Европа Комиссияси, Европа Кенгаши ёки парламенти муайян масала юзасидан қабул қилган қарорлар ҳам 28 давлат қонун чиқарувчи идораси томонидан маъқулланиши лозим. Шу боис гоҳида ҳатто ошиғич чора-тадбирларга оид ҳужжатларнинг тасдиқдан ўтиши бир неча йилга чўзилади.

Мушкулот

2008 йили бошланган жаҳон молиявий бўҳрони ЕИ мамлакатларини ҳам бир силкиб ўтди. Ялпи ички маҳсулот 4 фоизга камайди, ишсизлик айрим давлатларда 25 фоизгача етди. Иттифоқ раҳбарияти инқироз асоратларини бартараф этиш учун оз эмас 4,5 триллион евро сарфлади. Жорий йил ўтказилган ижтимоий сўровда ЕИ раиятининг 27 фоизи – иқтисодий тангликни, 24 фоизи эса ишсизликни бош муаммо дея қайд этган (*Standard Eurobarometer 83 Spring 2015. Public Opinion in the European Union. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb83/eb83_first_en.pdf*).

Сир эмас, бадавлат хонадонларда ҳам бoқимандалик фазилат саналмайди. Дўппи тор келган пайтларда оилабоши исрофгар фарзандининг танобини тортиб қўяди. Молиявий танглик кезлари Европа хонадонида ҳам ана шундай йўл тутилди. Сирасини айтганда, камхаржу камҳаракат иниларига ҳадеб кўмаклашиш дасти узун оғаларга малол келиб қолди. Инқироздан кейин қисқа муддатда ўзини ўнглаб олган давлатлар, хусусан, Германия боши муаммолардан чиқмай қолган Юнонистон, Италия ва Португалиядан зудлик билан

кенг қамровли ислохотлар ўтказишни талаб қилди. Таъбир жоиз бўлса, уч мушкетёрлардан мерос қолган "Бир киши – ҳамма учун, ҳамма – бир киши учун" қондаси молиявий бўҳрон шиддатига дош бермади.

Боз устига, Европанинг баъзи ўлкаларида миллатчиликнинг бош кўтараётгани интеграцияга хавфли таҳдид ўлароқ баҳоланмоқда. Европа қадриятлари яловбардори бўлиб келган Францияда Марин Ле Пен бошчилигидаги "Миллий фронт" партияси лак-лак тарафдор йиғаетир. Фаранг юртини ЕИ "қуллиги"дан халос қилишга тарғиб этаётган мазкур ҳаракат ўн йилча аввал ҳам катта сиёсатга яқин йўлай олмас эди. Кейинги йилларда эса "Миллий фронт" мамлакат маҳаллий кенгашлари, ҳатто Европа парламентида ўз вакилларига эга бўлди. Аксил-европа гоёларини байроқ қилган бошқа бир сиёсий ҳаракат – Буюк Британия Мустақиллик партияси (UKIP) раҳбари Найжел Фараж эса ЕИни оқимга қарши сузаётган кема деб атади. Сиёсатшунос Леонид Бершидский тўғри таъкидлаганидек, ЕИ давлатлари ўртасида жипсликнинг йўқлиги ва миллий маҳдудликнинг кучайиб бораётгани бугун ташқи таҳдидлардан-да хатарлироқдир (*Bershidsky L. Europe's Selfishness Is Bigger Threat Than Putin. June 11, 2015. <http://www.bloombergvew.com/articles/2015-06-11/europe-s-selfishness-is-bigger-threat-than-putin>*).

Мудоффа

Қитъа миқёсида жамоавийлик туйғуси заифлашиб, индивидуализм кучайиб бораётгани ҳам сиёсий етакчиларни ўйлантирмоғи лозим. Америкадаги Пью (Pew) тадқиқот маркази европаликларга "Агар НАТО давлатларидан бирига душман ҳужум қилиб қолса, жабрдийдага кўмак бериш лозимми?" дея мурожаат қилган. Сўровда иштирок этган фаранг ва олмонларнинг ярмидан зиёди қўшнисини деб ўз тинчини бузмаслигини билдирган (*Palmer R. NATO's Weakness Will Make Europe Stronger. // "The Trumpet", July 16, 2015*). Табиийки, бу аҳволда 28 давлатнинг бир ёқа, бир енг бўлиши, ягона муштга дўниши амримаҳол.

Бугунги нотинч замонда дунё давлатлари мудофаа салоҳиятини ошириш ва қуролланиш борасида кимўзар пойгага киргани маълум. Иқтисодий интеграцияга зўр бераётган ЕИ раҳбарияти эса мунтазам армия, яхлит мудофаа тизимини яратишга шошилмаётир (ЕИнинг атиги 9600 кишилиқ қўшини мавжуд). Биринчидан, Иттифоқ миқёсида бирлашган қуролли кучларни шакллантириш учун жуда катта маблағ зарур. Аъзо давлатлардан олинаётган бож-хирож миқдорининг оширилиши эса норозиликка сабаб бўлиши, оқибатда шундоқ ҳам мушкул вазият баттар чигаллашиши мумкин. Иккинчидан, АҚШ етакчилигидаги Шимолий Атлантика иттифоқи (НАТО) Европани ҳам ғаним ҳамласидан ҳимоя қилиш мажбуриятини олган.

Аммо, ЕИ мунтазам армияга эга бўлиши шарт, деб ҳисоблайдиган сиёсатдонлар-да кам эмас. Иттифоқнинг ташқи сиёсат бўйича собиқ комиссари Хавьер Солана ана шундай фикрда. Унинг фаразича, Европа олов ҳалқа орасида қолган ва бу аланга минтақани кутилмаганда ўз домига олиши мумкин. Шу боис аввало ЕИ миллий армиялари ўртасида ҳамкорликни кучайтириш ҳамда босқичма-босқич умумий мудофаа тизимини яратиш лозим. "Мудофаа ва хавфсизлик – европача интеграциянинг энг заиф нуқталари", деб ёзади собиқ комиссар нуфузли нашрдаги мақоласида (Solana J., *Blockmans S. Europe Needs More Union to Defend Itself*. // "The Wall Street Journal", March 10, 2015).

Маърифатнинг халоскорлик кучига ҳали ишончи сўнмаган бир гуруҳ арбоблар эса таълим ва илм-фанга кўпроқ ақча сарфлашни фойдалироқ деб билади.

Мусобақа

ЕИнинг жаҳон геосиёсатидаги ўрни ошгани сари АҚШ билан рақобати кучаяётир. Ўтган асрнинг ўрталарида кўҳна қитъадаги интеграция жараёни Америка шафелигида бошлангани маълум. Бироқ янги юз йилликда халқаро сиёсатнинг икки қудратли субъекти ҳоҳида ихтилофга ҳам бораётир.

2003 йили Ироқдаги ҳарбий кампания бошланиши арафасида Жорж Буш маъмури-

яти ЕИнинг яқдил қўлловига умид қилган эди. Аммо азалий иттифоқчилар – Франция ҳамда Германия Ироқ урушига қарши чиқди. Мазкур воқеа эски тераклар кесилиб кетгани – ярим аср мобайнида Вашингтон чизган чизикдан чиқмаган Европа мустақил позицияга эга бўлишга интилаётганидан далолат эди. Атоқли сиёсатдон Збигнев Бжезинский таъбири билан айтганда, АҚШнинг дунёда яққа ўзи қозилиқ қилмоқчи бўлгани Европа ишбошиларига хуш келмаган эди. (Шу ўринда Атлантика уммонининг турли соҳилларидаги сиёсатдонлар Яқин Шарқ ва Шимолий Африкани ҳарб майдонида айлантирган "Араб баҳори" борасида ҳам яқдил фикрда бўлмаганини қайд этиш жоиз.)

Афғонистон ва Ироқдаги муваффақиятсиз урушлардан сўнг ривожланаётган мамлакатларнинг Америкага бўлган ихлосу ишончи йўқолгандек бўлди. Мазкур вазиятда ЕИ жиповни қўлга олиб, халқаро муаммоларни ҳал этишда ғайрат кўрсатмоғи мумкин эди. Брюссель ана шундай йўл тутганида жаҳон аҳли уни қўллаб-қувватлаши ҳам тайин эди. Не-

гаки, ЕИ кейинги ярим асрда бирор давлатга қарши уруш очмади, бировнинг бурнини ноҳақ қонатмади. Иккинчи жаҳон муҳорабаси хатоларидан сабоқ чиқариб, ҳарбий можароларга аралашидан тийилди. Вашингтон ривожланаётган давлатларга демократияни “экспорт қилиш”га зўр берган бир паллада, Брюссель либераллашув жараёни ҳар бир мамлакатда табиий равишда кечмоғи лозим деган нуқтаи назарни илгари сурди. Таъбир жоиз кўрилса, АҚШ даволашда асосан жарроҳлик амалиётига мурожаат этган бўлса, ЕИ тиг ишлатмай муолажа қилишни маъқул деб билди... Хуллас, халқаро сиёсат посангиси Европа томонга оғиши мумкин эди. Бироқ ички муаммоларга андармон бўлган Брюссель ҳалигача ташқи масалаларга етарлича эътибор беролмаётир.

Калаванинг учи топилмаётган мушкул вазиятда Буюк Британиянинг Иттифоқ таркибидан чиқиш борасида референдум ўтказиш пайига тушиб қолгани, интеграция тарафдорлари таъбирича, “дард устига чипқон” бўлди. Бош вазир Дэвид Кэмероннинг ваъдаси чин бўлса, 2017 йили қиролликда ЕИга аъзолик масаласида референдум уюштирилади. (Тутумлару тузумлар беқарорлигини кўрингки, Европа бирлашувига “оқ фотиҳа” берган Черчилнинг набиралари энди интеграцияга қарши чиқаётир!)

Инглиз оқсуяклари иқтисодий иттифоқнинг сиёсийлашувидан норози. Хусусан, Буюк Британия Лордлар палатаси аъзоси Дэвид Оуэн фикрича, ЕИга аъзо мамлакатларнинг мунофаа, иммиграция, ижтимоий ҳимоя, қишлоқ хўжалиги каби жабҳалардаги сиёсатида Брюсселнинг аралашуви номақбулдир (*Europe can survive only if it splits in two.* // “The Times”, September 2, 2015).

Аммо, ижтимоий сўров натижаларига кўра, Британияда келгуси йил референдум ўтказилган тақдирда ҳам электоратнинг асосий қисми Иттифоқ таркибида қолишни ёқлаб овоз беради. Референдум ташаббускори – бош вазир Дэвид Кэмерон ҳам юртдошларининг кайфиятидан воқиф, албатта. Хўш, у ҳолда консерваторлар етакчиси нега бундай қалтис йўл тутмоқда? Бизнингча, инглиз сиё-

сатдони референдум баҳонасида ЕИ маъмурияти билан савдолашиб, имкон қадар миллий ҳукумат мустақиллигини сақлаб қолишни кўзламоқда. Яъни асл мақсад Иттифоқдан ажралиб чиқиш эмас, балки Брюсселга – марказий бошқарув идораларига ўтган айрим ваколатларни қайтариб олишдир. Лондон аввал ҳам “ўйинбузуқилик” қилган: масалан, Шенген ҳудудига қўшилмаган, умумий валютани қабул қилмаган. Брюссель вакилининг эътиёткорликини-да унутиб, “Иттифоқ Буюк Британиясиз ҳам кунини кўради!” дея кескин баёнот бергани шу жиҳат билан изоҳланса ажаб эмас (*EU chief: We'll survive without Britain.* // “The Telegraph”, November 26, 2014).

Мунозара

Яқин-яқингача, интеграция жараёни шу тахлит давом этса, ЕИ федерал давлатга айланади, деган фараз мавжуд эди. Жумладан, Европа Комиссияси собиқ раҳбари Жозе Мануэль Баррозу (2004-14) 2012 йил сентябрда федерал бошқарувни ёқлабгина қолмай, ЕИ Президенти лавозимини таъсис этиш лозимлигини айтган эди. Аммо феде- рализм хусусидаги таклифлар қўллаб-қувватланмади. Сиёсат – беқарор, иқтисодиёт – тангу тор бўлиб турган бугунги даврда ҳатто умумевропа қадриятлари ҳам хавф остида қолаётир. Олмон сиёсатшуноси Ульрих Спекнинг фикрича, ЕИда федерал бошқарувни жорий этиш – хомхаёлдир. Европаликлар ягона давлат тузишга ҳали тайёр эмас. Иттифоқни яхлит сақлаб қолишнинг ўзи катта рап (*Speck U. The Case for Euro-Optimism.* // “The Washington Post”, October 6, 2015).

Германиялик бошқа бир олим Херффрид Мюнклер эса ҳокимиятни марказлаштирув орқалигина ЕИни қутқариш мумкин, деб ҳисоблайди (Мюнклер Х. *Европа как политическая идея.* <http://magazines.russ.ru/nz/2003/4/munk.html>). Бироқ, у таклиф этгандек, бюрократик чора-тадбирлар ишга солинса, кўз қорачиғидек асраб-авайланган умумевропа қадриятлари поймол бўлади. Боз устига, озод жамият тарафдори бўлган тараққийпарвар қатлам мажбурилов сиёсатида қарши шубҳасиз бош кўтаради.

ЕИ сарҳади кейинги ўн йилда шиддат-ла кенгайди. Хусусан, 2004 йили бирданига Шарқий Европанинг ўн давлати Иттифоққа қабул қилинди. ЕИ қонунчилигига кўра, аъзоликка номзод давлатлар сиёсат, иқтисод ва ҳуқуққа доир талай талабу мажбуриятларни адо этиши керак. Иқтисодчи Кевин О'Рурк наздида, янги аъзоларни қабул қилишда шошма-шошарликка йўл қўйилган, аниқроғи, сиёсатчилар ҳиссиётга берилгану ("Собиқ социалистик лагерга мансуб давлатларни Россия таъсиридан халос этиб, тезроқ ўз қанотимизга олайлик!") иқтисодий қонуниятларни унутган. Иттифоқ аҳолиси эса ҳалигача ўша бағрикенгликнинг товонини тўламоқда. Кевин О'Рурк евронинг жорий этилишини ҳам пухта ўйланмаган тадбир деб атайди ҳамда пичоқ бориб суякка қадалмасидан бурун ягона валютадан воз кечишни таклиф этади (*O'Rourke K. Moving on From the Euro. // "Project Syndicate", July 22, 2015*).

Илм аҳли орасидаги бу каби хавотирли мулоҳазаларга қарамай, Брюсселнинг аксар сиёсатдонлари ЕИ келажаги борасида некин. Европа Кенгаши собиқ раиси Ҳерман ван Ромпей (2009-14) нуқтаи назарича, кўҳна қитъа глобал хатарларга қарши биргаликда курашмоғи лозим. ЕИ – бамисоли ёруғ манзилни кўзлаб йўлга чиққан карвон. Олис ва хатарли йўлда карвондан ажралмоқ дуруст эмас. Чунки бўлинганни бўри ер, айрилганни эса айиқ... (http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/139438.pdf)

Муддао

Брюссель юритаётган сиёсат борасида, қолаверса, ЕИнинг эртаси хусусида раият қандай фикрда? Европа Комиссиясининг буюртмаси бўйича "TNS Opinion" маркази 2015 йилда ўтказган ижтимоий сўров натижаларига кўра, ЕИ аҳолисининг 41 фоизи Брюссель сиёсатини ёқлайди, 19 фоизи хушламайди, 38 фоизи эса – бетараф. Руминия (62 фоиз), Литва (55 фоиз), Болгария (55 фоиз), Польша (53 фоиз) сингари давлатлар аҳолиси Иттифоқ раҳбариятидан ғоят миннатдор. Норозиларнинг аксари эса Кипр (42 фоиз), Юнонистон (37 фоиз), Австрия (36 фоиз) ва Буюк

Британия (28 фоиз) фуқароларидир. Шунингдек, респондентларнинг 58 фоизи эртанги кундан кўнгли тўқ эканини билдирган бўлса, 36 фоизи хавотир изҳор этган (*Standard Eurobarometer 83 Spring 2015. Public Opinion in the European Union*).

Тўғри, ижтимоий сўров хайрихоҳлар кўпроқ эканини тасдиқламоқда, аммо туб ўзгаришларни талаб этаётган каттагина қатлам ҳам борки, сиёсатдонлар уларнинг ҳам кўнглига йўл топиш чорасини кўрмоғи лозим.

Ҳарвард университети профессори Стивен Уолт ЕИ келажаги борасида икки тахминни илгари суради. Биринчи фаразга кўра, Конрад Аденауэр, Шарль де Голль, Маргарет Тэтчер сингари чинакам етакчиларнинг ворислари ҳокимиятга келади ва мавжуд муаммоларни ҳал этиб, "Европа уйи"ни фаторатдан сақлаб қолади. Бордию туб ўзгаришларни амалга оширишга қодир арбоблар етишиб чиқмаса, Иттифоқ парчаланиб кетиши ҳеч гап эмас (*Walt S. Does Europe Have a Future? // "Foreign Policy", July 16, 2015*).

ЕИнинг Ўзбекистондаги делегацияси раҳбари Юрий Штерк эса биз билан суҳбатда тўйдан олдин ногора чалмаслик маъқуллигини таъкидлади. Унинг фикрича, ЕИ ўтган йиллар давомида бундан-да оғир синовлардан эсон-омон ўта олди, демак, ҳозирги мушкул муаммолар ҳам биргаликда ҳал этилади; аъзо давлатларнинг миллий қадриятлари, тили ва маданиятига ҳурмат кўрсатилган ҳолда, Иттифоқ сарҳадлари янада кенгайтирилади.

Мақола аввалида Уинстон Черчилнинг Цюрихдаги нутқини ёдга олган эдик. Хотимада ҳам ўша тарихий нутқдан иқтибос келтириш маъқул туюлди: "Миллатлар Лигаси (1919-46 йилларда БМТ каби дунё ҳаками вазифасини ўтаган халқаро ташкилот – С.Ё.) ғояларнинг қолоқлиги ёки ҳаётдан узилиб қолгани боис парчаландими? Йўқ, парокандалик боиси бошқа – илғор ғоя ва тамойилларни ишлаб чиққан давлатларнинг ўзи уларга риоя этмагандир!.."

Етмиш йил муқаддам айтилган ушбу фикрлар, назаримизда, бугун ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Улуғбек САИДОВ

HURLIK va MAS'ULIYAT

*Мири оламсен, жаҳонда устивор,
Бас, нечун тупроқ яларсен мили мор?*

Жалолитдин РУМИЙ

Мақолага аввалсўз сифатида танланган пурмаъно байтда Румий ҳазратлари одамзоднинг ўзаро зид икки қутб – юксаклик ва тубанлик-аро оворая сарсон эканидан теран изтироб чекади. Дарҳақиқат, нега инсон бундай: унга юксакликка талпинмоқ қанчалик хос бўлса, тубанликка қуламоқ ҳам шу қадар хос? Каминани маънавий тубанлик шаклл-ридан бири – тафаккур қуллиги мавзуси анчадан буён безовта этади. Ахир, шу балодан баъзи инсонлару бутун жамиятга етаётган зарарга неча бор гувоҳ бўлганмиз! Хўш, ўзимизни мазкур офатдан халос этмоқ-нинг йўли-чораси борми? Бор, албатта! Бироқ бунинг учун, аввало, та-факкур қуллиги сабабларини аниқлаш даркор. Демак, яна ақлга суянмоқ, яна таҳлилга чўммоқ лозим. Қисқаси, шу мавзудаги ўй-мулоҳазаларим билан ўртоқлашиш истаги қўлимга қалам тутқазди...

Табийй офатлар ичида энг даҳ-шатлиси – ер қимирлаши, наза-римда. Чунки пойдор деб ўйла-ганингиз замин бир зумда омонат бўлиб қоладию рухий таянчингиздан айрилиб, ўзингизни йўқотиб қўясиз.

1966 йили Тошкентда зилзила юз берган кезлар 9-10 яшар бола эдим. 26 апрель куни тонг саҳарда аввал ер қаъридан гулдураган

товуш келди, сўнг уй деворлари худди жон киргандек чайқала бошлади. Бирдан ваҳи-ма босди, жон ҳалпида ташқарига отилдик. Кейин хабар топдик, шаҳардаги кўп бинолар вайрон бўлибди, қурбонлар ҳам озмунча эмас экан...

Ҳа, кучли зилзилалар оқибати ҳамиша даҳшатли бўлади. Аммо бугун ўйлаб боқ-сам, табиий зилзиладан кўра рухий-маъ-

навий зилзила хавфлироқ бўлар экан. Тафаккур қуллиги асоратлари ҳам шу сирага кириши эса алоҳида исбот талаб этмайди.

Луғатларда “қул” сўзи, эксплуататорлик жамияти билан боғлиқ тарзда, оддий буюм қатори олиб-сотилган, хўжайинга буткул қарам бўлган, ҳақ-хуқуқ ва мол-мулкдан маҳрум хизматкор, дея талқин этилади. Чиндан-да, қулликда одам бир матоҳга айланади, унинг манфаат ва эҳтиёжлари билан ҳеч ким ҳисоблашмайди. Дарвоқе, қадимги римликларда “Қул ё меҳнат қилиши, ё ухлаши керак”, деган нақл бўлган.

Яна луғатларга мурожаат этайлик: “Қул – кимсага кўр-кўрона хизмат қилувчи, бўйсунувчи; итоатгўй, малай, хизматкор”. Энди бунисига олимлар “сервизизм” деган махсус атама ҳам ўйлаб топган. Сервизизм – аслида, қуллик психологияси бўлиб, саждакорлик, лаганбардорлик, лаббайгўйлик, малайлик, хушомадгўйликда ифода топади. Бундай тоифага мансуб одамлар хўжасидан айрилганда ҳам эркин бўлолмайди, чунки қуллик уларнинг вужуд-вужудига сингиб кетади. Қадим Хитой мутафаккирларидан бирининг бундан уч минг йиллар аввал айтган қуйидаги сўзлари шуларга қаратилган гўё: “Агар золимни тахтдан ағдармоқчи бўлсанг, аввал ўз қалбингга унга ўрнатган тахтни парчала!” Ҳаётий тажриба ва илмий тадқиқотлардан маълум бўлишича, қуллик психологияси аксар таҳқирланган, камситилган одамларда шаклланади. Бундай психологиянинг шакл ва белгилари кўп. Масалан, қадимги юнон мутафаккири Аристотель бу ҳақда фикр юритиб, “Ҳеч бир жойда, қуллар орасида бўлганидек, кўп ғазаб, ҳасад, гина-кудурат ва нафрат йўқ, бу қадар тарқоқликни топиш ҳам душвор”, деб ёзган эди (Судаков В. Маски, крадущие лица. Екатеринбург, 2009. Стр. 11).

Тарихга синчков назар ташлайлик, зеро у кўпгина жумбоқлар қалитидир. Рим империяси қадимда энг забардаст салтанатлардан бўлгани сир эмас. Рим аҳли асос солган илм-фан ва санъат қоидалари, бошқарув низомлари, ҳуқуқ асослари ҳозирги давргача таянч вазифасини ўтаб келаётир.

Хўш, бу салтанат не боис дунё харитасидан буткул йўқолди? Аксар тарихчилар фикрича, Римнинг қулашига бош сабаб қулдорлик бўлган. Албатта, империянинг улкан ҳудудини самарали бошқариш қийин

бўлиб қолганию римликлар “ёввойи” деб атаган турли қабилалар даҳшатли ҳамлалар қилганини ҳам истисно этиб бўлмайди. Аммо бир қонуният ҳам борки, кўп ҳолларда ташқи эмас, айнан ички таҳдид ва зиддиятлар давлат асосларини қуртдек кемиради. Хуллас, Рим империясида қулчилик одамлар онгини бузди, руҳиятини издан чиқарди ва бир вақтлар қудратли бўлган римликларни заифлаштирди, нафс ва шахват бандасига айлантирди. Шу ўринда қуллик феноменининг яна бир муҳим жиҳати намоён бўлади: у нафақат қуллар, балки қулдорлар руҳиятига ҳам салбий таъсир этади. Нигоҳни тарихдан бугунга қаратайлик, ажабки, қуллик ўтмиш билангина боғлиқ ҳодиса бўлмай, у ҳозир ҳам баъзи одамлар ва бутун бошли халқлар таназзулига олиб келаётир.

Дарҳақиқат, бир одамнинг бошқаси устидан мутлақ ҳукм юритиши инсоний қонунларга зид бўлиб, бу нафақат табаанинг, балки мустабиднинг ҳам табиатини бузади. Бироқ масаланинг нозик бир жиҳати борки, мазкур қонидани аксиома деб қабул этишимизга тўсқинлик қилади.

Инсоният тафаккури азал-азалдан эркинлик ғоясига “бошқоронги” бўлган десак, хато саналмас. Эркинлик ғояси илдизи кишилик тарихининг фольклорда ўз тажассумини топган олис-олис даврларига бориб туташади. Шу ўринда бир савол: эркинлик инсон учун табиий ҳолат бўлса, уни тинимсиз ҳимоялаш, тарғиб этишга не ҳожат? Балки қулликка мойиллик инсон табиатига бундан-да кўпроқ хосдир?

Рус физиологи, академик Иван Павлов “эркинлик ва қуллик рефлекс” атамасини илмий истеъмолга кiritиб, бундай ёзган: “Эркинлик рефлекс ҳайвонларнинг умумий хусусияти, ташқи таъсирга жавоби, энг муҳим туғма рефлекслардандир. Агар шу рефлекс бўлмаганда эди, ҳайвон тўқнаш келган ҳар бир тўсиқ унинг ҳаётига хотима ясарди. Барчамизга аёнки, эркинликдан маҳрум этилган ҳайвон, айниқса, одам қўлга туширган ёввойи жонивор тутқунликдан қутулишга жон-жаҳди билан уринади... Яна бир бор таъкидлаймизки, ибтидоий туғма рефлекслар рўйхатини тузиш ва уларни тавсифлаш ҳайвонларнинг барча хатти-ҳаракатларини тушуниш учун бениҳоя зарурдир. Бусиз, умумий тушунча ва фикрлардан нарига ўтолмаймиз, ҳайвонларнинг мураккаб хатти-ҳаракатларини илмий ўрганишда олдинга силжиёлмаймиз.

Шак-шубҳа йўқки, ҳайвонларнинг туғма реакцияларини тизимли ўрганиш одамларни, яъни ўзимизни тушунишга – ўзимизни бошқариш лаёқатимизни англаш ва ривожлантиришга ҳам ёрдам беради... Маълумки, туғма эркинлик рефлекс билан бирга қулларча итоаткорлик рефлекс ҳам мавжуд. Кенг тарқалган факт – кучуклар ва майда итлар аксар катта қўпқаклар олдида чалқанча йиқилиб, оёқларини кўтаради. Бунинг маъноси – ўзини куч ихтиёрига топшириш бўлиб, одамлардаги тиз чўкиш, мукка тушишга ўхшайди. Бу – қуллик рефлекс ифодаси ва албатта унинг ҳаётий асослари бор: атайлаб пассив заифлик ҳолатига кириш кучлиларда агрессив реакцияни пасайтиради ва, аксинча, заифларнинг оз бўлса-да қаршилиқ кўрсатиши кучлиларни ҳамлага чорлайди” (Павлов И. *Рефлекс свободы. Санкт-Петербург, 2011. Стр.102*).

Ҳайвонот оламидаги қулларча итоаткорлик рефлексини янада аниқ тасдиқловчи бошқа фактлар ҳам бор. Масалан, Жанубий Америкада тарқалган айрим турдаги чумолар вақти-вақти билан бошқа чумоли уяларига ҳужум қилиб, у ердаги личинкаларни олиб кетади, сўнг уларни боқиб катта қилгач, ўзига қулдек хизмат эттиради.

Бироқ шу ўринда табиий эътироз туғилади: ҳайвон-ку майли-я, аммо инсоннинг барча хатти-ҳаракатларини нуқул жон сақлаш ёки қуллик инстинкти билан боғлаш қай даражада тўғри бўларкан? Зеро, буюк ният, улуг ғоя йўлида ўзини жаллод қўлига дадил топширган кишилар ҳам бор. Масалан, рус ёзувчиси Александр Солженицин “Гулаг архипелаги” асарида шўро давридаги қатагонлар хусусида мулоҳаза юритар экан, руҳан бақувват одамларни мисол қилиб келтиради. Бу кишилар ақлга сиғмас айбларни ҳам ўз гарданига олган. Қийноқларга дош беролмани учун эмас, йўқ, ватан шарафи, коммунизм ғалабаси ва бошқа “муқаддас қадрият”лар шуни тақозо этади, деб тўқилган сафсатага чин дилдан ишонгани учун бошини кундага қўйган.

Ҳазрат Навоий Мажнуннинг ўз жонига қасд этиш ниятидан воз кечиши лавҳасида Арасту тилидан бундай дейди:

*Эрур жонсиз ўлмоқ, ўлимдан хатар,
Вале онсиз ўлмоқ ўлимдан батар.*

(Алишер Навоий. *Тўла асарлар тўплами. Саккизинчи жилд. Тошкент, 2011. 416-бет.*)
Яъни ишқ тақозо қилган ишни ақл ман эта олмайди, зотан, ишқ жондан азизроқдир. Аммо чуқурроқ ўйлаб кўрилса, бу ҳикматни Солженицин қаҳрамонларига нисбатан қўллаб бўлмайди, чунки уларда қулликнинг бошқа бир кўриниши – ақидавий қуллик намоён бўлаётир. Бу – ёлғон мафкурага алданган онг мутелиги, англамаган қуллик. Рус файласуфи Николай Бердяев шундай ақидалар илдизини коммунистик мафкура тимсолида ёрқин кўрсатиб берган: “Ҳар қандай тоталитар тузум, масалан, коммунистик ёки фашистик тартибот суянадиған ақидалардан бири – алоҳида одамнинг умумманфаат йўлида қурбон бўлиши хайрли экани ҳақидаги ғоядир” (Бердяев Н. *О рабстве и свободе человека* // <http://www.litres.ru/nikolay-berdyayev/o-rabstve-i-svobode-cheloveka/>). Хўш, бутун мавжудотга султон қилиб яратилган инсон руҳиятидаги бундай таназзул сабаблари, қуллик психологияси илдизлари қаерда яширинган?

Мазкур саволга аниқ жавоб бериш қийин, зеро мутеликнинг шамойиллари ҳам, сабаблари ҳам, даражалари ҳам турлича. Ҳар бир муайян ҳолат учун алоҳида жавоб излаш зарур бўлади. Масалан, одамнинг индивид сифатидаги мутелигини, дейлик, раҳбар олдиди, яъни ҳаёти, келажаги унинг қўлида бўлган инсон қошидаги тавозесини ўша жон сақлаш инстинкти билан боғлаш мумкин. Шунинг учун айримлар иш жойи, тирикчилик манбаи, ҳаётий маконини сақлаб қолиш ёки наслининг давомчиси бўлган фарзандлари келажагига соя ташламаслик учун виждони, ҳамияти, ўзлигидан воз кечади, хожасига сўзсиз итоат қилади. Буни рус драматурги Евгений Шварц “Аждар” пьесасида мушук фалсафаси орқали ёрқин ифода этган. Золим аждарга қарши курашга отланган рицарь Ланцелот оғир мусибат арафасида турган одамлар ҳақида ундан сўраганида, мушук аввал сукут сақлайди, сўнг бундай жавоб беради: “Эгаларимни бутун юнгим, тўрт оёғим, ҳар икки мўйлабим билан севаман, эсиз-эсиз, уларни оғир мусибат кутмоқда... Аммо бу ҳақда оғиз очмайман, чунки иссиқ ва юмшоқ жойи бўлган ақлли жонзот мудҳиш келажак ҳақида ўйлагандан кўра, мудрагани ва индамагани маъкул. Миёв!” (Шварц Е. Дракон // <http://teatre.com.ua/upload/all/lib/drakon.pdf>).

Муҳокама ижтимоий-сиёсий муносабатлар доирасига кўчирилса, куллик феноменининг бошқа жиҳати ҳам намоён бўлади. Инсоният тарихи, аслида, золим ҳукмдорни одили билан алмаштириш йўлидаги бетиним ҳаракатдан иборат. Бу йўлда не-не қонли қўзғолон ва инқилоблар бўлган. Аммо эзгу ният йўлида тўкилган “қутлуғ қон”лар беҳуда кетган, зўрлик адолатни таъмин этмаган, орзулар сароб бўлиб чиққан. Қайтага ҳаёт баттар абгорлашган.

Куллик инстинкти кулларни ҳам, қулдорларни ҳам бирлаштиради. Қолаверса, Платон айтмоқчи, золимнинг ўзи ҳам – қул. Золимлар ҳам, мазлумлар ҳам рад этмагани боис истибдодга асосланган муносабатлар яшайверади ва бир одам зўрлик билан бошқаси устидан ҳукмронликни қўлга киритганда, бу аҳвол мустабидни ҳам, унинг табаасини ҳам йўлдан тойдиради. Яна Е.Шварц асарига мурожаат этайлик. Зеро, халқ ҳаётига таҳдид солган Аждар билан унга қарши курашга бел боғлаган рицарь Ланцелот ўртасидаги баҳсда айна шу паторат лўнда очиб берилган. Ланцелотни халқ ва унинг озодлиги учун курашдан воз кечишга ундаб, Аждар издиҳомга бундай баҳо беради: “Агар уларнинг юрагини кўрганингда эди, нақ даҳшатга тушардинг. Ҳатто қочиб қопардинг.

Ахир, мажруҳларни деб кимнинг ўлгиси келади? Уларни мен ўзим майиб қилганман. Одам қалби, азизим, жуда яшовчан. Танасини чопсанг, одам ўлади. Қалбини пораласанг, итоаткор бўлади. Йўқ, йўқ, бундай қалбни ҳеч қаердан тополмайсан. Улар менинг шаҳримдагина бор! ...Кар-соқов қалблар, кишанбанд қалблар, айғоқчи қалблар, муртад қалблар..."

Кулликнинг ҳар қандай шакли, у хоҳ сиёсий тизим, хоҳ ҳақсиз меҳнат ёки оиладаги зўравонликка дахлдор бўлсин, аввал инсонни, сўнг эса жамият ва давлатни таназзул сари етаклайди. Тарихда бунга мисоллар кўп. Аммо биргина XX асрнинг ўзида Германия ва Италияда ўрнатилган фашистик тартибот ҳамда унинг аянчли оқибатларини эсласак кифоя қилар?!

Олмон адиби Ҳайнрих Манн бундан юз йил аввал ёзган "Содиқ фуқаро" романида куллик руҳиятининг инсон, жамият ва давлат тақдирига салбий таъсирини зўр маҳорат билан тасвирлаган. Асар қаҳрамони Дидерих Геслинг – чинакам қарол. У хожасига шунчаки итоат этмайди, бундан роҳатланади ҳам. У мустабид кайзерга қулларча бўйсунар экан, айни чоқда, ўзи ҳам ҳукмфармо хўжайин бўлмоқни орзу этади. Ёзувчи наздида, хўжайин билан қарол ўртасида, аслида, фарқ йўқ. Шу асно Дидерих "севимли ҳукмдори"га ўхшашга интилар экан, бунга муваффақ бўлади ҳам. Улар гўё эгизак: император Дидерихнинг ёнидан ўтиб кетаётганда фуқароси ўзига ғоят ўхшашини кўриб, қош чимиради. Боз устига, кайзер ҳам, Дидерих ҳам бир хилда қабих, бир хилда сурбет, бир хилда қўпол ва золим. Улар эгаллаган мавқе турлича, ҳолос.

Ёзувчи ушбу асарда гротеск усулини қўллаган, дейди адабиётшунос олимлар. Аммо, инсоният тарихи, айниқса, яқин ўтмиш билан қиёсласак, унда ҳеч бир муболаға йўқ, деган фикрга келиш аниқ. Ахир, миллионлаб одамларни қатағон қилган Сталин вафот этганда қанча-қанча одамлар сидқидилдан кўзёш тўқани, ҳушидан кетиб йиқилгани олдида ҳар қандай бадий тўқима ип эшолмай қоладида! Буни ҳам қўяверинг, шўро даврида қул-

лик кичик-кичик ташкилот ва муассасаларда ҳам намоён эди: янги раҳбар келса, аксариyat ходимлар унинг кийиниши, юриш-туриши, одатларига тақлид қила бошларди. Бундай салбий манзаралар совет ҳукуматининг халқни мутлақ тобе қилиш юзасидан изчил олиб борган манфур сиёсати оқибати, албатта.

Инсон – ижтимоий мавжудот, деган эди юнон файласуфи Арасту. Шунга кўра, одамдаги мутелик илдизларини балки ижтимоий муносабатлардан излаш керакдир? Ижтимоий мавжудот сифатида инсон жамиятда ўз ўрнини топишга, унинг ажралмас қисмига айланишга интилади, жамият талабларини, улар қандай бўлмасин, ўз хоҳиш-истакларига мувофиқ деб билади. Мабодо бунда инсон мавқеи унинг индивидуал салоҳияти, мустақил фикр-қарашларига эмас, фақат жамиятда тутган ўрнига қараб белгиланса, бу мутелик учун "серҳосил" замин ҳозирлайди.

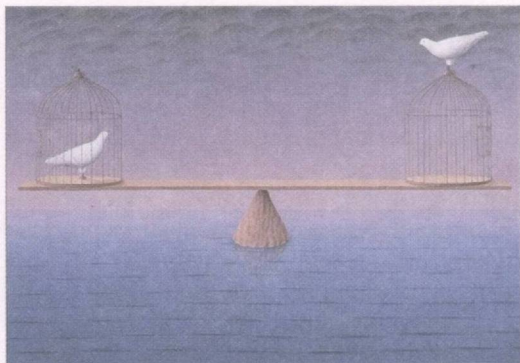
Ушбу ҳолнинг инсон учун ҳам, жамият учун ҳам зарарини тушунишга бир мулоҳаза ёрдам берса ажаб эмас. Инсон тафаккури тарихи – Ҳақни, ҳақиқатни излаш тарихи бўлиб, Мағрибу Машриқ даҳолари таълимотлари бу йўлдаги юксак марралардир. Бани башар бўшдан кечирган барча урушу инқилоблар муайян ҳақиқатни байроқ қилиб амалга оширилган. Аммо муаммо шундаки, ҳар бир одамнинг ўз ҳақиқати бор. Қадимги юнон файласуфи Протагор айтганидек, "Ҳар бир нарсa ҳақида бир-бирига зид икки фикрни айтиш мумкин" (*Человек: Мысли-тели прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения. Москва, 1991. Стр. 68*). Ундай бўлса, асл ҳақиқат нимада? Жавоби мушкул савол бу. Қолаверса, қадимги хитой мутафаккири Хуайнань-цзи айтганидек, "Агар барча одамлар ҳақиқат нимада эканини билганида, дунё ишлари силлиқ кечар, олам боши берк кўчага кириб қолмас эди" (*Ўша асар, 36-бет*).

Ҳақиқат борасидаги баҳслар, жамият ва шахс муносабатларига татбиқан, эрк ва куллик атрофида кечади. Янги даврда шу борада илгари сурилган барча ғояларни,

бизнингча, ўзаро зид икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчиси – инсон эркини жамоа билан боғлиқликда кўрган Карл Маркс таълимоти бўлиб, у собиқ Иттифоқда ҳукмрон мафкурага айланган эди. Ушбу мафкурага кўра, алоҳида шахснинг “беғараз ҳақиқати” бўлиши мумкин эмас. Ҳақиқат ва адолатни пролетариатнинг синфий кураши белгилайди ва у фақат шу авангард куч ғалабасига хизмат қилмоғи лозим. Ҳар қанча ишончли далиллар билан тасдиқланган ҳақиқат ҳам, агар у пролетариат манфаатларига зид келса, ёлғонга айланади ва синфий кураш тиги-га дучор бўлади.

Ғарб социологи Фридрих фон Ҳайек фикрича, айнан Маркс (шунингдек, Ҳегель, Кант, Фейербах) ғоялари XX аср тоталитар тузумлари учун асос бўлди. У “янги куллик” ҳақида мулоҳаза юритар экан, айнаи тушунчада авторитар бошқарув тартиботини эмас, жамиятнинг тоталитар қурилмасини назарда тутди. Яқдиллик, ҳамфикрлик, ҳамжиҳатлик, яъни инсониятни эзгулик йўлида бирлаштирувчи қадриятлар тоталитар тузум кўлида одамларни муте қилиш қуролига айланади (Фридрих Август фон Ҳайек. *Дорога к рабстве* // http://bc.fdo.msu.ru/Nik_s/WorkFiles/DOC_files/Von_Hayek.pdf). Шу сабаб бундай жамият бошдан-оёқ сиёсийлашади: фақат давлат белгиланган мақсадларга қўшилганларгина унинг аъзоси деб тан олинади; ҳар бир одам ва ҳар бир хатти-ҳаракат умум ишда нечоғли асқатишига қараб баҳоланади. Умум қабул қилган фикрга қўшилмаслик эса давлат билан келишмаслик, яъни номақбул сиёсий ҳаракат деб талқин этилади. Илм-фан, санъат ҳам “ижтимоий буюртма”га хизмат қилади (Бердяев Н. *О рабстве и свободе человека* // <http://www.litres.ru/nikolay-berdyayev/o-rabstve-i-svobode-cheloveka/>). Сўз эркинлиги, фикр эркинлиги жамиятдан сиқиб чиқарилади. Ижтимоий фанлар “қарсак назарияси” билан алмаштирилади. Янги инсон шаклланади – унда виждон, тўғрилиқ туйғуси ўрнини жамоага (аслини олганда, подага) садоқат туйғуси эгаллайди.

Хуллас, одамлар руҳиятида жиддий салбий ўзгаришлар содир бўлади. Уларда та-

шаббускорлик ва жавобгарлик ҳисси сўнади, қадриятлар чаппасига эврилади, “юртга келган тўй”, “кўпчилик нима бўлса, биз ҳам шу” каби “ҳикмат”лар рўкач қилиниб, ўз муаммосини ўзи ҳал этиш ўрнига “берса – еймиз, бермаса – ўламиз” қондаси ҳаётий фалсафага айлантирилади. Тоталитар тузум шакллантирган одам ва жамиятнинг маънавий-ахлоқий қайта туғилиши ниҳоятда мушкул. Ҳали-ҳанузгача айримларнинг фикр-мулоҳазаси ва юриш-туришида кўзга ташланаётган мутелик аломатлари бунини яққол тасдиқлайди.

Бир куни касбдошим менга “Ака, сизнинг ҳимоя механизмизингиз ишламас экан”, деб қолди. “Нега ундай дейсиз?” деб ҳайрон бўлиб сўрадим. “Раҳбарни очик танқид қиласиз, нима, душман бўлиб қолишдан қўрқмайсизми?” Бу суҳбат тошбақа ҳақидаги ривоятни ёдимга солди. Ҳайвонлар баҳслашиб қолибди: йиртқичлар ҳамласидан кимнинг ҳимояси кучлироқ? Кимнинг зирҳи мустаҳкамроқ? Охири, тошбақа косаси энг пишиқ бўлиб чиқибди, чунки у қўрқувдан бино бўлган-да! Ўз мақсадига эришишда фуқароларнинг қўрқув ҳиссига суянган давлат косасидан бош чиқармайдиган тошбақаларни этиштиради. Ундайларга эркинлик керак эмас, жони омон бўлса, бас. Эсланг-а, рус адиби Михаил Булгаковнинг “Уста ва Маргарита” асари персонажлари иблис тажовуздан жон сақлаш учун терговчидан ўзларини зирҳли камерага қамашни сўрайди. Ҳа-да, инсоний эркинликка ташналик ҳисси ўрнини ҳайвоний жон сақлаш инстинкти эгалла-

ган вужудга қафасдан кўра азизроқ макон борми?! Ваҳоланки, “Золимни унинг қошида кўркувга тушган оломон дунёга келтиради”, дейди рус файласуфи Николай Бердяев. Бундай одамларга халоскорнинг кераги ҳам йўқ. Улар, аксинча, халоскорни янчишга шай. Биргина мисол: юрт озодлиги, халқ келажиги дея қайгурган жадид зиёлиси Мирмуҳсин Шермухаммедовни уламолар фатвоси билан ана шу оломон – халқ сазойи қилган эди.

Юқоридаги фикр ва далиллар олмон файласуфи Фридрих Нитшенинг ҳар қандай жамоавийликка шахс эркини поймол этувчи омил деб қараши сабабини англашга ҳам ёрдам беради. Файласуфнинг куллик ва эркинлик ҳақидаги ўй-мулоҳазалари асосан насроний дини теграсида кечади. Унинг наздида, насронийлик – заиф, хўрланган, муте одамлар динидирки, у инсоннинг тафаккур эркинлиги, ҳаракат мустақиллигини инкор этади. Шарқ алломаси Умар Хайёмнинг исёнкорона сатрларида ҳам айна шу маъно яшириндек:

*Каъбаю бутхона куллик хонаси,
Бутхона занги ҳам шум таронаси,
Меҳробу калисо, тасбеҳу салиб –
Барчаси кулликнинг бир нишонаси.*

(Умар Хайём. Рубоийлар. Тошкент, “Радуга”, 1985. 53-бет.)

Шу ўринда бир аниқлик киритиш жоиз: Бердяев ҳам, Умар Хайём ҳам, яна кўплаб алломалар ҳам асл дин-эътиқодга эмас, халқни асоратда сақлаш, ҳокимиятга итоатда тутишдек сиёсий қуролга айлантирилган динга (аниқроғи, унинг шундай талқинига) қарши чиққан.

Инсонда банда ва ижодкор мужассам, дейди Нитше мангу зиддиятга урғу бериб. У инсонда мутеликни шакллантирувчи ижтимоий муносабатларни кескин танқид қилади, “кучли одам” мақомини олган “яратувчи”, “ижодкор”-ни юзага келтириш ғоясини илгари суради (Нитше Ф. *По ту сторону добра и зла // Соч.: В 2 т. Т.2. Москва, “Мысль”, 1990. Стр.346*).

Олис ўтмишдан бир лавҳа: демократия бешиги бўлмиш қадимги Юнонистон куллар меҳнатига таянгани маълум. Қизиғи шун-

даки, у ерда юнонлар эмас, улар “варвар” (ёввойи) деб атаган халқлар кул этилган. Эҳтимол, буни миллатпарварлик ифодаси деб ўйларсиз? Йўқ, асло. Ўша даврларда юнонлардан яхши кул чиқмаслиги, чунки бу халқда варварларга хос кул менталитети йўқлиги ҳақида қараш мавжуд эди. Улуғ юнон шоири Эсхил “Форслар” трагедиясида юнонларнинг форслар устидан ғалабаси сабабини ўз халқининг мардлиги, жасурлиги ва ватанпарварлиги билан эмас, эркин халқ экани билан изоҳлагани ҳам бежиз эмас. Форслар эса, улардан фарқли ўлароқ, ўз ҳукмдорига кулларча тобе эди.

Жамият мавҳум тушунча эмас, у алоҳида одамлардан ташкил топади. Жамият ҳолати уни ташкил этган одамлар ҳолатига боғлиқ. Мавлоно Румий айтадики:

*Нарса йўқким, хорижи олам эрур,
Ҳар не истарсен, ўзингда жам эрур.*

(Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. Бешинчи китоб. Тошкент – Тейрон, 2003. 3-бет.)

Бас, шундай экан, инсон куллигининг илдизларини шахснинг ўзидан излаган маъқулроқ, чамаси. Николай Бердяев яна бундай ёзади: “Инсон куллигига доир сўнгги ҳақиқат шуки, одам ўзига ўзи қулдир... У гўё ўзидан ташқаридаги кучларга қул бўлади, бироқ куллик манбаи – ўзининг ботинида. Эрк ва куллик ўртасидаги кураш бир қарашда ташқи, объектив оламда кечади. Аммо экзистенционал жиҳатдан, бу аслида, ички маънавий кураш. Бу – аввало, инсоннинг микрокосм (кичик олам) экани билан боғлиқ... Инсон куллигининг сабаби ташқи кучлар уни бўйсундирганида эмас, унинг ўзи қул қилувчи кучлар хоҳиш-иродасини мутеларча қабул қилганидадир”.

Дарҳақиқат, киши ўз ичидаги мутеликни энггандагина ўзидан ташда ҳам кулликдан халос бўлади, акс ҳолда оламу одамдан сабаб излаш – бефойда. Умар Хайём яна айтмишки:

*Киши ўзлугидан яхши, ёмон ҳам,
Қазову қадару қувонч ёки ғам.*

Ақл айтур буларни чархга тўнкама,
Чарх сендан ожизроқ бечораю кам.

(“Рубоийлар”, 71-бет.)

Мутеликдан халос бўлмоқ чораси – ўзликни англаш. Ўзлигини чиндан англаган кишигина индивиддан шахсга, “олам меҳвари”га айланади – ўзидаги мутеликни енгиб, олам ва одамга қулликдан халос бўлади. Шарқ алломалари инсон қалбини кўзгуга менгзаган. “Башаранг қийшиқ бўлса, ойнадан ўпкалама” деган нақл бор. Аммо ойнанинг ўзи қийшиқ бўлса-чи? “Ойна эрса магар аслан бузук, / Нур-жилолар бирла бўлмайди тузук”, дейди мавлоно Румий. Кўнгил ойнаси бузук бўлса, дунё чаппа аксланади, қадрият иллатга, иллат қадриятга дўнади. Шу тариқа, жамият ва давлатда ёлғон ақида, сохта қадриятлар урчийди. Бир амалдорнинг шунга дахлдор гапи ҳеч ёдимдан чиқмайди. Турмуш, яшаш тарзи ҳақидаги суҳбат якунида “Маошга қаноат қилиб, ҳалол яшаш – фазилат эмас”, деган эди у...

Асл эркинликнинг ягона манбаи – инсон қалбини макон айлаган маънавиятдир. “Шахс эркинлиги ўз шахсий эҳтиёжларидан юқори туриш ва ўзгаларни беғараз севиш қобилятида намоён бўлади, – деб ёзади рус илоҳиётшуноси Николай Лосский. – Эркин шахс ўзи манфаатдор бўлмаган қадриятлар, масалан, ҳақиқат, гўзаллик, эркинликни азиз тутати ва баъзан уларни деб ўзини қурбон қилади” (Лосский Н. Боги мировое зло. Москва, 1994). Афсуски, айрим давраларда бу каби одамлар Фёдор Достоевскийнинг машҳур романидаги князь Мишкин сингари “телба” аталиб, қулги қилинади.

Н.Бердяев одамларда уч ҳолат-кайфиятни кузатгани ҳақида айтиб, шунга мувофиқ уларни “тўра”, “қул” ва “эркин”га ажратган. “Тўра ва қул ўзаро боғлиқ, бир-бирисиз яшай олмайди. Эркин одам эса ўз зидди билан мурося қилмайди”, дейди у. Файласуф фикрини мантиқан давом эттирсак, бундай ҳулоса келиб чиқади: иллату фазилатлар инсонларнинг ўзаро муносабатида намоён бўлади, демак, зулм ёки мурувват мавҳум тушунчалар эмас, у кимнингдир кимгадир муносабати маҳсулидир.

Одамни махлуққа айлантириб, жамиятни хароб, давлатни эса барбод этувчи барча бало-иллатлар – қуллик руҳияти, қуллик тафаккури ҳосиласидир. Авваламбор, қуллик одамларни шафқат ҳиссидан мосуво этади, урфларни дағаллаштиради. Қадимги Римдаги гладиаторлар жанги – бунинг ёрқин далили. Унда кеча-кундуз ёнма-ён яшаб, бир товоқдан овқат еган қуллар бир-бирини ўлдирган. Қул кўнгли дўстлик ва муҳаббатни, мурувват ва раҳм-шафқатни англашдан ожиз. Не-не одамлар қони тўкиладиган бундай томошалар омиани ўзига махлиё этган. Тўғри, дастлаб Рим фуқаролари гладиаторлар жангини хушламаган. Аммо кўп ўтмай бу шафқатсизлик одатий ҳолга айланган, боз устига, ҳатто ёшлар тарбиясининг муҳим воситаси деб қаралган. Харобалари бугунгача сақланиб қолган кўҳна амфитеатрлар – ўша қонли одатнинг унсиз гувоҳи.

Афсуски, ўша шафқатсизликлар тарих қаърига сингиб йўқолмади – қуллик руҳиятида сақланиб қолди. Бугунги кунда ҳам минглаб одамлар турли жангари беллашувларни кўриш учун ўйингоҳларга боради, миллионлаб кишилар эса уларни телевизорда завқ билан томоша қилади. Бу билан ҳам “иштиёқ”ини қондиrolмай жангари фильмларга ўзини уради. Сўнг эса улар ёнига ғалаба учун қон тўкиш зарур бўлган компьютер ўйинлари ҳам қўшилади. Қул қон кўришни истайди, демак, теле, кино ва интернет саноати ҳам рейтингини кўтариш учун қонли лавҳаларни муттасил намоиш этаверади.

Афсус, ҳозирги қанча-қанча ёшлар, минг йил аввалги римлик тенгдошлари сингари, қонли манзараларни кўриб ҳузур олмоқда. Бу ҳам наркотикдек бир гап: борган сайин “доза”сини ошириб бормаса, кўтир кўнгил тўймайди. Охири не бўлади? Томоша ҳаётга кўчади. Бунинг энг ёрқин мисоли – дунёдаги минглаб ёшларнинг “Испом давлати” жангарилари қаторига қўшилаётгани.

Қул ўзгаларга нисбатан нафақат шафқатсиз бўлади, ўзи ҳам “калтак тили”ни тушунади, холос. Унинг учун одоб – заифлик белгиси, андишанинг оти эса кўрқоқ! Шафқат-

сизлик бошқа кўп иллатларни-да келтириб чиқаради. Шулардан бири – исёнга (аслида, зўравонликка) мойиллик. Қул қулликка қарши исён кўтармайди, балки қулликка асосланган тизимда хўжа бўлишни хоҳлайди. Бир алло-манинг сўзлари билан айтганда, “Қул озод бўлишни эмас, ўз қуллари бўлишини орзу қилади”. Ҳарқалай, Спартак бошчилигида исён қилган қуллар, биринчи навбатда, кеча-ги хўжалари ўртасида гладиаторлар жангини уюштиргани маълум.

*Ҳам забунсен, ҳам забунгарсен, ажаб,
Сайд бўлиб, сайёдлик этгайсен талаб,*

– дейди Румий шу хусусда.

Қул тафаккурининг эркин инсон тафаккуридан фарқи шуки, қулнинг мақсади – эркинлик эмас, балки тахт! Исён бу – хўжасининг ўрнини эгаллаш воситаси, холос. 1917 йил

инқилоби ҳам асли қуллар исёни бўлган, оқибати эса маълум: қоғозда ёзилган эркин республикалар иттифоқи ўрнига қуллар империяси барпо этилдики, унинг одамлар онги ва қалбидаги заҳаси ҳанузгача битмаган.

Қуллик ахлоқни ўлдиради, маънавиятни емиради. Бу маънавий хасталик ёйилган жойда бузуқлик авж олади. Рим империясида қуллардан фахш мақсадида фойдаланиш қонунлаштирилган. Бу салтанатда хўжаларнинг шахватини қондиришга мўлжалланган қуллар ҳам бўлган. Римликлар фоҳишалик эркин фуқаролар учун – гуноҳ, қуллар учун эса – зарурат деб ҳисоблаган. Аммо бузуқлик нафақат қуллар, балки эркин инсонлар тафаккурини ҳам заҳарлаган. Жамият бе-соқолбозлик, зоофилия ва бошқа иллатларга мубтало бўлган. Кўнгилхушлик йўлида дастлаб қулларни ҳайвонлар билан жинсий алоқага киришишга мажбур этишган ва ортидан ўзлари ҳам беихтиёр шу тубан “иш”га шўнғиб кетишган.

Октавиан Август Римда ҳокимият тепасига келган замонда “ота-боболар урфига қайтиш”, “уларга хос одоб-ахлоқни тиклаш” ҳақида фармон эълон қилди. Бироқ қуллик тафаккурини биргина фармон билан ўзгартириб бўлмас эди. Энди турли маъбудларнинг эҳромлари бузуқлик макони, шахват ўчоғига айланди. Манбаларда қайд

этилишича, ҳукмдорнинг қизи ва набираси (иккисининг ҳам исми Юлия бўлган) маъбуда Исида ибодатхонасида уюштириладиган беҳаё ўйинларда иштирок этган.

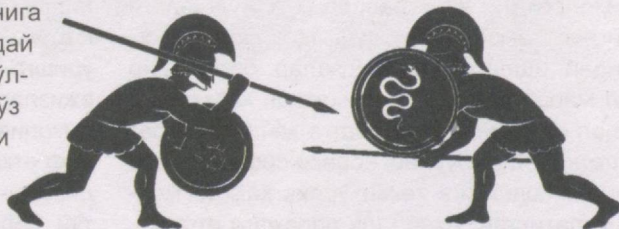
Тарихдан бугунга кўчайлик. Ўзини дунё ҳаками деб эълон қилган Ғарб сиёсатдонлари “инсон ҳуқуқлари”, “демократия”, “либерализм” ғояларидан бичилган гўзал либосларга ўраб-чирмаб, жаҳонга қулликнинг энг даҳшатли шаклини ёймоқда, бу ҳам бўлса, чекланмаган нафс, тийилмаган шаҳват қуллигидир. Бузқуқлик қораланиш у ёқда турсин, очичқасига тарғиб-ташвиқ қилинмоқда, фазилат сифатида талқин этилмоқда. Бу борадаги қуроллардан энг хавфлиси эса – одамни инсонлик шарафидан маҳрум этишга, ҳайвон қавмига айлантиришга хизмат қилаётган “оммавий маданият”дир. Бугун бесоқолбозлар паради, эротик фильмлар, тунги клублар Ғарб ҳаёт тарзининг ажралмас қисмига айланган. Айрим мамлакатларда бир жинсли никоҳлар қонунлаштирилган. Одамлар буларнинг барини эркинлик деб ҳисоблайди. Ваҳоланки, бу – одамни бузқуқлик қулига айлантирувчи сохта, ҳаёлий эркинликдир.

Инсон учун моддий эҳтиёжларни қондириш – муқаррар зарурат. Аммо шу заруратни ҳар недан устун қўйиш одамни нафс бандасига айлантиради. Сўнгги йилларда “оммавий маданият” шакллантираётган истеъмолчилик психологиясининг зиёни ҳақида кўп гапирилмоқда. Аммо шуниси ҳам борки, истеъмолчилик психологияси дегани, аслида, қуллик психологиясининг бир кўриниши, холос.

Бузқуқлик – масъулиятсизлик билан чамбарчас боғлиқ тушунча. Масъулият ҳисси қул психологиясига мутлақо бегона. Қул атрофдагилар ҳаёти учун ҳам, ҳатто ўз ҳаёти учун ҳам жавобгарликни бўйнига олмайди. Николай Бердяев яна бундай ёзади: “Биз ички қулликдан халос бўлганимиздагина, яъни масъулиятни ўз бўйнимизга олиб, ҳар нарсада ташқи кучларни айбладан тўхтасаккина ташқи истибдоддан қутулишимиз мумкин”.

Мавлоно Румий нафсни “ички ёв” деб атаган ва уни енгмоқ учун инсон руҳан янгиланмоғи лозим, деган. Руҳан янгиланмоқ учун эса ўзликни англамоқ зарур. Мен Абдурауф Фитратни ана шундай зотлардан бири деб биламан. XX аср бошларида юрт қайғуси ила ёнган улугъ маърифатпарвар ўлка бошига ёнгилан балоларда аввало ўзини айбдор санаган. У Амир Темур руҳига мурожаат этиб, бундай ёзади: “Юқоридаги айтдигим ишларнинг ҳаммасига ўзим сабаб бўлдим, барчасини ўзим қилдим: Сенинг Туронингни ўзим талатдим, Сенинг турклигингни ўзим эздирдим, Сенинг омонатларингга ўзим хиёнат қилдим” (*Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент, “Маънавият”, 2000. 34-бет*).

Айбни ўзингдан излашдан кўра, бировга тўнкаш осонроқ. Аммо ўзи, оиласи, ватани тақдири учун жавобгарликни рўй-рост зиммасига олгандагина инсон чин озодликка етишади. Афсуски, одамлар аксар ҳолларда буюқлар маслаҳатини “иш битиб, ғишт қолипидан кўчган”дан сўнггина эслайди. Худди шундай, Россия халқи 1917 йили ўз ҳаёти учун масъулиятни зиммага олиш ўрнига Қишки саройга ҳужум қилди. Айни вазият бугунги кунда Украинада такрорланмоқда. “Қуллар ё анархия, ёки “қаттиққўллик”ни танлайди” (Эрих Фромм). Бу – инкор қилиб бўлмас ҳақиқат. Қаранг, биринчисидан исён шўроларнинг бешафқат қатағонга таянган сиёсатига олиб келган бўлса, иккинчисидан эса анархия белгиларини аниқ кўриш мумкин. Бу икки ҳолат кўпроқ зид бўлса-да, аммо муштарак бир жиҳати ҳам бор: масъулиятни ўз зиммасига олишни истамаган одамлар оёққа қалққан.

Қуръони каримда “Валақад карамна бани одама” (“Одам болаларини мукаррам қилиб яратдик”), дея инсоннинг беҳад улуғланиши ва фаришталар унга сажда қилдирилишини, менимча, ихтиёр масъулияти ила тушунтириш мумкин. Бир елкасида раҳмон, бир елкасида шайтон ўтирган одамнинг улардан қайси бирини танлашига қараб ё фаришталардан улуғ, ё ҳайвондан тубан бўлиши унинг ўз қўлида – жони ва ҳаётига масъуллигида. Инсонлик рутбаси унинг масъулиятни ўз зиммасига олишга нечоғли шайлиги билан белгиланади.

Қул психологияси аломатларидан яна бири – ҳафсаласизлик кайфияти. Қул, одатда, айёр ва эринчоқ бўлади. Ўз меҳнати меваларидан баҳраманд бўлолмаган одам учун ортиқча жонбозлик кўрсатишдан қандай наф бор?! Оқибатда, унга Оллоҳ ато этган салоҳият рўёбга чиқмай қолади. Ахир, унинг куни шусиз ҳам ўтиб турибди-ку! Шу ўринда машҳур рус режиссёри Леонид Гайдаининг “Ы” операцияси” комедиясидаги безори хатти-ҳаракатлари ёдга тушади. Унинг Шурикка қарата “Ишламаган – тишлайди, ўрган, студент”, дея киноя қилиши, аслида, қул тафаккурининг инъикосидир.

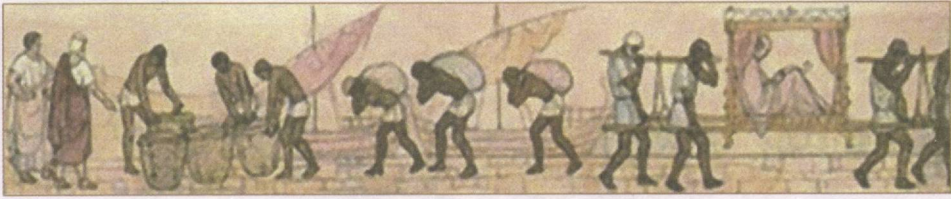
Қуллик инсон маънавий оламини емириш баробарида мамлакат иқтисодий тараққиётига ҳам тўсиқ бўлади. Тарих шохидлик берадики, мажбурий меҳнат эркин меҳнатдан самарасизроқ. Зеро, эркин инсон учун меҳнат ўз ақлий ва жисмоний имкониятларини рўёбга чиқариш воситаси бўлса, қул учун оғир юмуш, бенаф мажбуриятдир. Шу боис қул меҳнатига таянган империялар охир-оқибатда ҳалокатга учраган. Узоққа бориб ўтирмайлик-да, яна собиқ Иттифок давридаги меҳнатга муносабатни эслайлик. Қуллик психологияси ўша даврда ҳақ тўлашдаги тенглик тамойилига жуда мос эди. Одам қандай ишламасин, бошқалар билан бир хил маош оларди. Шу жиҳатдан қараганда, ҳалол ва самарали меҳнатга ҳеч бир рағбат бўлмаган. Мажбурлаш чораси сифатида эса жиноят кодексига текинхўрлик ҳақида модда киритилган. Аҳвол шу даражага етганки,

Юрий Андропов раҳбарлиги даврида кундузи кўчада юрган одамларни тутиб, “Нега иш вақтида хизмат жойида эмассан?” дея жазо чоралари кўрилган. Аянчлиси шундаки, кўпчиликни бу ҳол, бу тартиб қониқтирган. Мустақил Ўзбекистонда бу каби “мерос”лардан воз кечилди. Одамларнинг меҳнатга муносабати ўзгарди. Аммо ҳозир ҳам қуллик психологиясидан ҳалос бўлолмаган юртдошларимиз учраб туради. Бундай кимсалар мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланиб, бирон бир ишнинг бошини тутиш ўрнига нуқул имтиёз талаб қилади. Яқинда маҳалламиз идорасига бир одам ёрдам пули сўраб келди. Ваҳоланки, унинг тўрт мучаси соғ, қолаверса, уй-жойи дурустгина, иккита машинаси бор...

Сулаймон пайғамбар дейди: “Ялқовнинг очкўзлиги бир куни уни ҳалок этади, чунки ялқовнинг қўли меҳнат қилишни истамайди”. Шунинг учун ҳам тадбиркорликнинг кенг ривожланиши, ишга ижодий ёндашувнинг кучайишига одамлар қуллик психологиясидан ҳалос бўлгандагина эришиш мумкин.

Қуллик тафаккурининг салбий оқибатлари, ундан урчидиган иллатлар хусусида кўп гапириш мумкин. Аммо айтилганларданоқ маълум бўлмоқдаки, қуллик тафаккурдан қутулолмаган одамнинг қўлига бойлик ёки амал тегса, борлиқни гўё зилзила тутати. Энди у бойлиги билан мағрурлана, уларни кўз-кўз эта бошлайди. Айни чоқда, кечаги кунини унутати, ожизларга паст назар билан қарайди. Бироқ аввалги норасолик туйғусидан барибир ҳалос бўла олмайди. Илгариги ҳавас ўрнини энди ҳасад эгаллайди. Зеро, ҳаёт даражаси ўзгарган бўлса-да, унинг тафаккури ўзгарган эмас.

Қуллик тафаккурига тобе одам ҳўжа бўлишга интилганда, нафақат ўз мавқеини юқори кўтаришга, балки бошқаларни ерга уришга-да ҳаракат қилади. Бойлик ёки амал ожизлар олдида эзгу ишлар қилиш учун кенг имкониятлар эшигини очса-да, у эл-юртга наф етказиш ўрнига ўз нафси учун жон куйдириш – дангиллама уй солиш, дабдабали тўй бериш, қўша-қўша машина олиш каби

ишларга бор кучини сарф этишдан нарига ўтмайди. Демак, бундайлар ўзига бино қўйган қулдир – бошқа ҳеч ким эмас. Ўз амали ва бойлиги билан бошқалар оғзига тушишга интилиш ортида ўша камситилган қул психологияси туради. Комплекслардан халос бўлмоқ ниятида улар ўз атрофига маддоҳларни тўплайди. Омади чопиб бой ёки раҳбар бўлиб қолган қуллар давраларда ўтмишини эслашни хуш кўради. Аммо улар учун пули ҳам, амали ҳам одамларга ёрдам бериш, давлат ва жамиятни юксалтириш имконияти эмас, эришган “ютуқлар”ининг кўрсаткичидир, холос.

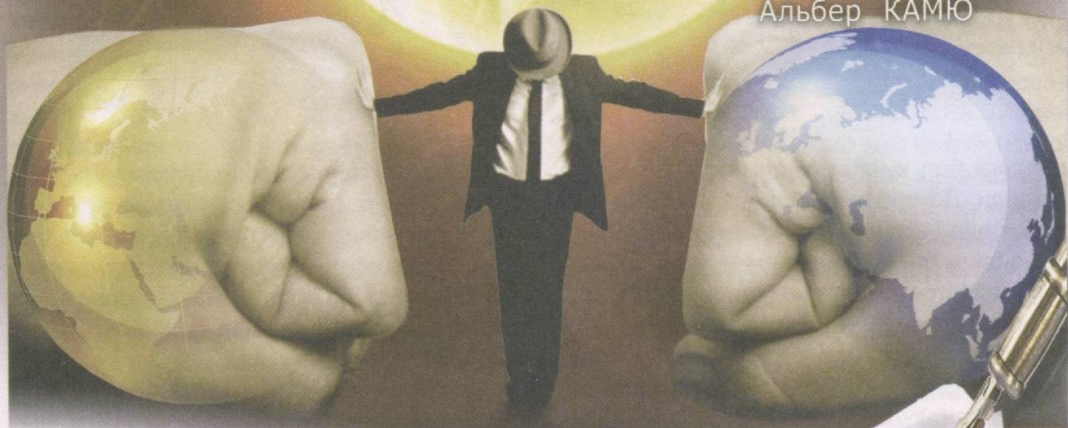
“Пул ва амал одамни бузади”, деган нақлни бот-бот эштамиз. Бироқ аслида булар одамни бузмайди, ундаги яширин иллатларни юзага чиқаради. “Одамни синаб кўрмоқчи бўлсанг, унга бойлик ёки амал бериб кўр”, деган гап ҳақиқатга яқинроқ. Оллоҳ кимгадир бошқалардан устун бўлиш учун эмас, ўзгаларга хизмат қилиш учун бойлик ва мартаба беради. Ота-оналарнинг вазифаси – фарзандлари, муаллимларнинг вазифаси – ўқувчилари, бойларнинг вазифаси – камбағаллару ҳокимларнинг вазифаси –

фуқаролар бошида соябон бўлмоқ. Афсуски, баъзан бунинг тескарисини кузатамиз. Қуллик тафаккурида ҳамма нарса тескари эврилиб, ўзгача шакл ва мазмун касб этади. Агар қул жамиятда бойлик ва мавқе орттиришга муваффақ бўлса, бундан атрофдагиларни эзиш учун фойдаланади.

Давлат ва жамият ҳаётида шахс ўрни – жуда катта. Бу давлат ва жамиятнинг нафақат тараққий топиши, балки таназзулга учрашига ҳам тааллуқли фикр. Ахир, яқин-йироқ давлатларда содир бўлган воқеаларга юрт оғаларининг шахс сифатидаги заифлиги сабаб эмасми?! Аммо бунда майдонга чиқиб гулханлар ёққан, қўлига аввал тош, сўнг қурол олган омманинг ҳам айби бор. Раҳбар ҳар қанча истеъдодли бўлмасин, қўл остидагиларга ўз салоҳиятини юзага чиқаришда ёрдам берсагина ютуққа эришади. Акс ҳолда у қуллар тўдасини яратади, холос. Шоирнинг “Қачон халқ бўласан, сен – эй оломон!” деган дардли хитоби ҳам одамларда қуллик тафаккурини парчалашнинг асосий чораси – ақлий, маънавий салоҳиятни ўстириш эканига бир ишора. Умид шулки, Ўзбекистон хур ва эркин, алп ва улуғлар юрти бўлгай!

Альбер КАМЮ

OLMON DO'STIMGA MAKTUBLAR

Рене Лейнога бағишланади¹

*Қалб улугворлиги муҳолифлардан бири эмас,
ҳар иккиси ҳаддан ошганда намоён бўлади.*

Блез ПАСКАЛЬ

Биринчи мактуб

Сиз бир куни менга “Ватанимнинг шон-шарафи – ҳар нарсадан устун. Уни қудратли этувчи ҳар бир восита – хайрли. Ҳеч насада маъно қолмаган бу замонда миллати қисматидан маъно топган биз – ёш олмонлар ҳатто жонимизни-да миллат шон-шарафи йўлида фидо этишимиз керак”, деб айтдингиз. Ўша вақтлар сизга меҳр-муҳаббатим жуда баланд эди, аммо шу сўзларингиз қалбимга бегоналик ҳиссини солди, ич-этим музлаб кетди. “Йўқ, асло – дея эътироз қилдим мен, – ҳам-

ма нарсани ўзинг интилаётган мақсадга бўйсундириш, қандай восита билан бўлмасин мақсадга эришиш даркорлигига ишоналмайман. Ахир, сира оқлаб бўлмас воситалар ҳам бор. Мен ҳам сиздек ўз ватанимни севишни истайман, аммо бу – адолатга хиёнат этиш орқали бўлмаслиги лозим. Мен ватанимга қандайдир гаров, айниқса, қон ва ёлғон эвазига топилган шон-шарафни раво кўрмайман. Мен адолатга хизмат қилиш орқали юртимга-да хизмат қилишни хоҳлайман”. Шунда сиз менга “Демак, ватанингизни севмас экансиз!” дедингиз.

¹ Рене Лейно (1910–44) – Камюнинг дўсти, “Combat” газетасида бирга ишлаган ҳамкасби. Гестапочилар томонидан отиб ўлдирилган.

Ўшандан буён орадан беш йил ўтди, биз шунча вақт кўришмадик, лекин ишонч билан айтаманки, мана шу узоқ йиллар (сиз учун эса чақмоқ чақнашидек тез ўтган қисқа фурсат!) ичида “Демак, ўз ватанингизни севмас экансиз!” деганингизни эсламаган куним бўлмади. Бугун шу сўзлар устида мулоҳаза қилар эканман, юрагим беҳос зирқираб кетади. Мабодо киндик қонинг тўкилган диёрдаги адолатсизликни қораласанг-у, бу – “севмаслик”ни англатса, ҳа, мен ватанимни севмаганман, агар “севмаслик” юртингни шон-шараф чўққисига қандай қилиб бўлса-да олиб чиқиш бўлса, ҳа, мен уни севмаганман. Беш йил аввал Францияда аксар одамлар худди мендек фикрларди. Эсизки, уларнинг анчаси олмон аскарлари қўлидаги винтовканинг “совуқ қорачиғи”дан боқиб турган ўз ажалига юзма-юз келди. Сизнинг наздингизда, “ватанини севмаган” бу инсонлар, аслида, юртига юз бор жонини фидо этишга тайёр сиздек кимсалардан кўра, ватанига кўпроқ хизмат қилди. Чунки улар, аввало, ўзини енгиласига тўғри келдики, бу уларнинг буюк жасорати эди. Мен шу ўринда буюкликнинг икки шаклини назарда тутмоқдаман ва уларнинг ўзаро фарқини сизга тушунтириб бермоқчиман.

Агар пешонага битилган бўлса, сиз билан тез орада яна дийдор кўришармиз. Аммо у вақтгача дўстлигимиздан асар ҳам қолмайди. Ўшанда сиз мағлубиятингиздан аччиқ изтироб чекаётган бўласиз-у, бироқ аввалги ғалабаларингиздан уялиш ўрни-

га, аксинча, эзгин бир эмраниш билан уларни кўмсаб тамшанасиз. Бугун эса мен фикран сиз билан биргаман – дарвоқе, сизнинг душманингизман-у, аммо бир қадар дўстингизман ҳам, чунки оромим ўғирлаган фикрларни сизга тўкиб соляпман. Эртага орамизда ҳеч бир ришта қолмайди. Сизнинг ғалабангиз кўя олмаган сўнги нуқтани энди мағлубиятингиз қўяди. Хуллас, бир-биримизга алвидо сўзини айтиш, бир-биримиздан юз ўгириб кетиш, бир-биримизга абадиян бегона бўлиш олди-дан, мен сизга аниқ қилиб айтмоқчиманки, на тинчлик, на уруш йилларида менинг ватаним тақдири сизни заррача қизиқтира олди.

Француз адиби ва файласуфи Альбер Камю (1913–60) Иккинчи жаҳон урушига кўнглили бўлиб отланган, аммо сил хасталигига чалингани боис ҳарбий хизматга олинмаган. Шундан сўнг у “Combat” яширин ташкилотига аъзо бўлиб фашистларга қарши курашган, бир муддат мазкур ҳаракатнинг газетасига муҳаррирлик қилган. “Олмон дўстимга мaktублар” илк бор ана шу газетада чоп этилган.

Мaktубларни ўқиб, абсурдона ҳаётдан маъно излаган адибнинг юрак зарбларини тинглагандек бўласиз. Иккинчи жаҳон урушини келтириб чиқарган талай омиллар мавжуд. Бизнингча, “абсурд” ҳодисасини янглиш тушуниш ҳам ана шу омиллардан бири. Дунёда маъни-мантӣқ йўқ, эззулик ва ёвузлик ўртасида фарқ ҳам мавжуд эмас, инсон бамисоли кумурсқадек бир жонзот, деган мудҳиш ғояни байроқ қилган кимсалар миллионлаб инсонлар ёстиғини қуритди. Камю ўз номаларида йўлдан озган тоифанинг кўзини очишга интилади. Оламнинг жавҳари бу – инсондир, зотан, у ҳаётдан мазмун қидираётган ягона мавжудот; жиллакурса, дунё бир ҳақиқат – инсон ҳақиқати билан қадрли, дея бонг уради адиб. Абсурд фалсафаси намояндалари барча қадриятларга шубҳа ила боқса-да, Камю худқушликни ҳам, суиқасдни ҳам қоралаган. Унга кўра, ҳар бир инсон бетакрор, уни маҳв этиш эса мумтоз моҳият манбаини барбод қилиш билан баробардир.

Аввало қандай шон-шараф қалбимизга чўғ ташлаб тургани ҳақида айтмоқчиман сизга. Шу асно бизнинг руҳимизга эш, сизнинг қалбингизга эса ёт жўмардлик нима эканини баён қиламан. Агар одам умр бўйи ҳарбга тайёрланган бўлсаю уруш унга фикрлашдан табиийроқ туюлса, ўзини жанггоҳ бағрига отиш – катта жасорат эмас. Аксинча, нафрат ва зўрлик бесамар эканига қаттиқ ишонган одамнинг қийноқ ва ўлимга юзма-юз бориши улкан жасоратдир. Урушдан нафратланса-да мажбуран жангга кираётган, бахтни қадрласа-да, бор-будидан айрилишга тайёр, яратувчанликка топинса-да, ноилож вайронкорлик қилаётган одамнинг аъмоли буткул ўзгача, ахир! Шу ўринда бизга сиздан кўра оғирроқ, зеро, биз аввал ўзимизни энгишимиз керак. Сиз эса на қалбингиз ва на фикратингизда бирор нарсани энгишга мажбур бўлмадингиз. Ваҳоланки, бизнинг душманимиз иккита эди; бизга, на қалби ва на фикратида бирор нарсани энгиб ўтмоғи шарт бўлмаган сиздек кимсалардан фарқли ўлароқ, биргина қуролнинг ўзи етарли эмасди.

Биз қалбимиздаги талай қабиҳликни жиловлаб олишимизга тўғри келди, энг аввало, кўнгилни мудом сушт кетказадиган азалий васваса – сизларга ўхшаш истагини энгиши-

миз лозим эди. Зеро, бизнинг ичимизда ҳам заковатга қаршилиқ қиладиган, тубан сезги, қабиҳ инстинктларга ён босадиган, нима қилиб бўлса-да, бошқалардан устун бўлишга чорлайдиган бир ҳис яшириниб ётади. Бизни ҳам гоҳ-гоҳ юксак фазилатлар чарчатади: шундай пайтда ақлли эканимиздан уялиб кетамиз ва ваҳшийликнинг алланечук шавқли ҳаловатию осон қўлга киритилажак ҳақиқатини кўмсаб қоламиз. Бироқ айна жаҳолатдан дарров фориг бўлиш мумкин: бундай восвос қандай кўргиликларни бошимизга солишини сизнинг кўйингизга бир боқиб билиб олса бўлади – дарров ақлимиз киради-қолади. Агар мен тақдири азалга ишонганимда эди, у сиз – ақл қўлларини бизга сабоқ бўлсин учун атай ҳамроҳ қилиб кўйган деган гумонга борар эдим. Сизнинг феъли-хўйингиз бизни эркин ақлий фаолият ва маънавий қайта туғилишга мажбур этади.

Биз ботинимиздаги яна бир ҳис – қаҳрамонликка ўчликни ҳам энгишимиз керак эди. Биламан: сиз қаҳрамонлик бизга мутлақо бегона эканига аминсиз. Лекин бу ўйингиз – хато. Биз бир вақтнинг ўзида қаҳрамонликка юкунамиз ва ундан ҳайиқамиз ҳам. Шунинг учун юкунамизки, минг йиллик тарих бизни ҳам мардликка ўргатган. Ва шунинг учун ҳайиқамизки, минг йиллик тарих бизга

Мактубларда муаллиф ватанга муҳаббат туйғусидан баҳс очади. Киндик қони тўкилган маконни кўр-кўрона севмоқ, ватанга муҳаббатни адолатдан устун қўймоқ нораво, дейди ёзувчи. Ватанни улуғламоқ учун унинг тамали бўлмиш халқни эъозлаш керак, халқ эса одамларнинг жамидир, демак, ҳар бир инсоннинг иззатини жойига қўймай, ҳақ-ҳуқуқини таъмин этмай туриб, юрт севгисидан поф уриш мунофиқликдир. Муаллиф таъкидича, ватанни ёлғондан мақташ эмас, рост сўзлаб юксалтириш лозим.

“Олмон дўстимга мактублар” қаттол уруш даврида, омонсиз жанглар кечаётган бир шароитда қоғозга тушган. Англашимиз керакки, зулмга мурасасиз, мазлумларга қайғудош адиб “сизлар” дея олмонларга эмас, фашистларга хитоб қилади. “Бизлар” деганда эса наинки французлар, бутун Европа аҳлини назарда тутаяди. Яъни муаллиф бири ўту бири сув бўлган икки муҳолиф мафқурани қарама-қарши қўяди.

Тўрт мактубдан оҳорини йўқотмаган учтаси журналхонлар эътиборига ҳавола этилаёттир. Олам тақдири ва одам қадри хусусидаги дард силқиб турган мушоҳадалар бугунги замон ўқувчисини ҳам бефарқ қолдирмайди деган умиддамиз.

Таржимон

гўзаллик, табиийлик ва камтарликнинг афзаллигини ҳам англатган. Сизларга қарши туриш учун биз узоқ ва машаққатли йўлни босиб ўтдик. Шу сабаб ҳам Европанинг барча давлатидан орқада қолдик, чунки ҳар гал бирор ёвуз куч қитъани залолатга етакласа, биз дарров ҳақиқатни излашга тушиб кетар эдик. Шунинг учун урушни мағлубият билан бошладик, ахир, бошдан-оёқ ташвиш ичида қолдик – сизлар тупроғимизни забт этаётганда, қалбимизни тафтиш қилиб, ҳақиқат биз томондами-йўқми, дея изланардик.

Инсонга муҳаббатимиз, унинг бахтли тақдирига доир тасаввур-қарашларимизни ҳам енгиб ўтишимиз лозим бўлди; биз инсон устидан зўрлик-ла эришилган ҳеч бир ғалаба тотли бўлмаслигига қаттиқ ишонардик. Зеро, инсоннинг инсон устидан ҳар қандай таҳқирини буткул даволаш имконсиз – биз шу эътиқодимизни ҳам енгиб ўтишимиз керак эди. Биз сиз билан урушга киришишдан олдин ҳатто қаттол душманимизни ҳам севишимиз ва ҳар қандай урушдан нафратланишимизга асос бўлган билим, умид, қўйингки, барча-барча кадрятларимиздан воз кечишимизга тўғри келди. Мухтасар айтганда – сиз бир вақтлар кучоқлашиб кўришадиган одам, яъни мени тушунишингиздан умидворман – ўзимиздаги дўстликка муҳаббатни ўлдиришимиз керак бўлди.

Ҳа, йўлимиз айланма экани сабаб биз узоқ юрдик ва мақсадга кечикиброқ келдик. Бу – ақлни ҳақиқатга, қалбни дўстликка хилоф иш қилишдан қайтарадиган айланма йўл эди. Бу – бизга адолатни кўрсатиб берган, ҳақиқатни ҳамроҳ этган йўл эди. Шубҳасиз, бу йўлни босиб ўтиш бизга ғоят қимматга тушди. Бунинг учун хўрликларга чидадик, мағлубият алами, қамоқ азоби, ҳақсиз қатллар, ёлғизлигу айрилиқ, сурунукали очлик, ҳолсиз гўдаклар ва, энг ёмони, аччиқ тазарру билан товон тўладик. Аммо шуларсиз ҳеч иложи йўқ эди. Бу вақт бизга одамларнинг жонига зомин бўлиш, шусиз ҳам азобга тўла дунёни бадтар укубатга ботиришга ҳаққимиз бор-йўқлигини аниқлаб олишимиз учун зарур эди. Ва айнан ана шу – бой берилган ва

ўрни қопланган вақт, йўл қўйилган ва енгиб ўтилган мағлубият, хун билан товони тўланган ўжарликлар сабабли биз, французлар, бугун урушга қўлимиз қонга ботмай – ҳам уруш қурбонлари, ҳам эътиқодли кишилар сифатида кирдик, урушдан ҳам ёруғ юз билан чиқамиз, зеро, бу – адолатсизлик ва ожизлигимиз устидан эришилган буюк зафар бўлади.

Биз албатта ғалабага эришамиз, бунинг ўзингиз ҳам яхши биласиз. Биз ўша мағлубиятимиз, яъни ўзимизнинг ҳақ ё ноҳақлигимизни англаш учун узоқ вақт изланганимиз, зарур сабоқни чиқармоқ учун кўп азоб-уқубат тортганимиз эвазига ҳам ғалабага эришамиз. Биз ғалаба моҳиятини ана шу тариқа топдик, агар уни беҳос йўқотиб қўймасак, демак, тоабад ғолиб бўламиз. Изтироб чекиб топган ҳақиқатимиз шу бўлдики, ақл – қилич олдида ожиз, бироқ у қилич билан иттифоқ бўлса, одам ўлдириш учунгина қинидан чиққан қилич устидан ғолиб кела олади. Шу тариқа, ақл биз томонда эканини англаган ҳолда, энди қўлга қилич ҳам олдик. Бунинг учун одамларнинг ўлим талвасасини кўришимиз, ўзимиз ҳам ажалга рўбарў бўлишимизга тўғри келди. Бунда бизга, тонгда гильотинага олиб борилаётган француз ишчисининг қамоқхона долонидан ўтар экан, камераларда ётган ўртоқларини мард бўлишга чақиргани ибрат бўлди. Ва ниҳоят, ақлни ўзимизга бўйсундирмоқ учун, биз жисмоний қийноқларни бошдан кечиришга ҳам мажбур этилдик. Дарҳақиқат, нима учун қиммат товон тўласанг, ўшанинг қадр-қиммати баланд бўлади. Биз ана шуларни англаш учун қиммат товон тўладик, ҳали яна кўп бор тўлашимизга тўғри келади. Энди ҳеч ким биздан ҳақиқатга бўлган комил ишончимизни ҳам, адолат тантанасига бўлган ёруғ умидимизни ҳам тортиб ололмайди, демак, сизнинг мағлубиятингиз муқаррардир.

Мен ҳақиқат ёлғон устидан ҳар қандай шароитда ҳам ғалаба қозонади, деган гапга ҳеч қачон ишонмаганман. Аммо шунга имоним комилки, кучлар тенг келган пайтда ҳақиқат ёлғон устидан муқаррар ғалаба қо-

зонади. Биз ниҳоят тарози палласи ҳақиқат томон салгина оған ҳолатга етиб келдик. Ҳозир биз ана шу устунликни англаган ҳолда жанг қилмоқдамиз. Мен сизга бугун биз инсонлик моҳиятини белгилаб берадиган ана шу озгина фарқ учун жанг қиляпмиз, деб айта оламан. Эътиқодни хурофотдан, шижоатни ғазабдан, кучни ваҳшийликдан ажратадиган нозик фарқ учун курашяпмиз, янада нозикроқ – чинни ёлғондан, биз улуғлаётган инсонни сизлар сиғинаётган санамдан ажратадиган нозик фарқ учун жанг қиляпмиз.

Жангдан четда эмас, жанг ичида туриб сизга шуларни айтишни истадим. Мени то ҳануз таъқиб этиб келаётган “Сиз ватанингизни севмас экансиз”, деган таънангизга берадиган жавобим – шу. Бироқ сиз билан янаям очиқчасига сўзлашмоқчиман. Менинг фикримча, Франция ўз қудрати ва ҳукмронлигини узоқ муддатга бой берди, энди у ҳар қандай тамаддун учун ҳаводек зарур бўлган обрў-нуфузини тикламоқ учун талай йиллар тушкун ҳолда сабр қилмоғи, дилгир бўлиб курашмоғи лозим. Имоним комилки, у ўз обрў-нуфузини олижаноблиги ваядидан йўқотди. Шу боис умид мени буткул тарк этгани йўқ. Мактубимнинг асл маъноси ҳам – ана шу умидда. Мен, беш йил аввал ватанига муҳаббатини жўшиб айтишдан тийилган одам, бугун шахсан сизга, қолаверса, Европа ва жаҳондаги барча тенгдошларимга қарата бундай дейман: “Мен, гарчи адашиш ва заифликлардан холи бўлмасам-да, аммо ўзининг бутун улуғворлигини мужассам этувчи инсонпарвар, адолатпарвар бош ғояси сўниб қолмаслиги учун ҳануз куймаланиб ётган матонатли асл миллатга дохилман. Мен тўрт йил аввал ўзининг бутун тарихини қайта идрок этишни бошлаган ва бугун вайроналараро босиқлик ва ишонч билан тарихни қайта ёзаётган, қўлида кўзир қартаси бўлмасам-да, гирром ўйинда омаду бахтини синаётган миллат вакилиман. Ушбу юрт меникидек залворли ва серандиша муҳаббатга муносиб. Ватаним учун бугун курашсак арзийди, зеро, у олий бир муҳаббатга лойиқдир.

Бир гапни айтиб қўяй: менинг халқимга зид ўлароқ, сизнинг миллатингиз ўз фарзандларининг кўр-кўрона муҳаббатини қозонди, холос. Бу муҳаббат ўзини оқламаслиги тайин – ана шу кўр-кўроналик сизларни ҳалокатга судрайди. Сиз энг катта ғалабангизни қўлга киритгандаёқ мағлуб бўлган экансиз, энди – ҳалокатингиз яқинлашаётган бир пайтда қандай талвасага тушар экансиз?!”

1943 йил, июль

Иккинчи мактуб

Мен аввал ҳам сизга ишончга қоришган бир шавқ ила мактуб битган эдим. Сўнгги учрашувимиздан беш йил ўтгач, нима учун биз сиздан кучлироқ эканимизни исботлаб бергандим: биз ўз ақидаларимизга тасдиқ топиш илинжида босиб ўтган айланма йўлимиз; ҳақлигимизга бўлган шубҳамизни тарқатиш учун сарфлаган вақтимиз; меҳр қўйган қадриятларимизни бир-бири билан келиштиришга телбаларча уринганимиз туфайли кучлигимиз. Бу шу қадар муҳим масалаки, унга яна бир бор қайтмоқ фойдадан холи эмас. Аввал ҳам айтганимдек, бу айланма йўл бизга жуда қимматга тушди. Ўзимизни адолатсизлик тавқи ила лаънатламаслик учун узоқ вақт шубҳа домида қолдик. Аммо бугун ана шу шубҳа кучимизга куч қўшиб, зафар сари бошлаётир.

Ҳа, мен буларнинг барини сизга қатъий ишонч, ўктам шиддат билан айтяпман. Тўғриси, шу ҳақда ўйлаб кўриш учун менда фурсат етарли бўлди. Фикрлаш учун энг яхши вақт – тун, дейдилар. Мана, уч йил бўлибдики, сизлар бизнинг шаҳарларимиз ва юракларимизни зулматга ботиргансиз. Биз бу орада шу зулматаро суриниб-пайпасланиб, бир ғоя изладикки, бугун ўша ғоя сизга қарши бир аскардек жангга кираётир. Ҳа, энди мен сиз билан ақл ҳақида гаплашмоғим мумкин. Зеро, энди аввалги шубҳаларимиз ариди, ҳақиқат биз томонда эканига ишонч пайдо бўлди ва шу сабаб ҳам жасоратимиз ортгандан ортмоқда. Менимча, ақлга сиздек беписанд боқувчи кимса учун унинг яна

бир бор асрий уйқудан туриб, тарихда ўз ўринини эгаллаши фавқулудда ҳолдек кўринса ажабмас.

Шу ўринда мен сизга яна бир мулоҳазани айтмоқчиман. Аниқроғи, ишонч қалбда ўз-ўзича қувонч уйғотмаслиги ҳақида тўхталмоқчиман. Мен сизга битаётган барча сўзларни айтиш шу маънода тушунмоқ керак. Аммо фикримни давом эттиришдан аввал сизнинг олдингиздаги, дўстлигимиз олдиндаги бир бурчимни адо этиб олай. Мен барбод бўлаётган дўстлигимиз тақозо этадиган сўнгги чорага қўл урмоқчиман, яъни сизга барини бир бошдан тушунтирмоқчиман. Бир вақтлар “Сиз ватанингизни севмас экансиз”, дея юзимга солган таънангизга аллақачон жавоб бердим, аммо шуни эсласам, ҳали-ҳануз дилим оғрийди. Бугун мен сизнинг “ақл” сўзини беписандлик билан масхараомуз тинглаганингизга жавоб қайтармоқчиман. “Франция барча закийлари тимсолида, – дедингиз сиз, – бугун ўзлigidан воз кечмоқда. Сизнинг зиёлиларингиз, шарт-шаритга қараб, ё телбавор ноумидлик, ё мавҳум ҳақиқатни ватанидан афзал кўради. Биз, олмонлар эса, Германияни ўша ҳақиқатингизу ноумидлигингиздан юксак кўямиз”. Сиртдан сиз ҳақдек кўринасиз. Бироқ, аввал ҳам айтганимдек, биз адолатни гоҳо ватандан аъло кўрганмиз, бу эса шуни англатадики, биз ватанни унинг адолати билан севишни истаганмиз, уни ҳақиқат ва умид диёри сифатида кўришни хоҳлаганмиз. Бизнинг сиздан фарқимиз – шунда: биз ватанга нисбатан талабчан эдик. Сизга миллат қудратини юксалтиришнинг ўзи кифоя, биз эса бунинг ёнига ҳақиқатни ҳам қўйишни истардик. Сиз дохийларингиз юқоридан туриб сингдирган ақидага сўзсиз хизмат қилиш билан қаноатландингиз, биз энг мушкул дамларимизда ҳам ор-номус сиёсатини ёқладик – бугун ҳам айнан шундай сиёсат тарафидамиз. Дарвоқе, мен “биз” деганда, ҳукмдорларимизни назарда тутаетганим йўқ. Зотан, ҳукмдорлар унчалик аҳамиятли эмас.

Яна кўз олдимга сизнинг ўша илжайишингиз келяпти. Сиз одамларнинг гап-сўзига

унчалик ишонмас эдингиз. Мен ҳам шундай эдим-у, лекин бошқалардан-да кўпроқ ўзимдан шубҳаланардим. Сиз мени ўз йўлингизга – оқил одам ўз оқиллигидан уяладиган йўлга тортишга уриндингиз. Мен эса ўша пайтдаёқ сизнинг изингиздан юрмадим. Бугун эса аҳдим янада қатъийлашди. “Ҳақиқат ўзи нима?” деб сўрадингиз ўшанда сиз. Тўғри, ҳалигача бу саволга жавобимиз йўқ, аммо, жиллақурса, ёлғон нималигини биламиз: ёлғон сиз бизни етакламоқчи бўлган йўлдир. “Руҳ – жон нима?” Бу саволга ҳам жавобимиз йўғ-у, унинг зиддини биламиз, унинг номи – қотиллик. “Ва ниҳоят, инсон ўзи – ким?” Шу жойда мен сизни тўхтатаман, зеро, буниси бизга маълум. Инсон алалоқибат мустабидлардан ҳам, илоҳлардан ҳам ғолиб келувчи хилқатдир. Инсон – борлиқ моҳиятини белгиловчи туб асосдир. Биз ана шу нодир жавҳарни асрамоғимиз зарур. Шунга кўра, инсон тақдири ва юрт қисмати бугун бир-бирига чирмашиб кетмоқда. Бизнинг айтишдаги ишончимиз шунга асосланган. Агар ҳеч нарсада маъни бўлмаса эди, сиз ҳақ бўлар эдингиз. Аммо оламда битта бўлса ҳам маъносини асраган нарса бор.

Сиз билан менинг йўлим шу ерда айрилишини яна бир бор айтиш ортиқчалик қилмас, назаримда. Биз ватан ҳақидаги тушунчамизга дўстлик, одамийлик, бахт, адолат каби буюк қадриятларни ёнма-ён қўя олдик. Худди шу нарса бизни ватанга нисбатан ҳам талабчан бўлишга мажбур этди. Шу тариқа биз охири ҳақ бўлиб чиқдик. Чунки ватанимиз шон-шарафи деб одамларни ўзимизга қўл қилмадик, уларнинг азиз қонини тўкмадик. Ҳақиқат йилт этиб кўринишини сабр ила кутдик ва бемисл азоб-укубатлараро ўзимиз учун азиз бўлган қадриятлар учун жангга кириш бахтига етишдик. Сиз эса, аксинча, ватанга алоқаси бўлмаган нарса учун курашмоқдасиз. Ватан учун берган қурбонларингизнинг баҳоси – бир пул, зеро, сиз муқаддас санам билиб сиғинаётган қадриятлар – сохта, ёлғон. Сиз нафақат инсон қалбига, балки ақлига ҳам хиёнат қилдингиз. Шу

боис бугун ақл сиздан адолатли ўч олмоқда. Ақлнинг қадрига етмадингиз, дунёга унинг кўзи-ла боқмадингиз. Мағлуб ҳолимда ҳам шуни дадил айтаман: сизларни айнан шу хаттонгиз ҳалок этади.

Бир воқеани ҳикоя қилишга изн бергайсиз. Бу ҳодиса Франциянинг чекка бир музофотида юз берган эди. Бир кун саҳарда олмон аскарлари юк машинасида ўн бир француз маҳкумини отиб ташлаш учун қамқонадан қабристонга олиб кетаётганди. Ўн бир кишидан бешта ёки олтитасигина расмана “айбдор”: варақа тарқатган, хуфёна курашган ва энг оғири – олмонларга бўйсуннишдан бош тортган эди. Улар машина юкхонасида жимгина ўтирар; барини қўрқув босган ва бу – ўлимга илк юзма-юз келган ҳар бир одамга хос бир қўрқув эди. Қолганлар эса айбсиз эдилар, ҳеч бир жиноят содир этмагандилар. Бировнинг адашуви ёки лоқайдлиги сабаб ўлиб кетиши мумкинлиги уларнинг шу сўнгги лаҳзаларини аччиқ азобга тўлдириб турарди. Улар орасида ўн олти ёшли ўспирин ҳам бор эди. Унинг юзи барча ўспиринларникидек эди, шунинг учун сизга уни тасвирлаб ўтирмайман. Болакай даҳшатдан дағ-дағ титрар – уятни ҳам унутиб, қўрқувини билдириб қўярди. Масхараомуз тиржаймай қўяқолинг: ҳа, қўрқувдан унинг тиши тишига тегмай такилларди. Ўспириннинг ёнига олмон руҳонийси ўтқазиб қўйилган бўлиб, у ўлими яқин шўрликларга далда бериши лозим эди. Шуни комил ишонч билан айтишим мумкин: ҳализамон отиб ўлдириладиган одамга нариги дунёдаги боқий ҳаётга доир панд-насихатлар қор қилиши душвор. Ахир, бошқа ўликлар билан бирга қора ўрага кўмиб юборишгандан кейин ҳам ҳаёт давом этаверишига ишониш қийин-да! Хуллас, асирлар юк машинасида сассиз кетиб борарди. Руҳоний машина бурчагига худди кучук боладек биқиниб олган ўспиринга юзланди. Бола уни катталарга қараганда осонроқ тушунадигандек эди. Ўспирин руҳонийнинг саволларига жавоб қайтарар экан, майин, таскинбахш овозига мойил бўлар, дилида умид шуъласи милтиллар эди. Энг

даҳшатли онда бировнинг озгина таскини ҳам илинж уйғотади: балки, мўъжиза рўй бериб, ҳаммаси яхши бўлар?! “Мен ҳеч нарсани қилганим йўқ”, дея бидирлайди болакай. “Ҳа-ҳа, – дея бош ирғайди руҳоний, – лекин буни қўятур. Муҳими – ўлимни муносиб қарши олиш”. “Айтинг, нега улар менга ишонмаяпти?” “Мен сенинг биродарингман ва сенга ишонаман. Бироқ энди орқага йўл йўқ. Мен сўнгги дақиқагача сен билан бирга бўламан. Раҳмдил Парвардигоримиз ҳам биз билан бирга бўлади. Кўрасан, жон бериш – жуда осон”. Бола юзини тескари буради. Шунда руҳоний имондан сўз очади: “Худога ишонасанми, бўтам?” “Ҳа”, деб жавоб беради болакай. “Ишонсанг, шуни билмоғинг керак: бу ҳаёт сени кутаётган боқий ҳаловат, мангу ором олдида ҳеч нарсани эмас”. Болакай бўлгани айниқса ана шу “мангу ором”дан қўрқади. “Мен – сенинг биродарингман”, деб такрорлайди яна руҳоний.

Бошқалар жим кетиб боради. Дарвоқе, уларни ҳам ўйлаш керак. Энди руҳоний қолганларга юзланади ва ўсмирга тескари ўгирилади. Юк машинаси шудрингли йўлда шилқиллаб боради. Ғира-шира субҳидам пайтини, уйқуси чала қолган маҳбуслар нафасини, қушларнинг чуғурию отларнинг кишнашидангина тусмолласа бўладиган овлоқ жойни кўз олдингизга келтиринг-а! Ўсмир машинанинг чарм жилдига суянади, шунда жилд сурилиб, юкхонанинг ён девори билан жилд оралиғида дарча очилади. Агар дадилроқ бўлса, ундан сирғалиб чиқиб, машинадан сакраш мумкин. Руҳоний болага тескари қараб ўтирибди, кабинадаги аскарлар эса ғира-ширада адашмаслик учун кўзини олдинга – йўлга тикиб бораётир. Бола туйқус чармни кўтарди, тешиқдан сирғалиб чиқиб, ўзини пастга отади. Аввал “гурс” этган овоз, сўнг қадамлар дукури қулоққа чалинади, ортидан эса жимлик чўқади. Қочоқ далага чопди – шудгор қадам товушларини ютарди. Аммо юкхона чармжилдининг беҳос шитирлаши, унинг тирқишидан ёпирилган намхуш шамол руҳонийни ҳам, маҳкумларни ҳам ўгирилиб қарашга мажбур

этди. Руҳоний бир дақиқа асирларга термулиб қолди, маҳкумлар ҳам жимгина унга кўз тикишди. Мана шу бир лаҳза ичида ҳаётини Худо йўлига тиккан бу зот қарор чиқариши керак, у ким томонда – жаллодлар тарафиди ёки мазлумлар тарафиди?.. Бироқ у узоқ ўйлаб ўтирмайди-да, кабина деворини зарб билан тақиллатади: “Achtung!” Бирдан шовқин кўтарилади. Икки аскар юкхонага ёпирилади-да, маҳкумларга қурол ўқталади. Қолган иккитаси ерга сакрайдию далага югуради. Машинадан бир неча қадам нарида эса руҳоний, ҳайкалдек қотган кўйи, шудгорда нималар бўлаётганини кўришга беҳуда уринади. Юкхонадаги маҳкумлар сассиз қулоқ тутати: аскарларнинг дағдағаси, бўғиқ қичқириқлар, ўқ овози ва ниҳоят, этикларнинг тақ-туқи... Бола қўлга олинбди. Ўқ унга тегмай, ёнидан ўтиб кетибди, аммо боёқишнинг шашти сўниб, шалвираб қолибди. Унинг ўзи юра олмас, аскарлар судраб келар эди. Улар болани обдон калтаклашмабди, озроқ дўппослашибди, холос. Ҳали олдинда асосий жазо турибди, ахир! Руҳоний энди кабинага ўтади. Унинг юкхонадаги ўрнини аскар эгаллайди. Бурчакка итариб ташланган бола энди йиғламайди. У машинанинг чарм жилди ва девори орасидаги тирқишдан липиллаб кўринган йўлга жимгина термулади. Секин-аста тонг ёриша боради.

У ёғини айтмай қўяқолай – биласиз. Аммо бу воқеани менга ким айтиб берганини билмайсиз. Мен бундан француз руҳонийсидан эшитдим. У бундай деб қўшиб қўйди: “Мен ўша руҳонийнинг қилмишидан жуда хижолатдаман, бироқ шунисидан мамнунманки, биронта ҳам француз руҳонийси Худони қотилларга хизмат қилдиришга рози бўлмайди”. Ҳа, унинг сўзлари – айна ҳақиқат. Ўша руҳонийнинг худди сиздек фикрлагани аниқ. Унга ҳатто Яратганга бўлган эътиқодини ҳам ватанга фидо этиш табиий туюлар эди. Шундай қилиб, сизлар Илоҳингизни ҳам жангга сафарбар этгансиз. Худолар албат-

та сизлар билан бирга² – ахир, шундай деб лоф уришни севасиз-ку – аммо улар ноилож сиз билан биргадир. Сизлар бошқа ҳеч нарсани кўришни ва эшитишни истамайсиз, чунки бошдан-оёқ телбанамо жазавага берилгансиз. Сизлар сўқир ғазабга таянибгина жангга киргансиз, отиш ва янчиш ҳақидагина ўйлагансиз, восвос бўлган савдойи кабина бутун борлиқни пароканда этишни хоҳлагансиз. Биз эса ақлу фаросат қонуниятларига таянар ва бундан муқаррар келиб чиқажак шубҳаларга берилар эдик. Ҳа, сўқир ғазаб қошида биз ожиз қолдик. Аммо энди узоқ айланма йўл босиб ўтилди. Даладан ушлаб келиниб, отилган ўша бола ақл ёнига ғазабни ҳам қўшишимизга туртки бўлди: энди биз сиздан икки баробар кучлимиз. Келинг, ғазаб ҳақида сўзлашайлик.

Ёдингиздадир, бошлиқларингиздан бири қўққис ғазабга минганда, мен бу ҳолдан ҳайрон қолдим, сиз эса ўша чоқдаги аҳволимга шундай баҳо бердингиз: “Бу ҳам ахир бир фазилат-ку! Сизлар бунини тушунишга ожизсиз. Чунки французларда бу хислат йўқ – улар ипакдек юмшоқ одамлар, жаҳл қилиш қўлларида келмайди”. Йўқ, ундай эмас, французларнинг фазилатлар бобида ҳам таъби нозик. Улар жуда зарур бўлгандагина ғазабга йўл беради. Бу эса ғазабимизга мағрур бир қудрат бахш этадики, уни энди сиз ўз танангизда ҳис этасиз. Мен ҳам қалбимдаги ана шу ғазаб – фақат ўзимгагина аён ғазаб билан сизга хитоб қилаётирман!

Сизга аввал ҳам ёзганимдек, ишонч доим ҳам дилга завқ бера олмайди. Бу узоқ айланма йўлни босиб ўтиш оқибатида бой берган имкониятларимиз ўрнини тўлдириш ва ўзлгимизга содиқ қолган ҳолда жанг қилиш завқини туйиш учун қандай тоовон тўлаганимиз ҳар дақиқа ёдимизда туради. Айнан шу боис юракни увуштирувчи иложсизликка кўникдик, бизнинг курашимиз аччиқ айрилиқ доғи, шу билан бирга, ғалабага бўлган қатъий ишончга қоришиқдир. Бизни шунчаки жанг қилишнинг ўзи қониқтирмас эди. Чунки жанг учун ҳали важларимиз етилмаган эди. Халқимиз бошқа йўлни танлади: у фуқаро-

² Нацистларнинг “Тагери биз билан” (Gott mit uns) деган шиорига ишора қилинмоқда.

лик урушини, умумхалқ курашини, ҳайқириқларсиз жонфидоликни афзал кўрди. Бу урушни халқнинг ўзи танлади, уни бунга аҳмоқ ва кўрқоқ ҳукумат даъват этгани йўқ, бу жангда халқ ўзини, ўзлигини топди ва бугун ўзи ҳақидаги ўз тасаввурларини ҳимоя қилаётир. Афсуски, халқ бу неъмат учун катта бадал тўлади. Шу сабаб ҳам бу халқ сизнинг миллатингиздан кўпроқ эҳтиромга лойиқ. Зеро, унинг энг улуғ ўғлонлари уруш майдонида ҳалок бўлаётир: ана шуниси, айниқса, қалбимни тирнайди. Бемаъни урушда янаям бемаъни бир мантиқ бор. Ўлим одамга ҳар ёндан ҳамла қилади ва тусмоллаб, таваккалига зарба беради. Урушда мардлар кўксини ўққа тутди: сиз ҳар куни халқимизнинг пок руҳи тимсоли бўлган мард ўғлонларни отиб ўлдираётирсиз. Сизнинг соддалигингиз зийракликдан холи эмас. Гарчи сиз танлов заруратидан беҳабар бўлсангиз ҳам, қириш заруратидан боҳабарсиз. Биз – руҳ посбонлари эса шуни биламизки, агар куч руҳни қаттиқ исканжага олса, руҳ ҳалок бўлиши мумкин. Аммо биз бошқа бир улуғвор кучга ишонамиз. Сиз ўқдан кўкси илма-тешик бўлган қурбонларнинг қийшайган юзларига қараб, бизнинг ҳақиқатимиз юзини ҳам шундай бежай оламан, деб ўйлайсиз. Асло! Сиз Францияни вазмин туриб жанг қилишга ундаётган қатъиятни ҳисобга олганингизча йўқ. Энг қийин онларда ҳам бизга бир умид мадад беради: биродарларимиз ўз жаллодларидан кўра сабрли ва сизларнинг ўқларингиз сонидан кўпроқ. Ҳали ўзингиз амин бўласиз: французлар ғазабланишга ҳам қодирдирлар!

1943 йил, декабрь

Тўртинчи мактуб

Ўлим муқаррарми? Эҳтимол! Бироқ, келинлар, унга қаршилик кўрсатиб ўлайлик ва йўқликка кетиш гарчи тақдирда бўлса ҳам, бунинг адолатли ҳодиса эканига мурося қилмай яшайлик.

“Оберманн”, 90-мактуб³

Мана, мағлубият онларингиз ҳам яқинлашмоқда. Мен бу мактубни сизнинг ҳало-

катингизга сабаб бўлувчи ва эртанги эрка замин яратувчи донгдор шаҳардан ёзмоқдаман. Бу шаҳар олдида ҳали катта синовлар турибди – ғалабага қадар у, тўрт йил аввал сиз келганда чўкканидан кўра ҳам даҳшатли зулумотни енгиб ўтмоғи лозим. Мен сизга барча нарсадан маҳрум – оч-яланғоч қолса-да, руҳан бардам шаҳардан мактуб йўллаётирман. Яқин кунларда уни сиз тасаввур ҳам этолмайдиган хуш насимлар чулғаб олади. Агар умр вафо қилса, биз сиз билан яна кўришамиз. Шунда – мен, сизнинг даъволарингизни ипидан игнасиғача биладиган одам ва сиз, менинг ҳам фикрларимдан яхши хабардор бўлган киши – сўнгги жангга кирамиз.

Ҳозирги июль тунлари, бир вақтнинг ўзида ҳам енгил, ҳам оғир. Сена қирғоғида, дарахтзор бағрида кечалар – енгил, аммо у зафар тонгига илҳақ юраклар учун – оғир. Мен ҳам ўша тонгни кутяпману сиз ҳақингизда ўйлапман: сизга яна бир, аниқроғи, сўнгги гапимни айтмоқчиман. Бир замонлар дўст бўлган икки одам – сиз ва мен қандай қилиб душманга айланганимизни, мен ҳам ўшанда сиз томонга ўтиб кетишим мумкин эканию, бундан қандай қутулиб қолганимни сўзламасам бўлмайди.

Иккимиз ҳам узоқ вақт, бу дунёда олиёатқ мавжуд эмас, ҳаммамиз – алданганлармиз, деб ҳисоблаб келдик. Бу эътиқод қай бир даражада ҳали ҳам қалбимда яшаётир. Аммо мен бундан – ўшанда сиз чиқарган, сўнг тарихга татбиқ этган хулосадан фарқли бир тўхташга келдим. Бугун ўз-ўзимга бундай дейман: агар ўшанда сизнинг фикрларингизни қабул этганимда, бугунги ваҳшийликларингизни ҳам оқлаган бўлардим. Бу шу қадар муҳим мавзуки, бизга ҳаётбахш умид, сизга мудҳиш ҳалокатдан дарак бераётган мазкур ёз оқшомида унга тўхталмаслигимнинг асло иложи йўқ.

Сиз оламнинг маънога эғалигига ҳеч қачон ишонмагансиз ва барча нарсалар аслида тенг қимматли, нима яхшию нима ёмонлигини инсон белгилайди, деган хулосага келгансиз. Сизнинг фаҳмингизча, илоҳий ёки инсоний ахлоқ мавжуд эмас экан, демак,

³ “Оберманн” (1804) – француз ёзувчиси Этьен Пивер де Сенанкур (1770–1846) қаламига мансуб эпистолар роман.

бирдан-бир яроқли қадрият – ҳайвонот дунёсини ўз измида тутган қонуният – зўравонлик ва айёрликдир. Бундан келиб чиқадики, одам – ҳеч ким: унинг ўзини ҳам, қалбини ҳам ўлдирса бўлади; бани башарнинг тарихдаги вазифаси – кучни намойиш этиш, унинг ахлоқи эса – зулм тантанасидир. Ростини айтсам, мен ҳам озми-кўпми сизга ўхшаб фикрлар, ўзимни адолат сари тортиб турган бир кучдан бошқа унга қарши ҳеч бир далил тополмас, бу тортиш кучини эса, қўққис алангаланган эҳтирос каби, ақл билан тушунтириб беришим душвор эди.

Фарқимиз нимада эканини биласизми? Фарқимиз шундаки, сиз ҳаётда маъно топиш умидидан осон воз кечдингиз, мен эса ҳеч қачон ноумид бўлмадим. Сиз ҳаётдаги адолатсизликларга тезда кўникдингиз, сўнг уларни янада кўпайтиришга киришдингиз, мен эса, аксинча, инсон азалий ҳақсизликка қарши курашиш орқали адолат ўрнатиши, азалий бахтсизликка қарши курашиб бахтга эришиши керак, деган фикрда собит қолдим. Сиз ўз тушқунлигингиз домига тушдингиз, бундан қутуламан дея, уни ҳаётий аъмолга айлантиргач, инсон кўли ва закоси барпо этган барча нарсаларни оппа-осон вайрон қилдингиз, инсониятнинг азоб-укубатини ҳаддан оширдингиз. Мен эса тушқунликка ва умуман, бу дунё тутумларига рози бўлмадим, одамлар яна бир-бири билан елкама-елка туриши ва ўзининг оғир аҳволини ўнглаш учун курашишни истадим.

Ажабки, сиз ва мен бир тамойилдан икки хулоса чиқардик. Зеро, сиз бу йўлда оламни онгли идрок этишдан воз кечдингиз, ўзингизга осон (яъни ўз лафзингизча, лоқайдлик) йўлини танладингиз, ўзингиз ва бошқа миллион-миллион олмонлар учун тепадаги бир киши ўйласа бўлди, деддингиз. Қисмат билан курашмоқдан чарчадингиз, бу бош-кели йўқ жанг кўнглингизга теғди, энди аъмолингиз – жонларни чиқаришмоқ ва заминни топтамоқ бўлди. Қисқача айтганда, сиз адолатсизликни танладингиз, ўзингизни Худога тенгладингиз. Сиз чиқарган мантикий оҳанжама-лар, аслида, бир ниқоб эди, холос.

Мен эса, аксинча, адолатни танладим, заминга садоқатни сақлаб қолдим. Мен ҳали ҳам дунёда илоҳий маъно борлигига ишонмайман. Аммо, шунга аминманки, маънога эга бир хилқат бор, бу – инсон, зеро, у – ҳаётдан маъно қидираётган ягона жонзотдир. Бу дунё, ҳеч бўлмаганда, битта ҳақиқат – инсон ҳақиқати билан безанган ва бизнинг вазифамиз – шу хилқатнинг ўз тақдири учун курашга бўлган иродасини мустаҳкамлашдир. Инсоннинг ўзидан бошқа ҳеч бир далили йўқ, унинг яккаю ягона далили – ана шу, демак, одамлар ҳаёт ҳақидаги тасаввурларини асрамоқчи бўлса, аввало, инсоннинг ўзини асрамоғи керак. Бу сўзимга яна иржайишингиз тайин: “Инсонни асраш? Нима дегани бу?” Мен эса бор овозим билан ҳайқираман: инсонни асраш – уни топтамаслик демакдир! Инсонга ўзи ишонган адолатга етишиш имконини бериш демакдир!

Биз қандай ғояни ҳимоя қилиб жанг майдонига кирганимизни энди англагандирсиз. Шу ғоя деб аввал сиз босиб ўтган, бизга ёт бўлган йўлдан юриб кўрдик ва шу йўл адоғида тор-мор бўлдик. Ахир, бу қабиҳ йўлда сизларга тенг келадигани йўқ эди. Начора, одамда тушқунлиқнинг якка ўзи қолса ва ҳар қандай мудҳиш оқибатдан зарра кўрқмаса, у сўзсиз тор-мор этувчи кучга айланади. Бу куч иккиланиб турганимизда бизни янчиб ташлади, зеро, биз ҳали ортага қайрилиб, бахтли кунларимизга маҳлиё боқмоқда эдик. Бахт – бешафқат тақдир чангалидан тортиб олган энг буюк ўлжамиз, деб ўйлардик биз. Ҳаттоки тор-морлик, барбодлик пайтимизда ҳам ана шу – ўтмишни кўмсаш бизни тарк этмади.

Аммо сизлар ўз мақсадингизга эришдингиз: бизни Тарих оқимига тортдингиз. Мана, беш йил бўлибдики, ҳеч ким шом салқинида қушлар чуғурини эшитиб ҳузурлана олмайди. Ҳа, бирдан ҳамма тушқунликка ботди. Биз бамисоли ҳаётдан бадарга этилдик, зеро, ҳар лаҳза ажалнинг гурас-гурас кўшини бостириб келарди. Мана, беш йилдирки, ўлим талвасасисиз бирор тонг, ҳибсга олишларсиз бирор тун, қийноқларсиз бирор кун

ўтгани йўқ. Ҳа, биз сизларнинг ортингиздан боришга мажбур бўлдик. Аммо бизнинг бор жасоратимиз шундаки, жангга худди сиздек кирсак-да, бахт ҳақида ўйлашдан чарчамадик. Қурбонларнинг илтижоли фарёди ва ваҳшийликнинг ёввойи қийқириғиаро қалбимизда бепоён денгиз, таниш тепаликлар ва ёримизнинг кулгусига доир хотираларимизни асрашга уриндик. Бизнинг энг ишончли қуролимиз ҳам ана шу эсдаликлар ва биз уларни ҳеч қачон бой бермаймиз. Зеро, бу хотираларни бой берган лаҳзада биз ҳам сиз каби пажмурдага айланамиз. Биз энди шуни англадикки, бахт қуролини сандонда пиширмақ учун талай вақт сарфлаш ва кўп қон тўкиш зарур экан.

Биздан сизнинг фалсафангиз мағзини обдон қақиш, баъзан эса ҳатто сиздек ҳаракат қилиш талаб этилди. Сиз бирон бир арзирли мақсадсиз кўр-кўрона қаҳрамонликни танладингиз – ахир, маъносиз дунёнгизнинг ягона қадрияти шу эди-да! Қолаверса, ўзингиз танлаган бу йўлни бутун дунё, айниқса, Европага тиқиштиришга интилдингиз. Биз ҳалок бўлмаслик учун сизларга эргашишга мажбур эдик. Бироқ шунда англадикки, бизнинг сиздан афзал томонимиз бор, бу – мақсадга эгалигимиздир. Сиз ҳалокатга юз тутаётган шу паллада бир ҳақиқатни айтмоғим зарур: аслида, қаҳрамонлик кўрсатиш – қийин иш эмас, бахт-саодатга эришиш ундан юз чандон мушкул.

Мана, барча гапни айтиб бўлдим, энди биз – бир-биримизга душманмиз. Сиз, адолатсизликни ёқлаган одам – менинг нафратимга учраган кимсасиз. Илгари ҳам қалбимда нафрат кучли бўлса-да, аммо бунинг сабабини билмасдим, энди эса биламан. Мен сизга қарши жангга кираман, чунки қалбингиз ҳам, мантигингиз ҳам жинойткорона. Сиз бизга беш йилдан бери солган даҳшатда ақлингизнинг айби инстинктингизникидан сира кам эмас. Шу сабаб ҳам сизнинг устингиздан чиқарган ҳукмим қатъий: сиз мен учун аллақачон ўлгансиз. Аммо мен барча ваҳшийликларингиз учун сизни

суд қилаётганда, сиз ҳам, мен ҳам битта асос – ёлғизликдан илк туртки олганимизни, сиз ҳам, мен ҳам Европа аҳли билан бирга ақл-заковат фожиасига гувоҳ бўлганимизни эсда тутаман. Гарчи ҳайвонга хос иш тутган бўлсангиз ҳам, барибир, сизни инсонлик унвонидан маҳрум этмаймиз. Зеро, биз эътиқодимизга содиқ қолган ҳолда, сиз бошқаларда ҳурмат қилмаган одамлик шарафини эъозлашга мажбурмиз. Инсон шаънини таҳқирлаш бир қанча вақт сизнинг куч-қудратингизга манба бўлди, чунки одам ўлдириш сизга биздан кўра осонроқ эди. Ҳа, не-не асрлар мобайнида бу хусусият сизга ўхшаш кимсаларнинг устун томони бўлиб келди. Бироқ шунча вақт мобайнида бизга ўхшаш кишилар инсон шаънини улуғлашдан ҳам тўхтамади, токи инсон ўзининг гуноҳи кабираларига қарамай, алалоқибат, оқланиш имконига эга бўлсин, тавба орқали поклана олсин.

Сизу бизнинг ўртамиздаги жанг адоғига яқинлашаётган бир пайтда, нақд дўзахга айланган азим шаҳарнинг қоқ юрагида туриб, ҳар ерда қалашган мурдалар, култепага айланган қишлоқлар ва етим қолган болаларга-да қарамай, сизга шуни айтмоқчиман: биз сизни тор-мор этиш вақтида ҳам сиздан асло нафратланмаймиз. Агар эртага жангда жон фидо этмоққа тўғри келса ҳам, қалбимизни нафратга бой бермасдан, тоза ҳолда ўламиз. Қўркувга тушмаймиз, дея олмаймиз-у, аммо ақлимизни йўқотиб қўймаслигимиз аниқ. Қайта-қайта айтаман: бизда асло нафрат бўлмайди. Мен дунёда фақат бир нарсадан нафратланаман, у ҳам бўлса – адолатсизликдир, хуллас, биз, сизнинг қудратингизни янчамиз, лекин қалбингизни топмаймиз.

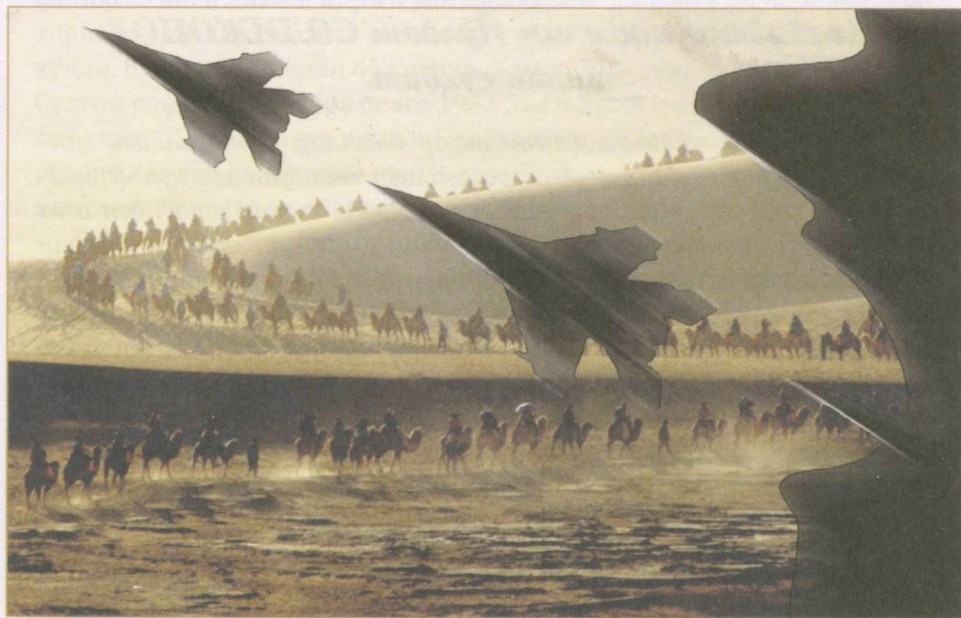
Кеча сизга куч ато этган нарса бугун сизни кучдан маҳрум қилмоқда. Кеча бизни кучсиз қилган нарса бугун бизга куч бераётир. Менинг ушбу тунимга файз бағишлаётган жиҳат ҳам – ана шу. Кучимиз шундаки, сиз каби биз ҳам тубсиз коинот қаъри ҳақида ваҳмкор ўйга ботамиз, қисматимиздаги ҳеч

бир фожиани унутолмай азобланамиз ва, айна чокда, башарга, онгга хавф солаётган улкан фалокатнинг бир четида инсон шаъни ғояси асраб қолинганини фаҳмлаймиз ҳамда бу қаноатдан жасоратга ва тикланишга ирода топамиз. Албатта, бундан биз дунёга қўйган айблов юки асло енгиллашмайди. Начора, тушкунликдан чиқишга интилиб топган бу билимимиз бизга жуда қимматга тушди. Сахармардонларда отилган юзлаб маҳбуслар, бегуноҳ инсонлар судраб келиб тиқилган зах қамоқхоналар, миллионлаб фарзандларининг мурдаси сасиб ётган Европа тупроғи; буларнинг бари – муносиб ўлишга ўрганиш учун тўланган мудҳиш товондир. Булар ўз-ўзимизни умид билан алдаб юришимизга йўл бермайди. Айна чокда, биз бундай ноҳақ қисматга ло-

йиқ эмаслигимизни ҳам исботламоғимиз керак. Ўз олдимизга ана шу мақсадни қўйганмиз ва эртагаёқ уни ҳал этишга киришамиз. Ёз нафаси уфуриб турган шу Европа тунда миллионлаб қуролли ва қуролсиз кишилар жангга ҳозирланмоқда. Яқинда бўзариб тонг отади – сиз мағлуб бўлажак тонг! Биламан, сизнинг ғирром ғалабангизга фалак бефарқ бўлди, энди адолатли мағлубиятингизга ҳам у бефарқ бўлажак. Мен эса ҳар қачонгидек бу гал ҳам фалақдан ҳеч нима кутмайман. Аммо биз башариятни сиз итқитмоқчи бўлган тубсиз ёлғизлик жаридан омон олиб чиқа олдик. Энди инсониятга хиёнат этганингиз учун моховдек яккаланиб ўлмоқ жазонгиз бўлсин. Мана энди сизга алвидо деб айта оламан.

1944 йил, июль

Карим БАҲРИЕВ таржимаси

“SHAYTON O‘ZING, G‘ILMON O‘ZING...”

**Адабиётшунос олим Йўлдош СОЛИЖОНОВ
билан суҳбат**

– Домла, вилоятда яшаётган аксар олимлар пойтахтдаги ҳам-касбларидан истиҳола қилибми, республика матбуотида кўп кўрина-вермайди. “Эй паҳлавон, сени енгадиган майда ташвишдир”, дея огоҳ этади донишманд шоиримиз. Музофотда умргузаронлик қилаётган илм аҳлини ҳам майда ташвишлар кўпроқ андармон этаётирми, фикр-лашида ҳам хийлагина фарқ сезилади... Аммо шукрки, сиздек куйинчак, жонсарақ олимларимиз ҳам йўқ эмас. Умарали Норматов домла айт-моқчи, вақтли матбуотда кетма-кет чоп этаётган мақолаларингиз-ни ўқиб улгурмаймиз. Сокин Фарғонани жўшқин Шошга алишмай кела-ётган адабиётшунос сифатида айтинг-чи, бугун музофотдаги олим-лар не ўй-хаёллар билан яшаётир? Бизга каммаҳсуллик, сустқадамлик бўлиб кўринаётган ҳолатнинг асл сабаби нима?

– Музофотда умргузаронлик қилаётган илм аҳлининг аксари жим-гина рўзғор тебратиб юргани рост. Бироқ Андижондан Дилмурод Қуროнов, Қашқадарёдан Дамин Тўраев, Жиззахдан Муҳаммаджон Холбеков (қаранг, барибир санокли экан!) ниҳоятда фаол ва уларнинг ҳар

бир чиқиши адабий жамоатчилик эътиборини тортмай қолмайди. Камина ҳам ана шу ҳамкасбларимдан ортда қолмай деб баҳолиқудрат қалам тебратяпман. Асли бу менга – устозим Салоҳиддин Мамажоновдан мерос одат. У киши номзодликни ёқлаб Фарғонага қайтаётганимда “Жим бўлиб кетманг, адабий жараёнга аралашиб туринг. Олимнинг салоҳияти мақолалари билан баҳоланади”, деб қаттиқ тайинлаганлар. Яна бир устозимиз Озод Шарафиддинов ҳам ҳар кўришганимизда “Нималар ёзясиз?” деб тергаб турардилар. Умарали Норматов домла эса ҳозиргача атай қўнғироқ қилиб, “Китоб тайёрланяпти – фалон мавзуда мақола ёзиб юборинг”, деб ишга соладилар. Устозларимнинг ўгитига амал қилиб кам бўлмадим.

Ўтган умримнинг учдан икки қисмини адабиётга бағишладим. Ҳозир ҳам ўқимасдан, ўқиганларим ҳақида фикрламасдан туролмайман. Мулоҳазаларимни ўртоқлашгим, зарур бўлса баҳслашгим келади. Одатда, илк таассуротларимни аудиториядаги талабалар билан баҳам кўраман. Улар мендан ийманадими ё ўша асарни ҳали ўқимаганми, ишқилиб, индамай кулоқ солиб ўтиради. Шундан сўнг фикрларимни матбуотда эълон қилиб, жамоатчиликнинг муносабатини билишга уринаман. Нафсиламри, илм кишиси кўп ва ҳўб ўқиши, ёзганидан қониқмаслиги лозим. Айрим ҳамкасбларим эса фан номзоди ёки доктори илмий даражасини олади-ю, тамом, ҳамма ишни йиғиштириб қўяди. Бу лоқайдликдан бўлак нарса эмас. Эшитинг-а, академик Иззат Султон рафиқаси Замира опага 1957 йили ёзган мактубида бундай деган экан: “Докторликка эришув қанчалик қийин бўлса, докторлик обрўсини сақлаб қолиш ҳам шунчалик, балки ундан-да қийин”. Бу фикр менга мудом тинчлик бермайди, зиммамга недир масъулият юклайди.

Бу ёғини сўрасангиз, олим фаоллик кўрсатмоғи учун маълум илмий-ижодий муҳит ҳам керак. Тошкентда ана шундай қайноқ муҳит бор. Кунда-кунора йиғилишу учрашувлар бўлади; нашриёт, газета-журнал, радио-телевидение ҳам олимларни тинч қўймайди. Вилоятларда эса аҳвол бундан фарқли. Аммо мен умргузаронлик қилаётган Фарғона музофоти жудаям сокин эмас. Агар пинакка кетадиган бўлса, уни уйғотадиган бедор зиёлилари бор-да. Ўзимнинг ҳам сукунатга тобим йўқ. Мақтанчоқликка йўйманг-у, ёш бўлатуриб ялқовлик қилаётган ҳамкасбларимни, кўпроқ тин олиб қолган ижодкорларни, қолаверса, шогирдларимни туртиб-тергаб тураман. Илм ва ижод аҳли мутасил машқ қилиб турмаса, формасини йўқотган спортчидек сафдан чиқади. Тикланиб олиш учун эса, эҳ-хэ, яна қанча фурсат, қанча қувват сарфлаш керак бўлади!

Олимларнинг сусткашлиги, каммаҳсуллигига келсак, менимча, бунда субъектив сабаблардан ташқари баъзи объектив омиллар ҳам бор. Ишонасизми, ҳозир олий ўқув юрти ўқитувчисининг боши қоғоз тўлдиришу ҳужжат тайёрлашдан чиқмай қолди. У билимини ошириб, кўшимча адабиётларни ўқиш-ўрганиш ўрнига маъруза матни ёзиш, "кейс стади" сингари қолипларни ҳозирлаш билан банд. Ахир, адабиёт эркин фикрлашга ўргатадиган фан, уни аллақандай қолипларга солиб бўлмайди десангиз, домлажон, янгиликни тушунмаяпсиз, деб қолишлари ҳам ҳеч гап эмас. Яна бир гап. Мабодо машғулотга текширувчи кириб қолса-ю, кўлингизда маъруза матни бўлмаса, тамом, балога қоласиз. Аввало, ўзини ҳурмат қилган муаллим қоғозга қараб гапиришни эп кўрмайди. Биз талаба бўлган кезларда аудиторияга дафтар қўлтиқлаб кирадиган ўқитувчи йўқ эди. Вақт етиб, ўзимиз ҳам улардек дарс беришни ўргандик. Энди эса...

Аслида, ўша арзанда маъруза матни олий ўқув юртининг ахборот-ресурс маркази компютерига киритилади ва талабалар ундан хоҳлаганча фойдаланиши мумкин. Хўш, толиби илм аллақачон танишган (ҳатто нусхасини олган) маърузани қайта баён қилиш, ёздиришдан кимга наф? Ундан кўра билимдон ўқитувчи маърузага кирмаган (ахир дарс вақти чекланган-ку!) илмий мулоҳазаларини билдиргани маъқул эмасми?!

Фақат маъруза матнига суяниш чинакам олимга ярашмайди. Кучи, қувваи ҳофизасини ортиқча қоғозларни тайёрлашга сарфлаётган ўқитувчининг илмий-ижодий ишларга рағбати ҳам қолмайди. Лекин кирои олимга булар баҳонаи сабаб бўла олмаслиги ҳам айни ҳақиқат.

– Олмон файласуфи Эрих Фромм янги замон кишисини эмизикли болага ўхшатади. "Ютоқиб эмади-ю, лекин тўйганини билмайди" дея унинг истеъмолчиликка ружу қўйганига шама қилади. Бизнингча, бу ҳолат илм-фанга ҳам ўз таъсирини ўтказаяптир. Қўли пул кўрган замондошларимиз фанларни ҳам даромаду буромадга кўра баҳолай бошлади. Кейинги йилларда олий таълим тизимида адабиётшунослик йўналиши камписандроқ бўлиб қолгани ҳам айни шу билан изоҳланса ажаб эмас. Домла, ўрта ва олий мактабларда адабиёт фанининг ўқитилишидан кўнглингиз тўладими?

– Дардли масалани кўзгадингиз. Ярим асрдан буён шу фаннинг нонини еб келаётган мутахассис сифатида, бор овозим билан ҳозирги ҳолатдан қониқаман дея олмайман. Адабиётнинг тарбия воситаси экани, яхши китоб эзгуликка, ёмони ёвузликка етаклаши аксиомадир. Устоз адабиётшунос Иброҳим Ғафуров бир суҳбатида "Биз адабиётни мураббий деб биламиз. Адабиётнинг муаллимлиги унинг энг қимматли белгисидир", дея менинг ҳам кўнглимдаги гапни айтибди. Чиндан ҳам, ҳақиқий адабиёт инсонни маърифат сари етаклайдиган мўъта-

бар мураббийдир. Адабиётнинг ана шу қутлуғ фазилатини инобатга олиб, муҳтарам Президентимиз "Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор" деган ғоят муҳим ғояни илгари сурдилар. Бироқ, чамамда, адабиётга давлатимиз раҳбари талаби даражасида эътибор кўрсатолмаяпмиз.

Касбим тақозосига кўра мактаб ва лицейларга кўп бораман. Айрим ўқув масканларидаги дарс жадвалини кўриб, "Фарҳод ва Ширин" достонидаги Баҳром сингари "Кўзум чиқсун сени кўргунча мундоқ" дея хитоб қилиб юбораман. Чунки жадвалга тўрт-беш соат она тили тиркалади-ю, адабиёт деганидан дарак бўлмайди. Бунинг сабабини суриштирсам, ўқитувчилар елка қисади, илмий мудир эса "ўқитувчи хоҳлаган кунни адабиёт ўтаверади", дея масъулиятни ўзидан соқит қилади. Хўш, ўқитувчи фаромушхотирлик қилиб, адабиёт дарсини ўтмас-чи? Вожаб, бу аҳволда адабиёт иккинчи даражали (ёки кераксиз) фан бўлиб қолмайдими?! Шунда бўғзимга яна ўша Баҳромнинг "Нелар келмиш бошингга ғурбат ичра, / Не ғурбатлар чекибсен шиддат ичра?" деган ноласи келади.

Бунинг сабабини олий таълим тизимидан қидириш керакка ўхшайди. Кейинги йилларда олий ўқув юртлари ҳужжатларида "адабиёт" истилоҳи камнамо бўлиб қолди. Бир неча йилдирки, Давлат тест марказининг кириш имтиҳони бўйича йўриқномасида филология мутахассислигига оид рус тили, инглиз тили, немис тили йўналишлари қаторида ўзбек тили ҳам пайдо бўлди. ДТМ ходимлари фан номини "Ўзбек тили ва адабиёти" дея тўлиқ кўрсатишга ё эриниб, ё сўзни иқтисод қилиб, осонгина "Ўзбек тили" деб ёзиб қўяқолган. Наҳотки, улар инглиз, немис, француз тили мутахассислари мактабда фақат тил ўргатиши, ўзбек тили ва адабиёти муаллими эса халқимизнинг қарийб уч минг йиллик сўз санъатидан ҳам сабоқ беришини билмаса?!

Олий таълим муассасасининг ўқув ишларига масъул ходимлари ўша ҳужжатларга асосланиб, мутахассисликни "Ўзбек тили" деб юритмоқда. Бакалаврият битирувчиларига берилаётган дипломдан ҳам адабиёт сўзи тушириб қолдириляпти. Боз устига, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги намунавий ўқув режасида адабиёт фани йўналишлари соатининг борган сари камайиб кетаётгани мутахассисларни ташвишга солаётир. Аҳвол шу даражага бориб етдики, адабиёт йўналишларини бир-бирига қўшиб юбориш ҳисобига ҳам соатлар қисқартириляпти. Масалан, биринчи ҳамда тўртинчи курсларда алоҳида ўтиладиган "Адабиётшуносликка кириш" ва "Адабиёт назарияси" фанлари – "Адабиётшунослик назарияси"; бошқа предметлар ҳам "Мумтоз ўзбек адабиёти ва миллий уйғониш даври", "Янги ўзбек адабиёти ва адабий танқид тарихи", "Жаҳон адабиёти ва туркий халқлар адабиёти" тарзида қўшиб юборилган. Бир муддат аввал бу ҳақда "Хуррият" газетасида мақолам чоп этилган эди. Қарангки,

бултур октябрь ойида келган янги ўқув режасида мен дарс берадиган "Ҳозирги адабий жараён" фанидан ҳам 22 соат қисқартирилибди. Худди, "Мана, мақолангизга жавоб!" дегандек.

Филология мутахассислигига оид кафедраларни "Ўзбек тили ва адабиёти" деган умумий ном остида бирлаштириш ҳам урфга айланди. Наҳотки, вазирликдаги масъул ходимлар университет умумтаълим мактаби учун ўқитувчигина эмас, адабиётшунослик фанининг ўнга яқин йўналиши бўйича тадқиқотчи ҳам тайёрлашини билмаса?! Сўз санъатига бу тахлит муносабат "Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор" деган эзгу ғояга мос келармикан...

Адабиёт моддий бойлик ишлаб чиқарувчи корхона эмас, аммо у инсон қалби, ақл-заковати, дунёқараши, тафаккурини ўзгартиришга қодир! Адабиёт жамиятга келтирадиган манфаатни олтин у жовоҳир билан ўлчаб бўлмайди. Шундай экан, таълим тизимида адабиёт йўналишларини ўқитишга алоҳида эътибор қаратиш, талаба фан асосларини чуқурроқ эгаллаши учун дарс соатини кўпайтириш, соҳага оид тадқиқот ишлари савиясини ошириш мақсадга мувофиқ. Адабиёт – ёруғ манзилларни излаётган бани одамга йўлчи юлдуздир. Демак, сўз санъатига эътиборсиз қарашга ҳаққимиз йўқ.

– Эркин сўз ва озод тафаккур бамисоли тараққиётнинг қўш қаноти, уларсиз юксак парвозларни ҳаёл қилмаса ҳам бўлади. "Сен фикрни шах бил, эй жонажон", деб ўғит беради Мавлоно Румий. Дарҳақиқат, миллатнинг тақдири эркин фикрли шахслар қўлида. Бугун халқимиз тафаккурида янгиланиш, тозариш жараёни кечаётир. Аммо гоҳида фикрсизлик, гоҳида журъатсизлик, гоҳида эса фикрий танбаллик оёғимизга тушов бўлаётганини ҳам тан олиш керак. Қўп йиллардан бери дорилфунунда сабоқ бериб, ўзингиз ҳам бот-бот гувоҳ бўлгандирсиз, фикрчан қоракўзларимиз сафида; афсуски, китобий гапларни шариллатиб айтиб беришга уста "қўлбола нотиқ"лар ҳам учрайди. Ҳамлетнинг "Мени ёнғоқ ичига солиб қўйиб "Сен озодсан!" десангиз, ўзимни бутун дунёнинг хоқони сезаман", деган машҳур гапи бор. Эркин фикрли, ўз нуқтаи назарига эга шахслар сафини янада кенгайтириш учун нима қилмоқ керак?

– Албатта, жамият тараққиёти эркин фикр ҳамда илмий тафаккурга боғлиқ. Қолаверса, бу – миллатнинг дунё айвонидаги ўрнини белгиловчи мезон ҳамдир. Улуғларимиз асрлар мобайнида ҳар қандай мушкулотни тафаккур кучи ила ҳал этмоққа чорлаб келгани-да бежиз эмас, ахир.

Халқимиз қарийб бир ярим аср мобайнида истибдод, қатағон шароитида яшаб, қўрқув ва таҳлика сабаб мустақил фикрлашдан мосуво бўлаётган эди. Хайриятки, мустақилликка эришганимиздан кейин эркин фикрлашни ўргана бошладик. Лекин бунинг ҳам ўзига яраша масъулияти, чегараси бор деб ўйлайман. Эркинлик дегани оғзига келганини бўғзига ютмай, хоҳлаганини гапириш ё ёзиш дегани эмас.

Ҳазрат Навоий огоҳ этганидек, "Оғзинга кирган такаллум риштасин чекма узун / Ким, бу иштин сарнигунлуқ юзланиб, нуқсон келур". Чамамда, ҳозир ана шунақа сўзбозлар кўпайиб қолди.

Айтганингиздек, мен талаба ёшлар билан кўп мулоқотда бўламан, фикрлаш тарзини кузатаман, дарсда атай саволлар бериб, уларни си-наб кўраман. Талабаларда мустақил фикрлашга интилиш бор, бироқ аксари худди ёдаки матнни ўқиб бераётгандек оҳанжамали гапиради. Бу, ҳойнаҳой, тест жавобларини ёдлашга ортиқ даражада куч сарфланганидан бўлса керак. Тест усули кириш имтиҳонида ўзини оқлар, аммо таълим жараёнида ҳам унга ружу қўйиш ярамайди. Негаки, бу усул талабанинг фикрлаш қобилияти, оғзаки ва ёзма нутқига салбий таъсир этиши мумкин. Эҳтимол шунинг учундир, кириш имтиҳонида энг юқори балл олган талаба ҳам баъзан ўқиш жараёнида кўнгилдагидек натижага эришолмайди. (Айрим ўқитувчилар ҳам жон-жон деб тест усулидан фойдаланади: ўн-ўн бешта саволни берадию тайёр жавоблар калитига қараб баҳони кўяди-қутулади. Ёзма ишни текшириш учун эса тунда ширин уйқудан воз кечишга тўғри келади-да!)

Оғзаки савол-жавоблар билан талабанинг фикрлаши, ёзма синовлар ўтказиб эса саводхонлигини ошириш керак. Афсуски, баён, диктант, иншо каби ёзма синов турлари ўрта ва олий таълим тизимида кам қўлланыпти. Менга қолса, талабанинг тафаккурини ўстириш учун муайян фан бўйича якуний назоратни оғзаки тарзда ўтказишни йўлга қўярдим. Бу усул, айниқса, филология йўналишида таҳсил олаётган талабаларга жуда асқатади. Оғзаки имтиҳонга тайёргарлик асносида талаба талай китоб ўқийди, шеър ёд олади. Ўқиганларини таҳлил ва талқин этишга уриниш эса ҳам фикрлаш, ҳам нотиклик қобилиятини ўстиради. Тест синовини сабабли талаба мушоҳада юритишга эмас, рақам, ном ва фактларни қуруқ ёдлашга ўрганиб қолаётгани чатоқ.

– Ўз миллий тилини ҳимоя қилишда французларга тенг келадигани кам топилади. Дейлик, Европа парламентида Франция вакили ўз она тили қолиб, бошқа тилда гапирса борми, депутатлик мандатидан айрилиши муқаррар! Инглиз тилида бирор истилоҳ пайдо бўлса, фаранглар ҳаялламай унинг муқобилини ўйлаб топади. Ҳатто бутун дунёда истифода этилаётган *computer, software, email* сингари байналмилал сўзларнинг ҳам французча муқобили бор. Нуфузли мутахассислардан иборат Француз академияси 1635 йилдан буён тилбузарлар билан мурасасиз курашиб келяпти. Аслида-ку, бу мавзу кўп ва ҳўб муҳокама қилинган, аммо, барибир, сўз хизматида сочи оқарган сиздек олимнинг фикрини билиш қизиқ-да. Бугун мўътабар она тилимизни лозим даражада авайлай оляпмизми? Дунёдаги қанчадан-қанча тиллар глобаллашув шиддатига дош беролмаётган бир даврда она тилимиз дахлсизлигини сақлаш чораси борми?

– Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганига чорак асрдан ошди. Аввало, шукр қилишимиз керак, бемалол она тилимизда га-пирыпмиз, ёзаяпмиз, ўқияпмиз. Бироқ ҳанузгача айрим ташкилотлар ўртасидаги ёзишмалар рус тилида экани, кўча-кўйда туядек ҳарфлар билан битилган “Дом продаётся”, “Мы открылись!” сингари эълонлар, ажнабийча пешлавҳаларни кўриб, “Қачон чинакам миллатпарвар бўламиз? Қачон она тилимизни расмона улуғлаймиз?!” дея ўйланиб қоламан. Эълон муаллифлари наҳотки ўзбек тилидан паққос беҳабар бўлса? Ёки улар бошқа тилда билагон эканини намойиш этишга шунчалик ишқибозми?

Миллат аввало ўз қадрига етмас экан, унинг тилини ўнглаб ҳам, ривожлантириб ҳам бўлмайди. Шу озод юртнинг ҳар бир онгли фуқароси она тилини асраб-авайлаш, унинг нуфузини кўтариш борасида қайғурмас экан, аҳвол ўзгариши мушкул.

Тилимизни янги атамалар билан бойитиш, четдан кириб келаётган истилоҳларнинг ўзбекча муқобилини топиш масаласида эса сал эҳтиёткор ва ҳушёрроқ бўлган маъқул. Ўтган асрнинг 90-йилларида бундай шошма-шошарликнинг зарарини кўрдик. Аслида, ўзбек тили ўзга тиллар сўзи билан бойиса, хурсанд бўлиш керак. Хорижий сўзларнинг ўзбекча муқобилини топишга зўраки уриниш эса гоҳида қош қўяман деб кўз чиқаришга олиб келади. Масалан, ҳанузгача олий ўқув юртини “олийгоҳ”, курсни “босқич”, стадионни “ўйингоҳ” деймиз. Ҳолбуки, янги ясалган сўзлар ўша байналмилал истилоҳларнинг маъносини тўлиқ ифодалай олмайди. Хужжатларда исм-фамилияни “исм-шариф” тарзида ёзиш ҳам одат тусига кирди. Эслатиб қўяй, “шариф” сўзи “фамилия”ни англатмайди, балки исм эгасига ҳурмат юзасидан, “шарафли” деган маънода қўлланади. Бу борада матбуот ҳам бонг урди, бироқ биров бунга қулоқ солса қани! Яқинда нуфузли журналда эълон қилинган мақолада муаллиф бировнинг фамилиясини бузиброқ айтган қаҳрамони ҳолатини изохлар экан, “Бригадир терговчининг шарифини ўзбекона талаффуз билан айтдимиз ёки ҳақорат қилдимиз...” деб ёзибди. Тилимизни тарғиб қилувчи касб эгаси шундай хатога йўл қўйиб турса, қолганлардан нимани кутамиз? Шуларни ўйлаганимда, тилбузарлар кўпайиб, уларнинг таъзирини берадиганлар камайиб кетмаяптимики деган хаёлга бораман. Шу соҳанинг нонини ейдиган мухтарам тилшуносларимиз ҳам асосан октябрь ойида – тил байрами арафасидагина фаоллашишини айтмай қўяқолай.

Тилга эҳтиром аввало оиладан бошланади. Шунингдек, боқча ва мактабда ҳам ўсиб келаётган ёш авлод қалбида тилга муҳаббат уйғотиш лозим. Дарвоқе, чет тилини ўрганишга бел боғлаган ёшларимиз ҳам аввал-бошда она тилини пухта ўзлаштириш лозимлигини унутмасинлар.

– Симобдек қалқиб турган нотинч дунёмизда инсон қадри қолмагандек туюлади гоҳида. Қулоғингизга чалингандир, ўтган йил ёзда олис Зимбабве давлатида "Сесил" лақабли арслоннинг ўлдирилгани бутун дунёда дув-дув гап бўлди. Даррандага ўқ узган ҳавасманд овчи – америкалик тиш дўхтири маломатга учраб, остона ҳатлаб кўчага чиқолмай қолди, шунда ҳам бир неча юз чоғли киши унинг уйи олдида чодир тикиб намоёиш ўтказди. Бебош сайёднинг таноби тортиб қўйилгани таҳсинга лойиқ, албатта. Лекин, таажжубки, бир арслоннинг ўлимини деб оёққа қалққан дунё... минглаб инсонларнинг ўлимига томошабин бўлиб турибди! Сайёрамизнинг турли минтақаларида кечаётган урушларда ҳар куни юзлаб инсоннинг ёстиғи қуриётир, бир отаю бир онанинг фарзанди бўлган одамзод тап тортмай биродарига қурол ўқталаётир...

– Дунёнинг бесаранжомлиги, гоҳ у, гоҳ бу ерда қирғинлар рўй бераётгани ақли-хуши жойида бўлган ҳар бир одамни ташвишга солиши аниқ. Чиндан ҳам қизиқ-да, арслон ҳимоясига жазм этган одамлар нега бир-бирига кўксини қалқон этмайди?! Сурия, Ироқ ёки Францияда рўй бераётган портлашларга қарши бир ёқадан бош чиқариб курашмайди?! Бир жониворнинг ўлимига кўзёш тўккан одамлар нега ўз қавмининг қирилиб кетишига бепарво?! Туриб-туриб, бу сингари шов-шувлар омма эътиборини чалғитиш учун бирор тўда ўйлаб топган тадбир эмасмикан деган ҳаёлга ҳам бораман. Эркин Воҳидов таъбири билан айтганда, "Тоҳ адолат боғида, / Пири адоват гоҳида, / Ўз дили даргоҳида / Шайтон ўзи, ғилмон ўзи" бўлган одамзоднинг табиатини Яратгандан ўзгаси баҳолай олмас экан-да...

Менимча, лоқайдликнинг илдизи – одамзод чалинган маънавий хасталикларда! Таассуфки, айрим мамлакатлар аҳолиси маънавиятсизлик ботқоғига тобора чуқурроқ ботаётир. Ҳаёт мазмунини эзгулик, ҳалоллик, илм олиш ва одамлар корига ярашда эмас, аксинча, қандай қилиб бўлмасин пул топиш, ўйин-кулги, айш-ишрат, ейиш-ичишда деб билган худписандлар қанча! Кўз кўриб қулоқ эшитмаган нобакорликлар содир этаётганлар ўзини дунёга кўз-кўз этиб, керилиб юрганига куласизми, куясизми?! Ахлоқсизлик ўпқонига тушиб қолганларни ҳатто адабиёт ҳам қутқара олмаса керак...

Юртимизда эса маънавиятни юксалтириш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилгани таҳсинга лойиқ. Маънавиятли инсон ахлоқан покиза, ҳалол, ор-номусли бўлади. Уни анов-манов куч йўлдан оздиrolмайди, аҳдидан қайтаролмайди. Назаримда, миллий адабиёт халқимизга хос нодир фазилатларни янада теран акс эттириб, маънавиятни юксалтиришга камарбаста бўлмоғи лозим.

Абдул СОБИР суҳбатлашди.

Баҳодир КАРИМ

UCH NIKOYA – UCH G'OYA

1

Санъат асарининг бадий мукамаллиги, умрбоқийлиги, мафтункорлиги талай адабий-эстетик омилларга боғлиқ. Кўнгилга завқ берадиган, инсон олами, воқелик кўлами ва ҳислар чўртанаси тиниқ тасвирланган, айнаи чокда, умумбашарий муаммоларни бетакрор услуб, ўзига хос тилда образли талқин этган бадий асар қандай жанр ёки ижодий методда ёзилганидан қатъи назар сара саналади. Адабиётшунослик илми бадий асарга бу каби талаблар асосида ёндашиш ва уларни шундай назарий мезонларга таяниб таҳлил этишда муайян тажрибага эга.

Дунё адабиёти ва адабиётшунослиги билан кенгроқ танишган сари воқеликни янгича бадий талқин этиш, адабий асарни турли йўсинда – психологик, биографик, экзистенциявий, герменевтик, феноменологик, тасаввуфий, семиотик, структуравий талқин қилиш имкониятлари мавжудлиги аён бўлиб бормоқда. Бу илмий усулларнинг ўз тарихи, асосчилари, манифестлари, тамойилларияу таниқли вакиллари бор, албатта.

Дунё адабиётшунослигида, хусусан, социологик таҳлилдан ўзгачароқ йўлни излаган француз адабий-илмий муҳида “янги танқид” йўналиши структурал таҳлил тамойиллари негизда майдонга келди. Бу йўналишга рус формал мактаби вакилларининг назарий қарашлари ҳам таъсир кўрсатди. Рус формалист олимлари биринчи навбатда бадий асар шакли, сюжет, композиция, шаклий комбинациялар, сўз ва товушлар рокировкаси, бўғин ва фонемалар табиати га эътибор берди. Жаҳон адабиётида уларга маслакдош адиблар ижодида янгича шаклу шамойил излаш, янги сўз ясаш ва ҳатто “А – қорадир, оқдир – Е, И – қизилдир, У – яшил” (А.Рембо); “А – қизил, О – қирмизи, И – мовий, У – қорамтир-қўк” (А.Шлегель); “А – тиниқ, М – хира, О – завқ-шавқ, У – қўрқинч” (К.Бальмонт), дея товушларни рангларга ажратиш, уларга маъно юклаш ҳолатлари ҳам кузатилади (*Гарин И. Пророки и поэты. Том второй. Москва, “Терра”, 1992. Стр. 200*). Товушлар ранги кўзга кўринмайди, бироқ улар тасаввурда тусланади. Дунё адабиётида товушларнинг тақрор ўйинлари ёки

адабий матнни маълум бир геометрик шакл-га солиш машқлари кўп учрайди. Масалан, олмон тилида шундай бир “пирамида” шеър ёзилган:

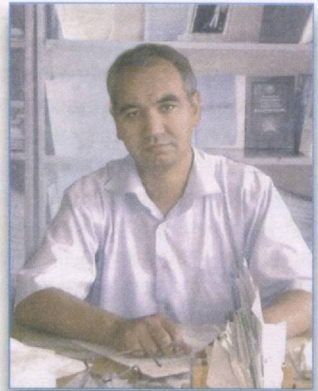
die zeit vergeht
lustig
lustlustig
lustlustlustig
lustlustlustlustig
lustlustlustlustlustig
lustlustlustlustlustlustig
lustlustlustlustlustlustlustig

Бу кўчирмадаги “die zeit vergeht” – “вақт ўтаётир” бирикмаси сарлавҳа саналади. “lustig” – “кувноқ, шодон, вақти чоғ, хушчақчақ” маъноларини англатади. Изоҳда “lustig” сўзи “lus – tig” тарзида икки бўғинга ажратилиб, уларнинг ўзаро симметрик ҳолати, шунингдек, “tig”нинг такрори вақт ўтиши – соатнинг чиқиллаши ўлароқ тушунтирилади (Яндль Э. Предпосылки, примеры и цели одного из способов поэтического письма. / Называть вещи своими именами. Москва, “Прогресс”, 1986. Стр. 395). Шеърни ўзбекчага бундай таржима қилдик:

вақт ўтаётир
чақ
хушчақ
хушхушчақчақ
хушхушхушчақчақчақ
хушхушхушхушчақчақчақчақ
хушхушхушхушхушчақчақчақчақчақ

“Хушчақчақ” сўзининг такрори, хусусан, “чақчақ” қисми аслиятга яқин тарзда соатнинг чиқиллашини, вақт ҳаракатини ифодалаши мумкин. Товушларнинг такрори, тенг томонли учбурчак шакли ўқувчи эътиборини тортади. Бу каби шаклий изланиш тажрибалари дунё шеърияти тарихида Г.Аполлинер, И. Карст, И.Руковишников, А.Вознесенский, Ҳ.Исмоилов каби шоирлар ижодида ҳам мавжуд. Бироқ бундай машқ ва тажрибаларда барибир нимадир етишмайди. Чунки санъ-

ат асари учун шакл ва мазмун уйғунлиги доимо муҳим, бири иккинчисини тақозо қилади; улар ўзаро жисму жондек бирикиши, ялакатмағз каби бутунлик касб этиши лозим. Фикримизча,

ёзувчи муайян ҳаётий воқеликни бадиий талқин этар экан, қаламга олаётган объектини ва ёзажак асари тарҳини аниқ тасаввур қилмаса, мазмун ҳам, шакл ҳам ноқис бўлади. Бинокор қураётган қошонаси тарҳи, режаси, макони, шунингдек, ташқи кўринишини бир қадар аниқ тасаввур этади; эскизини чизиб, митти макетини ясайди. Америкалик адиб Эдгар По “Ижод фалсафаси” мақола-сида асар ёзилишига доир нодир фикрларни баён этади. Унинг эътирофига кўра, бадиий асар ғояси адиб тасаввурида бетартиб шаклда пайдо бўлиб, ижод жараёнидаги руҳий-психологик вазиятлар-комбинациялар кейинчалик деярли эсдан чиқади. Бироқ Э.По ҳар бир асарини ёзишда бошидан кечирган ҳолатлар, азобли ва сурурли дамларни асло унутмаганини ҳам зикр этади. Фикрини далиллаш учун “Қарға” шеърини танлар экан, “мазкур асарнинг яратилиш жараёнида бирор лаҳза ҳам тасодифий ёки интуитив алоқадор бўлмагани, ижодий иш бамисоли математик масалани ечиш занжиридек якунига қараб босқичма-босқич, зина-ма-зина жуда аниқ ва узвий давом этгани”ни таъкидлайди. Адиб шеърни қандай “қургани” – мавзуси, ғояси, ҳажми, пафоси, нақарот учун махсус танланган “nevermore” (“ҳеч қачон, асло”) сўзи, шу сўз таркибидаги унли ва ундошлар талаффузи, шеър мазмунига мос оригинал вазн танланишигача бирма-бир тушунтиради. Эҳтимол, иррационал, нонсенс, абсурдлашган адабий ҳодисаларга қизиқиш ортган ҳозирги кун учун бадиий асарнинг

қурилишига доир бундай фикр анча жўн ва сийқа туюлиши мумкин. Начора, биз ўқиган ва мукаммал кўринган асарларда муаллиф уларни қай йўсинда ясаган-ясамаганидан, қурган-қурмаганидан – оқилона пишиқ-пuxта режа тузган-тузмаганию индивидуал ижодий кайфиятни бошидан кечирган-кечирмаганидан қатъи назар, ботиний бир мувозанат, воқелик тасвирида симметрия, муаллиф баёни ва сюжет динамикасида параллеллик кўзга ташланади.

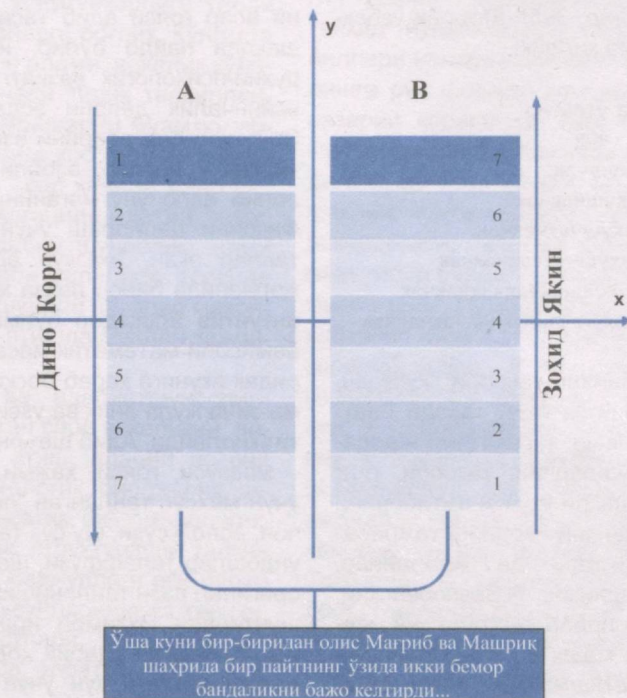
2

Бундай фикрлар боиси – бир вақтлар ўқиганим бир-икки ҳикоя айнан қурилишига кўра тасаввуримга муҳрланган эди. Шуларни ўйлаб юрган кунларимнинг бирида “Тафаккур” журналида (2001 йил 3-сон) Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Жимжитхонага йўл” ҳикоясини мутолаа қилиб, фикрим қайта ёришди ва қатъийлашди.

Назар солсам, Хуршид аканинг ёзгани – бошқача ҳикоя, янги бир тажриба. Мумтоз адабиётдаги ғазалга мухаммас боғлаш

анъанасининг насрдаги янги бир кўриниши. Хуршид Дўстмуҳаммад италиялик ёзувчи Дино Буццатининг “Етти қават” ҳикоясига “назира” боғлаган. Бунда хорижлик адиб ҳикоясининг эркин таржимаси билан таънишасиз, айти чокда, ўзбек ёзувчисининг оригинал асарини ҳам ўқийсиз. Ҳикояларни бир ўқишдаёқ тасаввурда уларнинг ёнма-ён структураси қад ростлайди. Маълумки, оддий одамлар тўрт ўлчамли фазони кўриш, сезиш ва англашдан маҳрум. Ер юзидаги жонзотлар, жумладан, инсон ҳам уч ўлчамли фазода ҳаёт кечиради; у шу ўлчамга мос дунёни идрок этади.

Гарчанд поэтик тафаккур маҳсули бўлган бадий асар тарҳи-чизгисини бирор геометрик фигура мукаммал акс эттиришга ожиз эканини билсам-да, ҳаёлимга ҳикоя шаклини икки ўлчамли координаталар текислигига, **х** (икс) ва **у** (игрик) ўқлари доирасига бемалол жойлаштириш мумкин деган фикр келди. Натижада қуйидаги икки ўлчамли текисликда “Жимжитхонага йўл” назира-ҳикоясининг чизмаси пайдо бўлди:

Ҳикоя нима учун бир ўқишда тасаввурга муҳрланди? Нега маъқул келди? Ҳолбуки, адабий матннинг тенг ярми ажнабий адибнинг асари-ку! Асрлар оша тажрибадан ўтган ҳақиқат шуки, санъаткор муайян бир мавзуга қўл уриб, воқеликни маромига етказиб тасвирласа, асар ўқувчи қалбига завқ, тафаккурига юк беради. Зотан, “Жимжитхонага йўл”да қаламга олинган ҳаёт ва ўлим тазоди – бадиий ижоднинг азалий ва абадий мавзуларидан. Бироқ бу мавзуни маҳорат билан, оригинал ёритиш учун муносиб бадиий маконни танлаш ҳам зарур. Гоҳида уруш мавзуидаги тинимсиз қиличбозлику отишмалардан иборат қалин романларда ўлимнинг ҳатто тирноқча шарпаси сезилмайди. Гоҳида эса таъсир кучи бир романдан ортиқ қувватга эга икки мисрани ўқиб ҳаёт ва ўлим ҳодисасини теран ҳис этиш мумкин: “Дунёга келдим бозорга бордим, / Кафанлик олдим мазорга бордим”. Бор ҳақиқат – шу! Кўзни бир очиб юмиш, кўчанинг ўнгидан чап бетига ўтиш, бир эшикдан кириб иккинчисидан чиқиш – бу метафоралар инсон умри абадийят қаршисида бир лаҳза эканини сўзлайди.

Х.Дўстмуҳаммад ва Д.Буцатти ҳикояларида ҳаёт ва ўлим ҳодисаси рамзий усулда тасвирланади (аслида рамз ва образли тафаккурсиз, ўйин ва кўчимсиз бадиий адабиётнинг ўзи йўқ). Икки қаҳрамон икки хил кайфиятга эга. Бири – бино соҳиби Факетти ўз исмининг етти ҳарфига мослаб қурдирган етти қаватли шифохонанинг энг юқори қаватидан пасткига қўрқув, безовталиқ ва даҳшат оғушида тушаётган бемор Дино Кортес. У ёлғиз одам; дўст-ёр, қариндош-уруғ ва ҳамкасб-жамоа илтифотидан бебаҳра. У аввал тезда соғайиб кетишига умид қилади. Пейзаж ҳам шунга монанд – мусаффо осмон, ям-яшил дарахтлар: “...юқоридан қаралса, дарахтзорнинг қуюқлигидан ер кўринмас экан, кўм-кўк!.. Дарахтлар гулга кира бошлабди, митти гул япроқларидан таралаётган хуш ифор димоқни қитқилайди”. Пастки қаватларга тушиб боргани сари бемор руҳиятини безовталиқ эгаллаб боради. Асар сўнгида энг пастки қаватга туширилган қаҳра-

мони руҳий ҳолатини ёзувчи бундай тасвирлайди: у “кўзини амал-тақал йириб очганида нимқоронғи деразадан кўринаётган дарахт танаси, танасигина эмас, ҳатто япроқлари ҳам ясамадек, жонсиздек туюлди”. Куни битиб, даҳшатли сукунатга чўмган қаҳрамон қисмати яна дарахт деталли муқоясаси билан мустаҳкамланади. Ўлими олдидан тун билан кунни фарқолмай қолган Дино Кортес жимжитхонага ожиз ва нотавон ҳолда равона бўлади.

Х.Дўстмуҳаммаднинг Зоҳид Яқини – ўзгача одам, Дино Кортенинг тескариси. У – ёлғиз эмас: хотини Робия, қайниси Ўқтам ва ўғли ундан хабар олиб туради. Ҳар бир қаватда кимларгадир дуч келади; у ердаги Шавқия, Мушоҳида, Мужоҳида каби ҳамшираларнинг исмлари ҳам маъно ташийди. “Худодан ўзига сабр-тоқат” сўрайдиган, шу аснода “вужудига қувват қуйилаётгандек ўзини тетик, бардам ҳис қиладиган” Зоҳид Яқин ўлим ҳар бир инсон бошига тушадиган савдо эканига ўзини зимдан тайёрлаган имонли инсондир. Ҳикоя якунига бориб адиб “Зоҳид Яқин йўлак адоғидан оқиб келаётган сутдек нур оғушида ястаниб ётган кенг ва ям-яшил сайхонликни илғаб, шу қадар баҳри дили очилдики!..” дея ўз қаҳрамони ботинидан хабар беради.

Эътибор қаратилса, ҳикояда касалхона – макон. Жаҳон адабиётида гавжум касалхона ёки меҳмонхоналарни адабий макон сифатида танлаш кўп учрайди. “Жимжитхонага йўл”ни ўқиган чоқ бизда бир мулоҳаза пайдо бўлди: бадиий фантазия жуғрофий макон ва тақвимий замон чегараларини парчалаб ташлайди; улар назира йўсинидаги тажрибаларда ўзаро бирлашиб, чатишиб, бири иккинчисининг тўқималарига ўтиб ҳам кетиши мумкин экан! Агар бир макон, бир жойда ёнма-ён тасвирланиб, кун-бакун, зинама-зина кўтарилаётган ва пастлаётган қаҳрамонлар қўшбинонинг қоқ белида рўбарў келса, ўзаро очик, самимий мулоқотга киришса, ҳикояда ажиб бир эпизод пайдо бўлармиди. Иккинчидан, ҳикоялар моҳиятидан аниқ бўлган ҳодиса учун “Ўша куни бир-бирдан олисда

Мағриб ва Машриқ шаҳрида бир пайтнинг ўзида икки бемор бандаликни бажо келтирди”, дея қўшимча изоҳ ёзишга зарурат йўқдек. Бироқ янги бир тажриба бўлмиш “Жимжитхонага йўл” ҳикояси шу ҳолида ҳам гўзал!

3

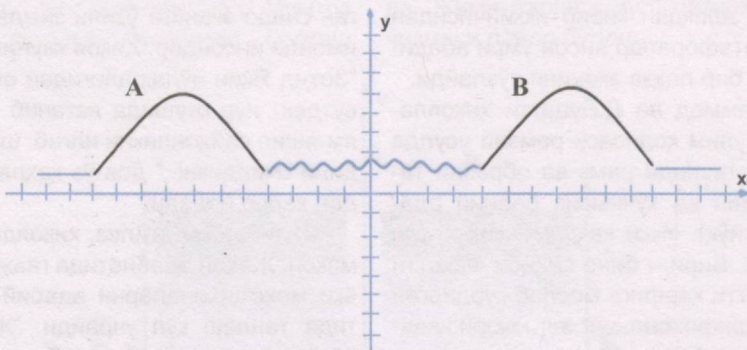
Савол туғилади: ҳикоя, қисса ёки романлар структурасини координаталар текислигига жойлаштириш мумкинми? Бундай икки ўлчамли “кишан” асарнинг ғоявий-бадий моҳиятини торайтириб-жўнлаштириб қўймайдими? Негаки, адабий матндаги поэтик унсурлар муаллиф тасаввурида бошқача, адабиётчи чизмасида бошқача бўлиши ҳам мумкин-да. Бу масала, яъни бадий асарни ижодкор мутлақо ўйламаган томондан талқин этиш оддий тушуниш ва тушунтириш доирасидан чиқиб, санъат дурдоналарини ўзлаштириш ва қабул қилиш масаласига бориб тақалади. Шу маънода, Назар Эшонқул-

нинг серқатлам “Қора китоб” қиссасини ҳам ҳар ким ўзича қабул қилди. Ушбу мақолада илгари сурилаётган “чизмачилик” тезиси нуқтаи назаридан эса бизга ёзувчининг “Маймун етаклаган одам” ҳикояси муҳим. Бу ҳам турлича талқинларга адабий хомашё бўладиган ҳикоя. Куч қонунларига мувофиқ ҳикоянинг физик талқини Исаак Ньютоннинг

$$\vec{F}_{2 \rightarrow 1} = - \vec{F}_{1 \rightarrow 2}$$

формуласига мос келади. Табиат ва инсон муносабати нуқтаи назаридан эса, одам табиатга талафот етказса, табиат одамдан ўч олади, деган ғоя майдонга чиқади. Шу зайлда айни ҳикояга татбиқан адабий, санъатшунослик, социологик, фалсафий, психологик, ҳатто биологик талқинларни илгари суриш мумкин.

Ҳикоянинг чорак аср муқаддам хаёлга муҳрланган композициявий қурилиши қуйидагича:

Менимча, бунда кекса рассомнинг тунд қиёфаси, самарали-самарасиз ижоди, турнақатор чизилган картиналари каби қирралар эмас, балки иккита расм – қўш деталь (А ва В) ҳикоянинг умуртқа поғонаси вазифасини бажариб, унга бетакрорлик бахш этади. Гарчанд адиб А ва В нуқта воқелигини акс эттиришни кўзлаган бўлса ҳам, ровий ўқувчини бошқа – иккинчи даражали гаплар билан чалғитиб, Онеттини таржима қилаётганию чолнинг беадаб ўғлидан сўз очади. Айни дамда ўқувчининг эътибори-қизиқишини зимдан чол чизаётган сўнгги сирли суратга қаратади.

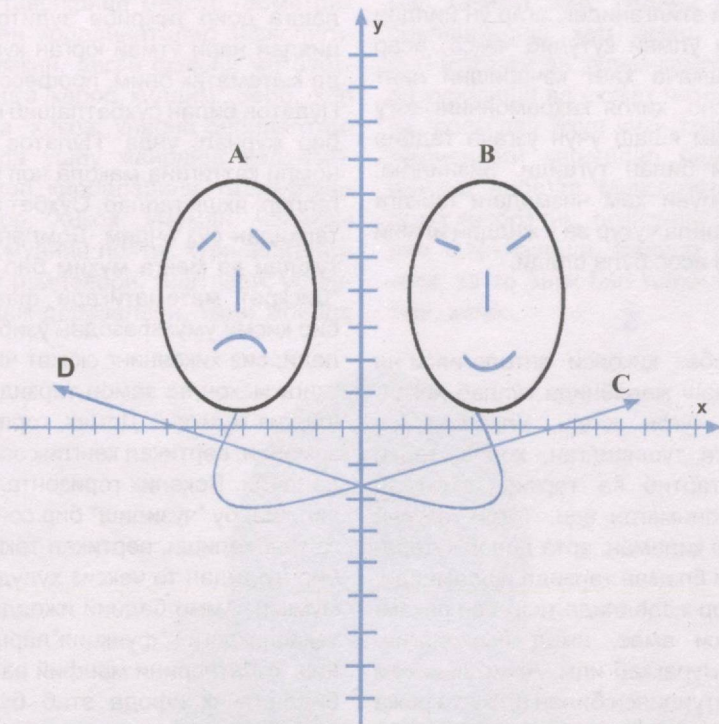
Чизмадаги А нуқтани остига “1921” сана-си қайд этилган, маймуннинг бўйнига кишан солиб етаклаб кетаётган навқирон, “кўзлари тийрак ва ишонч билан порлаб турган” йигит сурати эгаллайди; А ва В масофа орасидаги тўлқинли чизик узра 1926, 1928, 1937, 1947, 1957 тарзида рақамланган бир дунё эътиборсиз суратлар галереяси ястаниб ётибди; манзаралар секин-аста унутилиб, аралашиб кетар даражада мавҳум; уларда “мукамал тасвирланган одам” йўқ. Чизмадаги В нуқтани рассомнинг охириги ижод намунаси эгаллайди; у қирқ йил ичида чизилган бошқа

мавхум суратларга сира ўхшамайди; “бу суратда маймун умидсиз, кўзларига ғам чўккан, юз-кўзида ҳаётдан нишон қолмаган, мункайган бир чолни ўрмон сари” етаклаб кетаётир. Энг қизиғи, бу жараён тўхтаган эмас, таъсир ва акстаъсир, табиат ва жамиятда ҳукмрон

$$\vec{F}_{2-1} = -\vec{F}_{1-2}$$

қонунияти инсоният яралганидан то қиёматгача давом этадиган ҳодисадир. Ҳикоя кулминациясида йигит ва чол, етаклаш ва етакланиш, ишонч ва умидсизлик каби жуфт тушунчалар ётади. Умуман, ҳаёт ва ўлим, ўз ва ўзга, яхши ва ёмон, эр ва аёл, хом-хатала ва пишган каби бинар-оппозицион ҳолатлар структурал поэтикада кўп қўлланади. Ҳикоядаги гўзаллик, мукамаллик, поэтик гармония образ, ҳолат ёки тафсилотларнинг муайян бир симметрик ўққа нисбатан ўзаро тўғри ёки тескари пропорционал жойлашишига ҳам боғлиқ бўлган.

“Шарқ юлдузи” журналида қачонлардир яна бир ҳикоя ўқигандим. Сюжети тахминан бундай: биринчи ҳолатда ҳикоя қаҳрамони шод – атрофдагилар ғамгин. Қаҳрамон хурсандлиги учун ҳибсга олинади. Иккинчи ҳолатда ҳикоя қаҳрамони ғамгин – атрофдагилар мамнун. Қаҳрамон ғамгинлиги учун ҳибсга олинади. Афсуски, ҳикоя муаллифи ҳам, журналнинг йили ва сони ҳам эсдан чиққан. Аммо хорижлик адиб экани ёдимда. Бир кун журнал таҳририятига бориб, таҳламдан ўша ҳикояни изладим. Ниҳоят, топдим: 1999 йил 6-сон 63-66-бетлари. Олмон адиби Хайнрих Бёллинг Қудрат Дўстмуҳаммад таржимасидаги “Менинг ғамгин юзим” ҳикояси. Қайта ўқидим ва ҳикоя қаҳрамони-нинг ўша ўн йиллар олдин тасаввурга муҳрланган қўшқиефаси деярли ўзгаришсиз координаталар текислигида пайдо бўлди:

“Ялпи бахтиёрлик ва совундек кўтирган роҳат-фароғатга ғарк бўлган шу ўн йилдан ўлмай кутулиб олсам, юзимда ҳеч қандай ифода бўлмаслигига ҳаракат қиламан”.

Аслида, тарҳи чизилаётган ушбу ҳикояда, структурал поэтикага кўра, мамнун ва ғамгин икки қиёфа у ўқига нисбатан симметрик экани кўриниб турибди. Ҳар икки қиёфадан тескарига йўналган С ва D – эгри чизиклар ҳикоя фабуласини акс эттиради. Чунки ҳикоя қаҳрамони аввалига аллақандай “олий ҳукмдор вафот этган” умумий мотам кунда бахтиёр бўлгани учун ҳибсга олинган эди. Фабулага кўра, бахтиёр қиёфа хронологик жиҳатдан аввал келиши керак. Аммо ҳикоя сюжетига кўра, ғамгин қиёфа тафсилоти аввал берилади. Шу сабаб чизмада ғамгин – А шакл хурсанд – В шаклдан олдинга қўйилди. Воқелик хронологиясини ифодалаш учун координаталар текислигида С ва D эгри чизиклар қўшимча қилинди. “Бир вақтлар юзим бахтли кўрингани учун беш йилга қамалган бўлсам, энди ғамгин юзим учун ўн йилга ҳукм қилишди”. Ғамгин ва бахтиёр қиёфа ҳикоя қаҳрамонига қимматга тушади. Ҳикоя туганчида баён этилганидек, агар ўн йилдан кейин ҳибсдан ўлмай кутулиб чиқса, асар қаҳрамони бошқача ҳаёт кечиришни ният қилади. Шу асно, ҳикоя қаҳрамоннинг эзгу нияти, хотиржам яшаш учун ўзгача тадбир қўллаш орзуси билан тугайди. Бизнингча, ҳикоянинг мазмуни ҳам чизмадаги шаклга мос равишда хийла чуқур ва у жиддий илмий муҳокамаларга асос бўла олади.

5

“XX аср ўзбек ҳикояси антологияси”ни нашрга тайёрлаш жараёнида кўплаб ҳикояларни ўқишга тўғри келди. Уларнинг аксарияти қоғозга туширилган, холос; тарҳи ишланмаган, тартиб ва таркиб жиҳатдан пухта бино қилинмаган эди. Тўғри, ёзувчи бугун пойдевор қиламан, эрта девор кўтараман, индин том ёпаман тарзида ишламайди. Ижод – Пифагор жадвалида тизилган рақамлар кўпайтмаси эмас, ижод психологияси – асли ўта мураккаб илм. Аммо чинакам ёзувчи, ички интуицияси билан албатта режа тузади; оригинал-индивидуал ҳақиқатига эга бўлади. Акс ҳолда, асл дурдона эмас оддий воқеаларнинг узундан-узоқ, зерикар-

ли баёни қоғозга тушади. Адабий-ғоявий, шаклий-структурал талқин учун эса ҳақиқий санъат обидаси, бадиий асар лозим.

Асар адабий мақола ва суҳбатларда исмлар рўйхати келтирилади. Саноққа кирмаган айрим адиблар хафа ҳам бўлади. Ҳолбуки, адабиётшунослиқда унвону исмлардан кўра, санъат асари муҳимроқдир. Шу боис швейцариялик олим Ҳайнрих Вельфлин “исмларсиз санъат тарихи” концепциясини илгари суради (*Медведев П. В лаборатории писателя. ЛСП, 1971. Стр. 298*). Бунда асар муаллифи қандай одамлиги, маъшуқаси билан қачон қаҳва ичгани, қаҳванинг ранги ва таъми қанақалиги ёки қачон ижод қилганию ёзув столини нечук безатгани каби психобиографик унсурларга эътибор берилмайди. “Санъат тарихи исмларсиз бўлиши лозим” деган тамойилга кўра, бадиий асарнинг айнан ўзи тилга кириши лозим.

Ҳикояни координаталар текислигида жойлашга доир тажриба аудиторияда апробациядан нари ўтмай юрган кунларнинг бирида математик олим, профессор Абдумажид Пўлатов билан суҳбатлашиб қолдим. Қўлида бир журнал; унда “Пўлатов формулалари” номли каттагина мақола чоп этилибди. Янги гаплар, яхши гаплар. Суҳбат асносида ҳикоя тарҳидан сўз очдим. Домлага масала қизик туюлди ва менга муҳим бир фикрни айтди: “Дискрет математикада фазонинг маълум бир қисми умумфазодан узиб олиб текширилади, сиз ҳикоянинг сюжет чизгисини **x** ва **y** ўқига макон ва замон тарзида жойлаштиришингиз мумкин”. Демак, горизонтал кенглик замонни, вертикал кенглик эса маконни ифодалайди. Воқелик горизонтал ўқ бўйлаб чўзилиши, бу “чўзилиш” бир сония ёки йилларга тенг келиши, вертикал текислик эса кичик бир нуқтадан то чексиз ҳудудни ифодалаши мумкин. Аммо бадиий ижодда икки ўлчамли текисликдаги “функция”ларни, ўсиш-камайиш ҳолатларини манфий ва мусбат сонлар билан аниқ ифода этиб бўлмайди. Бадиий ижод – ҳаёл кенглиги, унда реал борлиқ ҳамда ботиний шуурда кечаётган тизгинсиз жараёнлар сўзга кўчади...

Бошқа бир суҳбатда адабиёт билимдони, физика-математика фанлари доктори Абдулла Аъзамдан ҳикояларнинг координаталар текислигидаги чизгиси, ички симметриянинг воқе бўлиши ҳақида сўрадим. Абдулла ака “Узоры симметрии” деган мақолалар тўпламини келтириб берди. Унинг бир саҳифасида “Табиат ҳодисаларига хос юксак аниқлик бадий адабиётдаги симметрияда камдан-кам учрайди” деб ёзилиб, палиндромнинг (сўз ёки мисрани ўнг ёки тескари ўқиганда ҳам айна маъно чиқиши) симметрияга мисол бўлиши таъкидланган эди (*Узоры симметрии. Москва, “Мир”, 1980. Стр.152*). Қолаверса, Хорхе Луис Борхеснинг баъзи ҳикоялари ҳам таҳлил қилинган эди. Умуман, китобдан қарашларимни қувватлайдиган талай фикрлар топдим.

Хуллас, ҳикоялар мустаҳкам ички қурилишга эга бўлиши лозим; ҳикояда воқелик, образ, ҳолат тавсифини махсус геометрик чизгилар билан координаталар текислигига жойлаш мумкин, деган фикрни матбуотга олиб чиқишга қарор қилдим. Зеро, ҳар қандай иншога “ҳикоя” унвони берилаётган ҳозирги даврда ушбу жанрнинг кадр-қиймати, ўзига хос қирраларини таъкидлашга зарурат бор. Ҳикоя, умуман, чинакам санъат асари муайян поэтик қурилишга эга бўлади. Унинг пойдевори, ғишлари, устун-тўсинлари, эшик-деразалари, томи жойида

бўлиши керак. Агар асар пойдевори ночор бўлса, табиийки, бино қулайди.

Сўз санъати инсон руҳиятини тафтиш этади. Шундай экан, руҳиятни, ҳар лаҳзада минг товланадиган инсон руҳиятини амперметр, барометр, ацеллограф, кардиограф, анализатор, аэромагнитометр сингари физик асбоб-ускуналар билан ўлчаб ҳам, аниқ бир математик формулаларга солиб ҳам бўлмайди. Айни чоқда, бадий асарнинг муҳим хусусиятларини топиб, назарий қолиплар яшаш, уларни янгилаш – адабиётчиларнинг юмушидир. Инсоният яратган ҳар қандай асарда нуқсон бўлиши аниқ. Шу маънода, мавжуд назарий қоидаларга ҳам мутлақ ҳақиқат деб қарамаслик керак; коинот кенгликларини бемалол қамраб олишга қодир инсон ақл-зақоси пўлатдек метин қолипларни ҳам парчаласа не ажаб!

Мақолада баён этилган фикрлар ўзгармас ҳақиқат ҳам, бадий ижодни геометриялаштириш ҳам эмас. Ҳикоялар мазмун-моҳияти ва кўлам-қамрови, композицион қурилиши ва сюжет чизигини ифодаловчи “расм”лар ёхуд ички тасвир мувозанати тўғрисидаги қарашлар билан баҳслашиш мумкин, албатта. Мақсадимиз бадий ижод қуруқ гапбозлик, алжираш, стихияли иншодан фарқланиши, бадий асарнинг бошикети, ҳатто аниқ бир тарҳи бўлишини эслаш, холос.

Максим ГОРЬКИЙ

ONA QASIDASI

Шарафлайлик аёл – Онани, ғолиб ҳаётнинг мангу оби чашмасидир ул! Биз бу гал сизга Темурбек ҳақида ҳикоя сўзлаб берурмиз, ҳа, ўша, оқсоқ йўлбарс, соҳиби қирон ҳақида, малъун кимсалар Темурланг деб атайдиган, аммо бутун жаҳонга донғи ёйилган инсон тўғрисидадир бу қиссамиз.

У ер юзи бўйлаб эллик йил жаҳонгашталик этди, темир товони шаҳарлару давлатларни, баайни фил оёғи қумурсқаларни эзиб ўтгандек янчди; зеро у ажал билан олишмоққа чоғланган эди – нуридийдаси Жаҳонгир мирзони ўлим навқирон ёшида бағридан юлиб олгани боис, ўлимга иш қолмасин, бекорчиликдан хуноб бўлсин, дея қурбон устига қурбонлар топар эди у.

Фарзанди аржуманди вафот этган, Самарқанд аҳли эса ёвуз жета эли устидан ғалаба қозониб қайтаётган жаҳонгирни қора ва кўк жандалар кийиб, бошига кул ва тупроқ сочиб, мотамсаро кутиб олган кундан – Ажал билан Ўтрорда рўбарў келган ва мағлуб бўлган ўша наҳс кундан бошлаб у бирон марта

ҳам кулмади, ҳамиша лабларини қимтиб, мағрур бошини ҳеч кимнинг олдида ҳам қилмай яшади, ўшандан бери оз эмас, кўп эмас, ўттиз йил ўтди, изтиробларга жой қолмаган эди унинг қалбиди!

Шарафлайлик бу дунёда аёл – Онани, унинг қошида ожиз бўлиб юкунади ҳатто

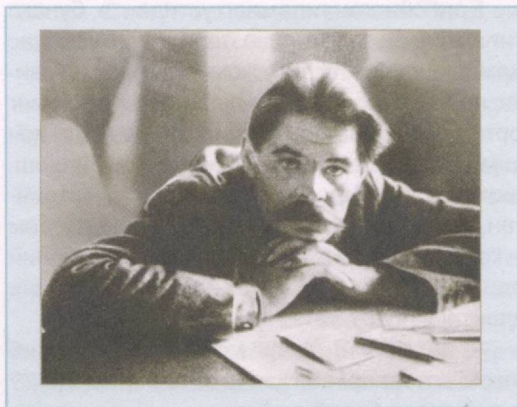
Ажал ҳам! Бу нақлимизда эса Ажалнинг ўзи билан баҳс боғлаган, замин у замонни зор титратган Темурбекдай зот ҳам Она қошида бош эгиб таъзим бажо айлагани ҳақида ҳақиқат баён этилур.

Алқисса, ҳикояга қулоқ бергайсиз.

Темурбек гул-чечаклар ва ёсуманлар қулф уриб ўсган Кониғил водийсида базм қуриб ўлтирмиш эрди. Мафтункор бул водийни шоирлар Кониғил эмас, Кониғул деб таъриф этарди. Бу ердан азим Самарқанднинг мовий миноралари, масжиду мадрасаларнинг нилий гумбазлари кафтдагидек кўриниб турарди.

Ўн беш мингта думалоқ ўтов кенг водийда чамбар шаклида тизилган, уларнинг ҳар бири лолага менгзайди, ҳар бирининг устида алвон рангдаги шойи байроқлар хилпирар эди.

Кўрагоннинг чодирини эса уларнинг ўртасида қизлар мажлисидаги малика янглиғ яшнаб кўринади. Чорбурчак, ҳар томони юз кадамдан, баландлиги уч найза бўйи, ўртасида одам белидай йўғон ўн икки тилла устун; қора, сариқ, мовий шойи матолардан қуралиб, тепасига мовий гумбаз ўрнатилган бу чодир, шамол учирмаслиги учун беш юз қизил арқон билан қозикларга тортилган, тўртала бурчагида биттадан қумуш бургут қанот ёзиб турибди, чодирнинг қоқ ўртасида, бирмунча баландроқ жойда сор бургутнинг ўзи – енгилмас Темур Кўрагон, шаҳаншоҳ масрур қўр тўккан.

Устидаги осмонранг шойи чакмонига беш юзта дур қадалган, ҳа, ишонаверинг! Кўнгилларга даҳшат солувчи бошига оппоқ қалпоқ кийган, қалпоғининг чўққисига қадалган ёнғоқдай ёқут эса жимир-жимир қилади, катта қизил кўз соққаси янглиғ бу ёқут теваракка шуъла сочиб қалқийди.

Соҳибқироннинг юзи сарғиш-жигарранг, кўзлари гарчи қисик бўлса-да, ҳамма нарсани кўриб-билиб туради, бу кўзларнинг шуъласи араблар яхши кўрадиган сарамут тошининг – тутқаноқ касалига эм бўладиган бу қимматбаҳо тошни маъжусийлар зумрад деб атайдилар – совуқ товланишини эслатади. Ҳукмдорнинг қулоғида эса зебо қизлар лабининг ол ранги каби Сарандиб ёқутидан ясалган исирға йилтирайди.

Дунё адабиётида Соҳибқирон Амир Темур ҳақида ёзилган асарлар сон-саноксиз. Уларни қайси даврда ёзилганига қараб, жанрларига кўра ва ҳоказо тарзда хилма-хил тасниф этиш мумкин. Аммо менимча, бу буюк тарихий сиймонинг фаолиятини реалистик ёритиш мақсадида битилган асарлар ҳамда унинг образидан фойдаланиб, муайян ғояни илғари суриш (адабиётшунослар таърифича, “бадиий ҳақиқат тарихий ҳақиқатга тўғри келмаслиги мумкин”) учун битилган асарларга бўлиб ўрганиш илм нуқтаи назаридан фойдалироқ.

Рус адабиётида Амир Темур образи акс этган илк намуна бўлмиш бу ҳикоя, мазкур таснифимизга кўра, иккинчи гуруҳга мансуб. Максим Горький Соҳибқироннинг буюк муҳорабалари мотивини тўнғич фарзанди, йигирма ёшида оламдан ўтган Жаҳонгир мирзо ўлимнинг аламини босиш учун эди, деган жўн бир баҳона билан изоҳлайдики, бу тарихий ҳақиқатга ҳам, оддий мантиққа ҳам тўғри келмайди, албатта. Аммо адиб Амир Темурнинг улугъ фазилатларга эга бўлган, беқиёс шон қозонган маҳали ҳам оддий одамларнинг дардларини ҳис эта оладиган, шу хислатлари билан ўз теварагидаги

Ерга ёйилган гиламлар устида... э, бунақа гиламлар энди йўқ, уч юзта кўзада мусаллас ҳамда шоҳона базми жамшид учун нимаики лозим бўлса бари муҳайё. Темурбекнинг ортида созандалар тизилган, ёнида ҳеч ким йўқ, оёқ томонидан эса қавм-қариндош, шоҳлару беклар, саркардалар жой эгаллаган, бироқ ҳаммадан яқинроқ ўтирган одам – кайфдан кўзлари сузилган шоир Кирмоний эди. Бир куни шаҳаншоҳ шоирнинг тилини кичитиш учун унга:

– Кирмоний! Агар мени бозорга олиб чиқиб сотсалар, сен қанча оқча берар эдинг? – деб савол бериб қолади.

– Йигирма беш аскарий берардим, олампанох!

– Қизикмисан, белимдаги тилло камарнинг ўзи шунча туради-ку?!

– Мен ҳам камарнинг нархини айтяпман-да, бўлмаса, ўзингизни ҳемирига ҳам олмасдим!

Ана шундай деган эди Кирмоний подшоҳнинг ўзига. Шоирларга шараф муносиб, зеро улар бадиий йўсинда айtilган ҳақ сўзни ҳақдан деб билади.

Ҳа, мана шу базму ишрат, ўйин-кулги, хурсандчилик айёмида, жанг-жадаллар ва қозонилган зафарлар ғурур ила эса олинаётган, машшоқлар дилтортар наво чалаётган ва буюк ҳукмдор чодир олдидаги майдонда ола-қуроқ кийинган сон-саноқсиз масҳаралар

сакраб-сакраб нағма кўрсатаётган, паҳлавонлар гўштигирлик қилаётган, муаллақчилар эса дор узра чир айланиб, кўрган кўзларни лол қолдириб, буларнинг суяги йўқ бўлса керак, деб ўйлашга мажбур этаётган, моҳир жангчилар қилич ўйнатиш ҳунарини намоиш этаётган, нарироқда эса танаси қизил ва яшил тусга бўялгани туфайли бири кўрқинчли ва иккинчиси кулгили бўлиб кўринган икки фил ўйнатилаётган мана шу шоду хуррамлик ониди – Темур Кўрагоннинг одамлари шаҳаншоҳнинг салобатидан эсанкираб, унинг шон-шарафидан ғурурланиб, ғалабалар ҳордиғини чиқариш учун тин олиб, май ва қимиз симириб, сархуш ҳолда хушчақчақлик билан шовқин солиб, чуввос кўтараётган бир паллада қора булутлар аро чақнаган яшиндай бўлиб, мода бургутнинг кичқириғи янглиғ бир аёлнинг чинқирган товуши Боязидни мағлуб этган Соҳибқироннинг динг қулоқларига етиб келдики, бундайин товуш унинг Ажал поралаган, шу боис, одамларга ҳам, ҳаётнинг ўзига нисбатан ҳам шафқат ҳислари бегоналашган қалбига чандон ошно ва ҳамоҳанг эди!

Темурбекнинг ким фарёд чекаётгани ҳақидаги сўроғига мулозимлар афт-ангори чанг, кийимлари пора-пора, ўзи телбасифат бир аёл келгани, арабча сўзлаётгани, дунёнинг ярмини қаламравига киритган подшоҳи аъзамнинг ҳузурига кириш талабида эканини етказишди.

калондимоғ баъзи шоҳлару вазирлардан аллақанча поғона юксакда турадиган инсон бўлганини ишонарли тарзда кўрсата олган.

“Италия ҳақида эртақлар” туркумига мансуб бу ҳикоя Капри оролида ёзилган. Аммо асар матнidan Салерно шаҳри, Италия деган иккита сўзни олиб ташласангиз, унинг моҳиятан бу туркумга алоқаси йўқ экани маълум бўлади. Шарқ мавзуидаги, шарқона руҳдаги бу ҳикоя хамиртурушини Горький қайси манбадан олган экан, бунини аниқлашнинг иложи бўлмади, аммо кўп деталлар, жумладан, Самарқанд яқинидаги Конигил тасвири, Соҳибқирон нутқида хос “Мен – Тангрининг кули Темурмен” деган ифоданинг 1912 йили Италияда туриб ўзбек тилида ёзилгани шоёни таажжубдир.

Амир Темур ҳузурида бўлиб ўтган бир воқеа тарзида битилган бу ҳикояда она зоти шарафланиб, муаззам бир қўшиқ сингари мадҳ этилганлиги ҳам бизни шу асарни ўзбек тилига таржима қилишга ундади. Бу ҳикоя, шунингдек, рус ижтимоий тафаккуридаги янглиш бир тасаввур – Шарқда аёлларга паст назар билан қараш ҳукмрон эди, деган тағи пуч ақидани йўққа чиқариши билан ҳам аҳамиятли.

Таржимон

– Олиб кирингиз уни! – деди ҳукмдор.

Зум ўтмай қаршисида бояги аёл пайдо бўлди, оёқяланг, эғнида ранги ўнгиб кетган жулдур кийим, қоп-қора сочлари очиқ кўксини ёпиб турибди, юзи жездан қуйилган каби, кўзлари эса амирона боқади, Соҳибқирон сари чўзган қорамтир қўллари титрамайди.

– Султон Боязидни мағлуб этган сенми-сан? – деб сўради аёл.

– Ҳа, шундай. Мен кўпларни енгдим, аммо ғалабага ҳали тўйганим йўқ. Хўш, ўзинг кимсан, нечун ҳузуримга келдинг, эй аёл?

– Унда, эшит! – деди аёл. – Сен неларга эришган бўлсанг ҳам, бир одамсан, холос. Мен эса – Онамани! Сен жон оласан, мен ҳаёт бахш этаман. Сен қошимда гуноҳқорсан, шу сабаб, мана, келдим айбларингни ювмоғинг учун. Айтдиларки, сен “Куч – адолатда!” дер эмишсан, аммо бунга ишонмоғим учун менга адолат қилмоғинг лозим, ахир мен – Онамани!

Подшоҳ хўб доно эди, бу сўзларнинг ортидаги мубҳам маъноларни қалби сезиб:

– Аввал ўтир-да, бир бошдан сўзла, мен эштай, – дея амр этди.

Аёл ўнғай ерга – шоҳларнинг ғуж даврасига жойлашиб олди-да, саргузаштларини баён қилди:

– Мен Салерно отлиқ шаҳар яқинида яшар эдим. Бу жуда олисда, Италия мамлакатида, у ерларни сен билмайсан. Отам – балиқчи эди, эрим ҳам, барча бахтиёр одамлар каби жуда хушрўй эди. Мен унинг уйини бахтга лиммо-лим тўлдирган эдим-да. Боз, ўғилчам ҳам бор эди, ер юзидаги энг чиройли бола ўша эди.

– Менинг Жаҳонгир ўғлим каби, – дея пичирлади кекса жангчи.

– Дунёда ҳусн ва ақлда менинг ўғлимга тенг келадиган бола йўқ эди! Аммо у энди олти ёшга тўлганида юртимизни қароқчилар босди, отам билан эримни ўлдиришди, ўғлимни эса олиб қочишди. Мана тўрт йилдирки, уни қидираман, бормаган жойим қолмади. Ҳозир у сенинг қўлингда, чунки Боязиднинг аскарлари бояги қароқчиларни тутқун қилган, сен эса Боязидни маҳв этдинг, унга тегишли бисотнинг бари энди сенинг қў-

лингда. Сен ўғлим қаерда эканини биласан, уни менга қайтариб беришинг лозим!

Ўтирганларнинг бари кулиб юборди, айниқса шоҳлар – ўзини ҳаммадан ақлли деб билгувчилар – қаҳ-қаҳ уриб, мазахлашди.

– Телба бўпти бу! – дея шоҳлардан сўнг Темурнинг бошқа яқинлари, аъёнлару лашкарбошилар ҳам хандон уриб кулишди.

Фақат Кирмоний аёлга жиддий, Амир Темур эса ҳайрат ила боқиб турарди.

– Бу аёл – Она, у ақлга бегона! – деди оҳиста Кирмоний, аммо Амир Темур Кўрагон, жумла жаҳондан алампнок бу инсон савол берди:

– Ҳой хотин, сен қандай қилиб, мен отини ҳам эшитмаган олис мамлакатдан денгизлар ошиб, дарёю тоғларни ортда қолдириб, ўрмонлар оралаб бу ерларгача етиб келдинг? Нега ваҳший даррандалар сени тилка-пора этмади, қандай қилиб, ҳайвондан ҳам баттар бўлган одамлар йўлда сенга зиён етказмади? Сен, ҳимояга муҳтож одамларнинг ягона дўсти, содиқ ҳамроҳи бўлмиш бирон яроғинг бўлмагани ҳолда, йироқ-йироқлардан қандай қилиб омон етиб кела олдинг? Менга бор гапни айтиб бергилки, тақдирингга ажабланиб, ҳақиқатдан гофил қолмайин!

Шарафлайлик аёл – Онани, унинг меҳри чексиз, бепоен. Бутун олам унинг кўксидан сут эмиб улғаяди! Инсондаги жами олижаноблик – қуёш нури ва она сути шарофатидандирки, биз ҳаётни ана шулар сабаб севамиз!

Аёл Темурбекка боқиб деди:

– Мен фақат бир денгизни ошиб келдим, унда ороллар кўп, балиқчиларнинг қайиғи эса сон-саноқсиз экан. Суюклигингни қидирсанг, ҳатто йўловчи шамоллар ҳам сенга кўмаклашади. Денгиз қирғоғида туғилиб-ўсган мендай мунглуғ учун дарёлардан сузиб ўтиш иш бўптими! Тоғлар десанг, мен тоғларни кўрмадим ҳам.

– Агар бутун вужудинг билан севсанг, тоғлар водийга айланади! – деди қувноқ оҳангда сархуш шоир Кирмоний.

– Ўрмонлар бор эди йўлда, ҳа, бор эди! – дея сўзини давом эттирди аёл. – Ўрмон-

ларда менга қозик тишли тўнғизлар, силовсинлар, айиқлар, шохи билан ер сузган ваҳимали буқалар учради. Ҳатто икки бор сен каби ўткир нигоҳли қоплонга дуч келдим. Аммо ҳар қандай ҳайвоннинг ҳам юраги бор, мен улар билан худди ҳозир сен-ла сўзлашаётгандай сўзлашдим ва улар менинг Она эканимга иқрор бўлиб, хўрсиниб-пишқириб, нари кетишди. Улар менга ачинди. Ахир, биларсан, ҳайвонлар ҳам боласини суюди, зурриётининг тирик, озод юрмоғи учун одамлардан кўра кўпроқ курашади.

– Ҳақиқатни сўйладинг, эй аёл! – деди Темур. – Менинг билувимга кўра, жониворлар одамларга қараганда кучлироқ севади, боласи учун жонини ҳам аямайди!

– Одамлар бола-да, – дея давом этди аёл. – Чунки ҳар бир аёл юз карра бола, одамлар эса, ҳамиша онасининг фарзанди. Ахир ҳар кимнинг Онаси бор, ҳар бир эркакни қайсидир аёл туққан, ҳатто сен ҳам, мана шу ёшингда, яхши биласанки, сени аёл ёруғ дунёга келтирган. Эҳтимол сен худони тан олмассан, лекин сени она туққанини рад эта олмайсан, тўғрими, эй мўйсафид?

– Худди шундай, эй аёл! – деди ҳассос шоир Кирмоний. – Чароки, мингта буқа тўплангани билан, битта бузоқ ҳам оламга келмайди, куёшни кўрмаса, гул очилмайди, Она бўлмаса, шоир ҳам, ботир ҳам туғилмайди!

– Шундай экан, – деди аёл, – менга боламни топиб бер, чунки мен унинг Онасиман, уни жонимдан ҳам ортиқ яхши кўраман!

Таъзимлар айлайлик аёл – Онага: Мусо калимуллони, Исо рухуллони, Муҳаммад ҳабибуллони дунёга келтирган зот – унинг ўзи.

Таъзимлар айлайлик, ҳеч толмасдан буюк мутафаккирларни туғиб бизга тортиқ айлагувчи хилқатга! Арасту унинг ўғлидир, Фирдавсий ҳам, шеърлари асал каби тотли Саъдий ҳам, ашъори хушбўй шаробга захри ҳалоҳил омухта бўлган Умар Хайём ҳам унинг фарзанди. Искандар Зулқарнайини ҳам, сўқир шоир Ҳомерни ҳам – барини у дунёга келтирган, ҳаммалари унинг сутини эмиб

улғайган, уларнинг барини шу Она деб аталмиш зот, ҳали бўйи бир полақизғалдоқча ҳам келмайдиган чоғида қўлидан етаклаб, ёруғ олам билан таништирган, алҳосил, дунёнинг бор шон-шарафи – шу она туфайли!

Бу сўзлардан сўнг оқсоқ йўлбарс, шаҳарларни забт этиб, шоҳларни қул айлагувчи Соҳибқирон Темур Кўрагон, сочлари оқарган бошини куйи солиб, узоқ ўйга чўмди, сўнг барчага юзланиб:

– Мен, Тангрининг қули Темурмен¹ – деди.

– Сўзумни қулоқларингизга исирға қилиб тоқиб олғайсиз. Барингизга аён, худо берган кунни яшадим, кўп замонларки, оёқларим остида рўйи замин титрайди, ўттуз йилдин бўён ажал ҳосилини мана шу қўлларим йиғиб толмайди, чунки ўғлим Жаҳонгир мирзонинг ўлими учун, бу ўлим қалбимнинг куёшини сўндиргани учун аламим босилмайдир! Менинг билан салтанатлар ва шаҳарларни талашиб ҳарб қилдилар, бироқ ҳеч ким мен билан одам талашмади, шу боис, аларнинг ҳам қошимда қадри бўлмади, билмас эдим – кимдир ул ва нечун йўлимда турур? Мен, Темурбек, Боязидни енггач, анга юзланиб дедимки: “Аё Боязид, кўргил, худонинг оллида давлатлару одамлар ҳеч эканини, қара, биру бор Эгам ҳукмдорликни бир сендайин қийшиғу бир мендайин маймоққа бериб қўйибтур”. Мен бу гапларни анга кишанбанд қилиб, ҳузуримга олиб келганларида айтдим. Ул бадбахт кишанларнинг оғирлигидан аранг оёғида турар, мен эсам бу аччиғ сўзларни унинг учун энг манхус бир кунда юзига айттар эдим, айтар эканман, кўнглим сездик, бу ҳаёт деган неъматнинг ўзи вайроналарда ўсадиган эрман ўти каби, какра каби аччиғ эркан!

– Мен, Тангрининг қули Темурбек сўзум! Мана, қошимда бир аёл ўтирибди. Бундай аёллар бисёр, аммо у менинг қалбимда ўзимга ҳам ноаён ҳисларни кўзғатди. У мен ила ўз тенги билан сўзлашган каби сўзлашади, у мендан сўрамайди, талаб этади. Шундан сўнг анга боқиб, унинг не сабабдан

¹Аслиятда бу сўзлар ўзбек тилида ёзилган (тарж).

1

NAVOBAXSH MUSAVVIR

Буюк мусаввир Чингиз Аҳмаровнинг яқин шогирд ва издошлари ҳақида сўз борганда мухлису мутахассислар энг аввал маҳобатли ҳамда дастгоҳли ранг-тасвир устаси, моҳир наққош Содиқ Раҳмонов номини тилга олади. Анри Матисс, Уста Мўмин (Александр Николаев) сингари Шарқ санъатининг улуг муҳибларига ҳамфикр ижодкор билан узоқ йиллар бир устахонада мўйқалам тебратган истеъдодли шогирд шунчаки муқаллид бўлиб қолмади. Аксинча, шарқона нафосатга йўғрилган рангтасвир поэзиясидан руҳланиб, ўз йўли, бетакрор тасвир оҳангини топа олди.

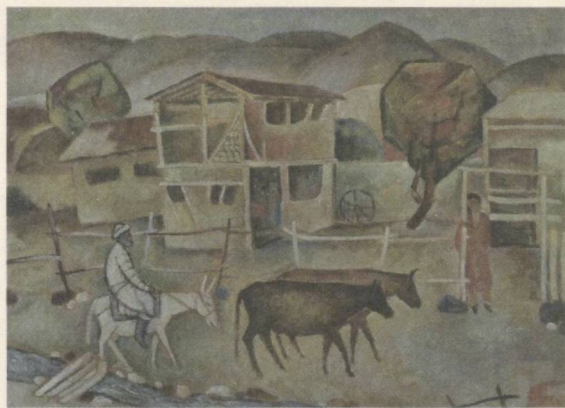
2

С.Раҳмонов катта санъат майдонига ўтган асрнинг 80-йиллари – ўзбек рангтасвирида янги ижодий тўлқин мавж урган қизгин паллада кириб келди. Навқирон авлод рассомлари қаторида у ҳам Шарқу Фарб робитасидан илҳомланди, авангард анъаналарини қайта англаш йўлида тиним билмай изланди. Машаққатли меҳнатлар ўз самарасини бериб, халқ ижрочилик санъатига бағишланган миллий руҳдаги асарлар туркуми дунё юзини кўрди. Навобахш мусаввирнинг ушбу туркумдаги асарларини томоша қилиш асносида сокину соҳир куй тинглагандек бўласиз.

Рассомнинг изланишлари йиллар давомида теранлашиб, оҳорли шакл ва жиллолар билан бойиб борди. Маълум бир услуб доирасида чекланиб қолишни ўзига эп кўрмаган мўйқалам соҳиби истиқлол йилларида тарихий мавзуга ҳам қўл уриб, буюк аждодларимизу қадим обидаларимизга бағишланган сара картиналар яратди. “Испан элчиларининг қабули”, “Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий суҳбати”, “Жомий ва Навоий”, “Қамолитдин Беҳзод” сингари асарларида Шарқ миниатюраси таъсири сезилса, “Оқсарой”, “Хўжа Илим кони”, “Шоҳизинда”, “Буюк ипак йўли”, “Мулоқот”, “Кўҳна Урганч” каби картиналарда ноанъанавий ёндашув яққол намоён бўлади.

3

4

5

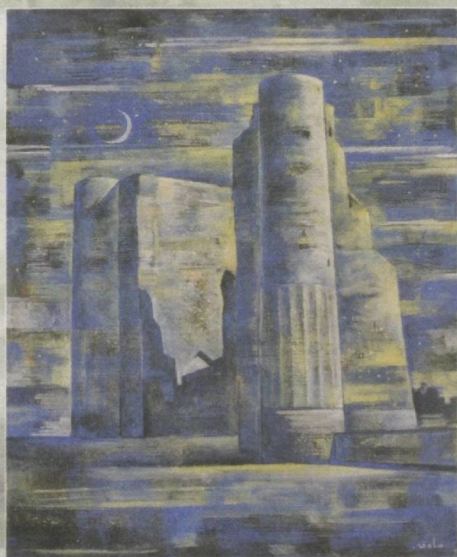

6

Кейинги йиллардаги йирик кўргазмаю анжуманларда камнамо эканига қарамай, мусаввир жўшқин ижоддан тўхтагани йўқ. У Камоллидин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтида бўлажак рангтасвир усталарига сабоқ бериш баробарида турфамавзуларда гўзал асарлар ҳам яратаётир.

Азиз ИМОМОВ

1. "Ногора чалаётган бола".
2. "Сўқоқ" туркумидан.
3. "Алишер Навоий ва илҳом парилари".
4. "Сўқоқ" туркумидан.
5. "Шахмат".
6. "Созандалар".
7. "Оқсарой".

7

Турсун АЛИ

Samoda oy kezinar tanho...

Туркум

1

Йўл бўлсин, биродарим – Чумоли?
Елкангда – тоғдек юк...
Суякларим қисирлар менинг-да.

2

Эй, ёввойи саҳро,
сева ман сенинг
ўркач-ўркач барханларингни.
Кўзларимга қум сочган ўша
довулларинг ҳам...
Зеро, бағрингда
қофияга,
вазнга,
оҳангга солинмаган
не-не сирли қўшиқлар яшар.

3

Тоғ кўксидан собит харсангни
ногаҳон ағдариб юборар бўрон...
Ўқириб юборар тоғ шунда илкис,
сўнг... мунгайиб қолар бечора.
Унга тўзим бергин ўзинг, Худойим!

4

Қишлоқ.
Ўйдим-чуқур йўл.
Пичан ортган арава ўтар имиллаб.
Ғарам тепасида –
панишахага суянган ойдек аёл.
Арава тортар майда қадам-ла эшак.
Етаклар кўзлари киртайган эркак.
Кўз ўнгимдан... эртак эмас,
ҳаёт ўтаётир гичирлаб.

5

Умид капалаги кўнгилдан учди...
Билмасман,
қаерга қўнар у...
Балки қўнар
тили узун оловга!

6

Ўтиб борар шундоқ ёнимдан
елкасига
хазон япроги қўнган одам...
Чўкиб қолган
тоққа ўхшар у.

7

Ахийри келдинг-а, садаганг кетай Баҳор!..
Кеча ниначининг тўйига бориб
тун ярмида қайтдим кулбамга сармаст...

8

Тун. Кезинар Ой кўкда танҳо.
Кун. Куёш ҳам балқийди якка.
Ёлғизлик ичинда ёлғизман...

9

Богда –
сўлгин майсалар орасида
ҳакка чўқиган
нақш олма ётар
қумурсқага таланиб...
Кўққис санчиб қолар юрагим.

10

Эзилиб-эзилиб ёгди-ку ёмғир,
ер устига чиқди чувалчанглар ҳам.
Бироқ... қани тупроқ қатърига кетганлар,
қани?!
Руҳим узра ёга кетди савол ёмғири...

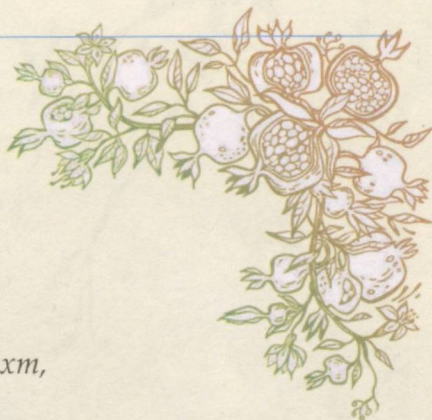
11

Кузги дарахтлар, о,
шум тақдир қақшатган шўрлик кимсани
эслатар менга...

12

Юрагим саҳнида
бир дор тиклаганман –
ада.

Бот-бот
шу дор тагига ўзимни
судраб келаман ўзим...

13

Шу тунда
куз шамолидан қулаган дарахт,
вожаб,
ёдимга солди
узоқ йили
дунёни тарк этган дўстимни...

14

Райҳон, бунча бўйларинг ширин!
Билмасман, шаббода қайларга элтиб,
кимнинг димоғига тутгайдир сени...

15

Қулогингга бир сўз айтмогим керак,
сен бўлса яшириниб олибсан қудуққа.
Ой, қаердан олдинг бунча ҳаёни?!

16

Шитир этган сасдан уйғондим –
ой нурида хазон япроги
қовжироқ шохчада юлқинар
йироқ осмон сари
ҳадеб бўйнин чўзиб...

17

Дардларимни булоққа айтсам,
хўрсиниб деди у:
“Бери кел,
наҳот кўрмайсан
кўздан оқаятган ёшларим?!”

18

Куриган оғоч елкасида
бир қушча ўлтирар – йиғлоқи.
Шундоқ рўпарасида эса
чорлаб турар уни
гуркираган дарахт.

19

Зим-зиё тун.
Суратингга боқаман узоқ...
Юрагим анордек ситилар-да,
доналари шу тун қаърига
сочилиб кетади юлдузга дўниб...

20

(Япон шоири Кёрайдан)

Дўстларим, бу қандай ҳол?!
Гуллаган олчага термулар одам,
Ёнбошида – кескир қиличи...

21

(Япон шоири Тиёдан)

Тунда чирмашибди чирмовуқ
Қудугим пақирига...
Сув сўрайман энди ҳамсоядан!

22

Йўл – олис!
Қаршимда... саробдек жимирлар Олам,
Ортимдан... анграйиб боқар Чумол.

Ҳамидулла АҚБАРОВ

“Ayro tushdi bu jon endi...”

Нега бизда бирон бир бадиий фильм ҳақида китоб ёзилмаган, деган савол мени доим ўйлантириб келган. Ахир, ҳар бир экран асари ўз тарихи, тақдирига эга. Кинематографиямиз хазинасида шундай фильмлар борки, улардан ҳозир ҳам ҳар жиҳатдан ибрат олса арзийди. Бундай экран дурдоналарининг яратилиш тарихи кино ижодкорларини томошабинлар учун бирдек қизиқарли эканига шубҳа йўқ. Сценарийнинг ёзилиши, суратга олиш жараёни, режиссёрнинг актёрлар билан ишлаш ва ижодий гуруҳни бошқариш маҳорати, фильмга томошабин, мунаққид ва кино соҳаси заҳматкашларининг муносабати хусусидаги хотираларнинг методологик аҳамияти бор. Муайян картина тарихига бағишланган асар томошабинни “киноустахона”нинг сирли дунёсидан воқиф этибгина қолмай, кино эстетика муаммоларини ҳал қилишга ҳам кўмаклашади.

Бу борада ниҳоят ҳотира асарлар битилмагани, нашр этилмагани сабабли кино

маданиятимизнинг яқин тарихига оид муҳим ҳодисалар ҳамон “кадр ортида” қолаётир.

Бир оз ортга — ўтмишга қайтсак... 1927 йилнинг эрта кўклами. Устоз Абдулла Қодирий Самарқанд дарвозадаги боғидан пиёда (балки извошда) Хадрага йўл олади, сўнг конкага ўтириб Шайхонтоҳур марказига келади. “Шарқ юлдузи” кино ширкатида — киноқўрик анжомлари билан жиҳозланган хужрада “Равот қашқирлари” деган овозсиз фильмни томоша қилади. Фильмдан мутаассир бўлган закий адиб матбуотда бу асарни танқид қилган икки журналистга ўхшатиб жавоб ёзади, шу баҳона миллий кинонинг долзарб муаммоларига доир фикр-мулоҳазаларини ҳам билдириб олади. Ёзувчи мазкур асарнинг сценарийси, режиссураси ва актёрлар ижроси мисолида миллий кино санъатини теран таҳлил қилади. “Қизил Ўзбекистон” газетаси чоп этган ушбу мақолада илгари сурилган фикрлар бугун ҳам эскирмагани, долзарблигини йўқотмаганини қайд этмоқ жоиз. Дар-

воке, бу Қодирийнинг кинога оид бирдан-бир мақоласи бўлса ажаб эмас.

Қодирийнинг дўсти, маслақдошу сафдоши Сулаймон Хўжаевнинг драматурглик, режиссёрлик ва актёрлик маҳоратини намойиш этган "Тонг олдидан" (1943) фильми хусусида ҳам алоҳида китоб ёзиш мумкин. Картина бир марта Шайхонтохурдаги ўша хужра-студияда мўъжаз даврада кўрсатилгану фильм ижодкори ҳибс қилинган, кейинроқ эса қатл этилган.

"Алишер Навоий" – биринчи ўзбек тарихий биографик фильмининг яратилиш жараёни ҳақида батафсил маълумотлар сақланмаган. Саккиз йиллик тараддуддан сўнггина картинани суратга олишга киришилган, бу асно ижодкорлар таркиби тинмай ўзгарган (режиссёрлар – Л.Трауберг, А.Усольцев, К.Ёрматов). Табиийки, фильмда ҳукмрон мафкура таъсири яққол сезилади. Дейлик, Хусайн Бойқаро образи бирёқлама – шакарғуфторликка мойил ҳукмдор сифатида талқин этилган.

Миллий кино хазинасидан ўрин олган "Насриддин Бухорода" (1943) ва "Насриддиннинг саргузаштлари" (1946) фильмлари бир-биридан анча-мунча фарқ қилади: асосий қаҳрамон талқини ҳам, актёрлар ижросию режиссура ҳам ўзгача. Илк ўзбек кинокомедиясига ("Насриддин Бухорода") "рус киносининг отаси" ҳисобланмиш Яков Протизанов режиссёрлик қилган бўлса, "Насриддиннинг саргузаштлари"ни атоқли режиссёр Наби Ғаниев фақат ўзбек актёрлари иштирокида суратга олган. Яъни иккинчи жаҳон уруши йиллари фронт ва унинг ортида жасорат кўрсатаётган халқимизни руҳан қўллаб-қув-

ватлаш мақсадида тарихий шоҳ асар, эртагу дoston қаҳрамонлари, шунингдек, ҳуш кайфият уйғотадиган афандию масҳарабоз, аския усталари экранга олиб чиқилди.

Ўша кезларда "Тоҳир ва Зухра" эртакафсонасига ҳам мурожаат этилди. Келинг, бу дурдона асарнинг яратилиш тафсилотларини бир эслаб ўтайлик.

Ушбу мавзуга илк бор қўл урган шоир ва драматург Собир Абдулла ҳам, кинорежиссёр Наби Ғаниев ҳам афсонани реал ҳаётга кўчириб талқин этишни маъқул кўрган. Собир аканинг Олой бозоридан бир бекат нарида жойлашган хонадониди меҳмон бўлганмиз, мезбон билан фильм ҳақида суҳбатлашганмиз. Унинг "Мирзачўл атрофида бир хонлик бўлиб, у ерда Момохон отлиқ хоқон ҳукмронлик қилар экан. Ўзига итоат этмаганларни сандиққа солар ва уни обдон мумлаб дарёга ташлар экан. Момохонни биз мусиқали драмада, кейинчалик сценарий ва бадиий фильмда "Бобохон" деб ўзгартирдик", дея завқ ила сўзлаганлари ҳамон ёдимда.

Наби Ғаниев билан дийдорлашиш каминага насиб этмаган. Ҳечқурса бу инсон ҳақдаги хотираларни тинглаш умидида Тошкент ва Москвада ўттиздан зиёд санъаткор, уй бекаси, олиму ҳаваскор билан суҳбатлашганман. Шунингдек, матбуот нашрлари, хотира китобларидаги мухтасар саҳифаларни, хусусан, Наби Ғаниевнинг Россия давлат кутубхонаси фондида сақланаётган "Хроника советского кино" (бу журналнинг фақат бир нечта сони чоп этилган) журналидаги мақоласини қайта-қайта ўқиб, баъзи хулосаларга келганман. Режиссёр бадиий образларга пур етказмай, ҳаққонийлик тамойилларидан

чекинмаган ҳолда гўзал санъат асари яратишга уринган. Шу боис афсонадаги эртақнамо эпизод ва баъзи жўн ечимлар сценарийга киритилмаган. Бу ҳол Собир Абдулла ва Алексей Спешневга ҳаммуаллиф бўлган-у, картина титрида ўзини фақат режиссёр дея кўрсатган Наби аканинг закоси, инжа иқтидори билан ҳам изоҳланади.

Фильм ижодкорлари Ренессанс эстетикасидан бохабар бўлганмикан?... Уйғониш даври алломалари ҳам мифлардан ҳақиқату мантиқ излагани ва топганида боши кўкка етгани, илмий трактат лексикасидан воз кечиби, бадиий-бўёқдор услуб қўллагани маълум. Бадиий концепция ўлароқ қабул қилинган ушбу ёндашув "Тоҳир ва Зухра" сценарийсининг кенгайтирилган либреттосини ёзишда Москвадан таклиф этилган киноматург Владимир Швейцер учун "дастуриламал" бўлган кўринади. Унинг афсонаю эртақларнинг бир қанча вариантини ўқиб-ўрганиб, шу асосда ёзган қораламаси москвалик, киевлик ижодкорларнинг ҳам диққатини тортган. Давлат архивида чорак кам бир асрдан буён сақланаётган мазкур либретто негадир тадқиқ этилмаган. "Тоҳир ва Зухра" фильмининг 70 йиллигида ноёб топилма сифатида эълон қилинаётган либретто кино, телевидение аҳли ҳамда тадқиқотчиларни бефарқ қолдирмаса керак. Бизнингча, у "Тоҳир ва Зухра" ҳақида кўп қисмли телевизион фильм яратишда бой манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

"Тоҳир ва Зухра" фильми сценарийси устида иш бошланганидан бир йил ўтар-ўтмас муаллифлар таркиби ўзгаради. Собир Абдулланинг ҳикоя қилишича, адабий сценарийни ёзаётган драматурглар Водилдаги мироблар шийпонига жойлаштирилган эди. Лекин у ернинг нам ҳавосидан беҳузур бўлган Владимир Швейцер ("Тоҳир ва Зухра" либреттоси муаллифи бўлган ушбу ижодкор фильм адабий сценарийсини ёзишга ҳам таклиф этилган эди) шийпонни тарк этгану ўрнига А.Спешнев келган.

Уруш даври машаққатлари, боз устига, ҳаваскор актёрлар билан ишлаш қийинчиликлари боис суратга олиш жараёни хийла узок

давом этган. Бу борада бир-икки тафсилот келтириб ўтилса, янада аниқроқ тасаввур ҳосил бўлса ажаб эмас.

Сандиқни дарёга ташлаш эпизодини тасмага муҳрлаш мақсадида Бўстонлиққа – Хўжакент қишлоғига келган студия ходимлари дарёдан ўтаётганида юк машинасига ортилган жиндек озиқ-овқат ҳам сувда оқиб кетади. Шундай қилиб, суратга олиш гуруҳи оч қолади. Ўша кунлар Ғулом Тожиаълов (Тоҳир) билан Машрабхон Юнусов (Ҳофиз) Хўжакентдаги бир хонадонга маъракага бориб, азадор оила хизматида бўлади. Шундан сўнг қишлоқ аҳли ижодий гуруҳни ҳар куни нон-чой билан сийлаб туради...

Фильмнинг бош рассоми В. Еремян декорация қурилаётган маҳал очликдан силласи қуриб, ҳушидан кетади (Иззат Султон хотирасидан)...

Хон саройидаги зиёфат эпизодини суратга олиш неча ўн кунга чўзилади, сабаби камтарона дастурхонни безаб турган кулчалар ўз-ўзидан ғойиб бўлиб қолаверади. Гап шундаки, чироқ қўйиш, камерани сошлаш

каби техник юмушлар бажарилиб, актёрлар шай бўлгунига қадар оч қолган гуруҳ аъзолари кулчаларни еб қўяверади. На илтимос, на таҳдид иш беради. "Нонга заҳар солинган" деган огоҳлантириш ҳам кор қилмагач, унга керосин қўшиб хамир қоришдан бошқа чора қолмайди (М. Краснянский хотирасидан).

Мушкул шароитга қарамай, режиссёр кўнгилчанлик қилиб, биров-яримни аяб ёки сийлаб ўтирмаган. Ҳар бир кадр пухта ўйланиб, эскизлари чизилиб, қайта-қайта машқлардан сўнггина суратга туширилган. Тоҳирнинг болалигини ўйнаган Дўнон Набиев (Н.Ғаниевнинг ўғли) хотирлашича, биргина оммавий сахна тайёргарлиги қанча меҳнат, маблағ ва техника талаб этаётганини кўриб, "Шу эпизодни суратга олишнинг осонроқ йўлини топиш мумкиндир, шунча қийинчилик, сарсонлик..." дея журъат этиб-этмай эътироз билдирганида, Наби Ғаниев "Мен чала асар, чала кино қилаётганим йўқ!" дея фарзанди гапини шарт кесган экан.

Зухранинг болалигини ўйнаган Венера Қориёкубова ҳам (ҳозир Москвада истиқомат қилади) режиссёр ўта талабчан бўлганини хотирлаган эди: "Мен арғимчоқда ўтирганимда Тоҳир (Д.Ғаниев) уни тебратадиган эпизод бор. Қаттиқроқ тебратиб юборганида "Тоҳиржон, секинроқ, кўрқяпман..." деб у томон қарашим керак эди. Машқ чоғи, ҳатто кадр суратга олинаётганида ҳам менинг ҳаракатим, айниқса, "Тоҳиржон..." деган ҳиссиз мурожаатимдан Наби аканинг кўнгли тўлмади. Атрофимда мен тенги қизлар, болакайлар қизиқиш билан кузатиб турганидан тоза уялардим-да. Бунинг устига, "Тоҳиржон" деганимда улар бизни "келин-куёв" деб масҳара қилишар, мен эса баттар изза бўлардим. Не қийинчилик билан суратга олинган шу кадр монтаж чоғи қирқиб ташланган.

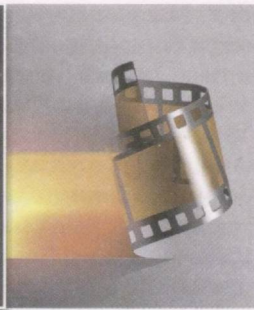
Биз ижро этган яна бир эпизод фильмага киритилмаган. Самарқанднинг Регистони яқинидаги бир кўча. Сўзанаю гиламча, лўлаболишлар, жажжи кўнғироқлар билан безатилган соябонли мўъжаз аравани икки бўталоқ тортиб кетаётир. Юрган сайин, кўнғироқчалар жиринглайди, аравача устига ташланган ялтироқ духобаларга чироқ нури

тушиб ял-ял товланади... Тоҳир хипчин билан бўталоқларни илдамроқ юришга ундар, мен эса кўнғироқчаларни тебратар эдим. Атроф гавжум, самарқандлик томошабинлар ҳар тарафдан бизни қуршаб олган... Бу эпизоднинг давоми, яъни аравача юриши тезлашиб, кўнғироқлар жаранги авжига чиқиб, қувончимиз ичимизга сиғмаган пайтда узоқдан ногора овози эшитилиши, отам бўлмиш Бобоҳон Сардорни ҳибс қилгани ҳақидаги хабар тарқалиши ҳам суратга олинган эди".

Ижодкорлар бу кадрларга эквивалент – тенг юк босадиган бошқа эпизод топган. Пировардида, Тоҳир билан Зухра бекинмачоқ ўйнаши, хон қизи шойи кўрпалар орасига яшириниши, болакай қизалоқни қидириб топиши... улар қотиб-қотиб кулиб турганда ногоранинг тарақа-туруқ овози эшитилиб, Сардор зиндонбанд этилгани хабар қилиниши суратга туширилган ва фильмга киритилган.

Студия бадий кенгаши таклифи билан ўзга юртдан келган киночилар маъқуллаган шундай қўшимча эпизодлар бўлганки, уларни тасаввур этиб ҳайратга тушасиз. Хайриятки, улар пировардида фильмга киритилмаган. Шундай эпизодлардан бирининг қисқача мазмуни бундай: Тоҳир Хоразм маликаси Моҳимнинг севгисини рад этиб юртига қайтаётиб йўлда бурлоқларни (!) учратади. Бош қаҳрамон дарҳол улар сафига кириб, йўғон арқонга елкасини тутиб, кема тортишга кўмаклашади, яъни солдовчига айланади... Ҳаёт ҳақиқатига зид бу таклифга Наби Ғаниев ва Собир Абдулла қандай муносабат билдиргани на бадий кенгаш стенограммасида, на матбуот саҳифаларида қайд этилган. Лекин сценарийнинг бирор нусхасида бу эпизоднинг учрамаслиги у таклиф рад этилганидан далолат беради.

Овозли ўзбек фильмини фақат ўзбек актёрлари иштирокида яратишни режалаштирган режиссёр, табиийки, кўп қийинчиликларга дуч келган ("Тоҳир ва Зухра"гача овозли ўзбек фильмлари аввал рус тилида суратга олиниб, кейин дубляж қилинган. Овозсиз кинолар кадрлари орасидаги интертитрлар

(ёзувлар) ҳам рус тилида эди). Бош ролларга профессионал актёрларни эмас, ҳаваскор йигит-қизларни таклиф этиш режиссёрнинг жасоратидан далолат эди, албатта. Ролга қиёфаси ва ёши мос ҳаваскорларни танлаб олган Н.Ғаниев физиогномика назариясидан хабардор бўлган кўринади. Шу тариқа актёрлик борасида на тажриба, на тассаввурга эга ёшлар – Зухра ва Тоҳир, Қамар ва Қодир роллар топширилган.

Муסיқали драма театри актрисаси Тамара Назарова билан суҳбатлашганимизда "Мени Зухра ролига таклиф этишган. Синов чоғи киностудия бадий раҳбари Комил Ёрматов "Сиз "Алишер Навоий" фильмида Гулини ўйнайсиз", деб туриб олдилар. Бугун Зухрани ўйнаган актриса эртага шоирнинг севгилисига айланишини хоҳламадилар чамаси. Икки йилдан сўнг Гули образини менга топширдилар", деган эди. Лекин суҳбатдошларининг аксари Зухрани фақат Юлдузхон Ризаева қиёфасида кўрган режиссёр бошқа ҳаваскорларни синаб ҳам кўрмаганини таъкидлаган.

Ёшлик назокати, жозибаси, ғурурини намойиш этишга қодир ҳаваскор актриса Юлдуз Ризаева мураккаб саҳналарда ҳолатга киришга жуда қийналганини ўзи ҳам эътироф этган эди: "Зухра кўзёш тўкиши лозим бўлган саҳналарда Наби ака ёнимга келиб, қатағонга учраган отамни эслатиб, "Падарингиз сизни малика либосида кўрганида эди... деб мени йиғлатган вақтлар кўп бўлган. Бир гал отамни эслатгани таъсир қилмадими, қутилмаганда юзимга тарсаки тортиб юборган. Кўзимдан дув-дув ёш тўкилган.

Режиссёр эса пайтдан фойдаланиб "Мотор!" дея буйруқ берган. Яна бир гал йирик план суратга олинаётган эди, йиғлашим кераг-у, кўзимга бир қатра ёш келмаса денг! Режиссёр хуноб бўлиб, нима қиларини билмай турганида ёнимга Асад ака Исматов (Бобохон роли ижроси) келдилар. Яна танбех эштаман-ов, дея тескари бурилдим. Асад ака эса елкамга кафтини қўйиб, "Менга қара, кизим", дедилар. Қайрилиб қарамадим. Фурсат ўтмай, "Менга қара, эрка қизим", дедилар ўтингандек оҳангда. Беихтиёр яна беғуноҳ қатл этилган дадам эсимга тушиб бурилиб қарасам, мижжалари тўла ёш, менга меҳр билан тикилиб турибдилар. Мен ҳам ўпкам тўлиб йиғлаб юбордим. Ушбу эпизод суратга олиниб бўлганида ҳам ўпкамни ҳеч босолмаганман..."

Фильмнинг сўнгги кадрларида жувонмарг этилган Тоҳир билан Зухра бир тобутда ётганини кўрамиз. Бу эпизодни суратга олиш ҳам осон кечмаган экан. Жуда ёш эмасми, Юлдуз Ризаева ҳаё-ибо устун келиб йигит билан ёнма-ён ётишга ҳеч унамаган. Қайта-қайта илтимос қилиниб, бир зум ётишга кўнганида эса тобут хизматини ўтаган мосламадан бир неча марта йиқилиб тушган. Уни авайлаб кўтариб жойига ётқизиб қўйишса, Ғулом акадан (Тоҳир) нарироқ сурила-сурила одам бўйи баробар "тобут"-дан яна йиқилиб тушаверган...

Зебо Ғаниевага ҳам Моҳим ролини ижро этишида Наби Ғаниев яқиндан ёрдам берган. Ўтган асрнинг 60-йиллари Зебохоним-

нинг Москвадаги уйига борганимда очик чехра билан қарши олган актриса "Ростини айтинг ўзгариб кетганманми? Танишингиз қийин бўлмадими?" дея саволга тутган эди. "Ўзгармагансиз, десам ёлғон бўлади, лекин ҳамон назокатлисиз. Бир кўришда малика Моҳим кўз ўнгимда жонланди", деган жавобимга табассум-ла миннатдорлик билдириб "Юля-чи (Юлдуз Ризаева), у қалай, соғ-саломатми?" дея кетма-кет савол ёғдирган эди. Меҳмондорчиликдан сўнг суҳбатимизни кўп қаватли уй ўртасидаги катта ҳовлида давом эттирганмиз. Катакакдек квартирадан оппоқ қорға бурканган дарахт шохлари эгилиб, изғирин шамолда аста тебраниб турган маконга таклиф этилганим сабабини кейин англадим. Зебохоним севги ва садоқат мадҳ этилмиш гўзал афсона ҳақида саҳни кенг, момиқ қор қоплаган дарахтзор ҳовлида ҳикоя қилмоқни афзал кўрган экан. Ўша куни у Наби Ғаниевдан Бибиҳоним ҳақидаги ривоятларни эшитгани ва шу асно образга кириш йўлини топганини ҳаяжон-ла сўзлаган эди.

Шу ўринда Н.Ғаниевнинг режиссёрлик маҳоратини намоён этувчи муҳим бир жиҳатни таъкидламоқ лозим. У актёрларни қаҳрамони ҳолатига олиб кириш мақсадида фильмдаги лавҳага қарама-қарши мазмунли воқеа-ҳодисаларни ҳам сўзлаб берар экан. Дейлик, ижобий роль ижрочисига халқ оғзаки ижодидан салбий қаҳрамоннинг, аксинча, салбий қаҳрамонни талқин этаётган актёрга ижобий қаҳрамоннинг таърифини келтирган экан.

Айтишларича, Шукур Бурҳон аввалига Қоработир ролини ўйнашдан бош тортган. Бу ҳақда Наби Ғаниевнинг Москвада эълон этилган мақоласида батафсил ҳикоя қилинган. Дастлаб актёр "Бу ролни ижро этсам, Тоҳир-Зухра фожиасига сабабчи бўлган қаҳрамон менинг сиймомда томошабин юрагидан жой олади. Мени тошбўрон қилишлари мумкин. Кинода грим билан қиёфамни яшириб бўлмайди, ахир!" дея режиссёр таклифини рад этган. Аммо режиссёр уни кўндирган. Шу тариқа Шукур Бурҳон Қоработирни – миллий кинодаги энг мукаммал

роллардан бирини ижро этган. Режиссёр "Агар бу асарни қайта суратга оладиган бўлсам, Қоработирни шубҳасиз Шукур Бурҳонга бераман. Зеро, бу ролни бошқа бирор актёр Шукурдек ўринлатиб ўйнай олмайди", деган эди.

Тоҳир ролига студиядаги ижод асноси кино техникаси ва эстетикасини ўрганган Эсон Каримов синаб кўрилган. Ролга тасдиқланиб, баъзи эпизодлар унинг иштирокида суратга туширилган ҳам дейишади. Аммо бунини тасдиқловчи бирор ҳужжатга кўзимиз тушмади. Яқиндагина кўчада ўрта ёшлардаги киши "Сизга айтадиган муҳим гапим бор, балки асқатар. Тоҳир ролига Аброр Ҳидоят ҳам синаб кўрилган. Киносиновдан қолган фотосуратларни сизга бераман..." деб қолган эди. Ўша синов лаҳзалари акс этган фотосурат бўлмаганида киношинаванда дўстимизнинг маълумоти янглишмикан, деб ўйлаган бўлардик. Чунки ўша кезлар Аброр Ҳидоят 43-44 ёшларда бўлган-да.

Ҳарқалай, бу ролга ойларча муносиб ижрочи қидирилгани бор гап. Юлдуз Ризаеванинг айтишича, суратга олиш ишлари бошланиб, баъзи кадрлар тасмага муҳрланган вақтда ҳам Тоҳир топилмаган экан. Режиссёр уни театрлардан, профессионал актёрлар эмас, ҳаваскорлар орасидан излаб адашмаган эди.

Ахийри улоқни илиб кетган Ғулом Тожиъоевнинг шохидлик беришича, картинани суратга олиш маҳали юрт ўғлонлари қон кечиб юрган шундай қалтис вазиятда жўн бир эртақни экранга олиб чиқиш шартми, дегувчилар ҳам бўлган. Наби Ғаниев эса бу каби гап-сўзларга парво қилмай, қатъияту ишонч билан ишини давом эттирган.

Кўп қатори мени ҳам ошиқ ва маъшук ролини ижро этган Ғулом ака ҳамда Юлдуз опанинг ўзаро муносабатлари қизиқтирар эди. Киноихлосмандлар билан учрашувларда фильмдан кейин улар турмуш қургани деган савол доим бериларди. Уларнинг афсонавий фильмдан кейинги ҳаётига бағишлаб "Афсонадан сўнг" деб аталган ҳуж-

жатли фильм ҳам тайёрлаган эдик. "Тоҳир ва Зухра" фильми ҳақидаги китобни ёзиш асосида ўша дамларни тиклашга уриндик, аудиоматериалда сақланиб қолган маълумотлар асосида хотираларимизни қозоғга туширдик. Шундай лавҳалардан бирини журналхонга ҳам сўзлаб бериш фурсати етди чоғи.

Бир куни Ғулом ака билан Хўжакент томон йўл олдик. Тоҳир банди этилган сандиқ худди шу ерда дарёга ташланган. Кўм-кўк сув, салқин шабада, ям-яшил дарахтлар билан қопланган тоғли маконнинг ҳам лирик, ҳам улуғвор манзараси таъсир этди шекилли, ҳиссиётга берилиб, ҳаддим сиғиб ҳамроҳимни саволга тутдим:

– Ғулом ака, Юлдуз опа эндигина ўн еттига қадам қўйган кезлар гоҳ Самарқанд, гоҳ Бўстонлик, гоҳ Тошкентнинг ботаника боғи, Анҳор соҳилларида ҳамсуҳбату ҳамнафас бўлгансиз. "Тоҳиржон, Тоҳиржон!" деб эркаланган навниҳол қизга сиз – ўн саккиз яшар ўктам йигит бефарқ қарамагандирсиз! Юрагингиз "жиз" этмаганми?

Суҳбатдошимга саволим унчалик хуш келмадим:

– Фильмда жавоб бор саволингизга! – деди чўрт кесиб.

Орага бир он жимлик чўқди. Ғулом ака ғизиллаб кетаётган машина ойнасини тушириб, "Эй куёш" ашуласини хиргойи қила бошлади-да, шеърданми, Тўхтасин Жалилов топган оҳангданми завқланиб:

– Шу қўшиқни фильмда ўзим куйлагим келган эди. Лекин Наби ака Жалолхон Охуновни танлаган, мен эса ниятимни айтолмай қолаверганман. Олтмиш йилдан ошди, ҳали-ҳамон уни хиргойи қилиб юраман. Бир-ик-

ки жойда расмона ижро этганман ҳам. Сиз телекўрсатувда айттирганингиздан сўнг, эҳ-ҳэ, қанча мактуб олганман!

Суҳбатдошим ширин хотирага берилганидан фойдаланиб, яна унинг кўнглига қўл солмоқчи бўлдим:

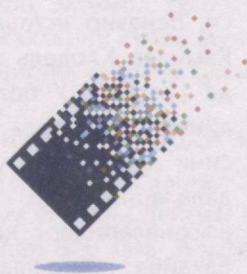
– Доим хиргойи қилиб юрадиган ашулангизда ёрингизни куёшга ўхшатасиз. Ҳазрат Навоий ҳам "Оразин ёпқач кўзумдин сочилаур ҳар лаҳза ёш, / Уйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғач куёш", деган байти билан Мавлоно Лутфийдек буюк шоирни ҳайратга солган. Ғулом Тожиаълоев "Эй куёш"да шунчаки қаҳрамони кўнглидаги муҳаббатни куйлаганми ёки ўзи изхори дил этганми? Ўша кезлар Юлдузхонга не-не йигитлар ошиқ бўлмаган дейишади. Юрагингиз тубига кўмган сирингизни очинг-да энди, Ғулом ака!

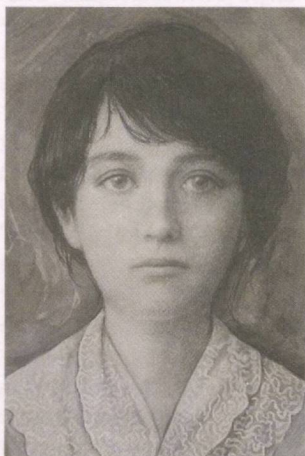
– Тоҳир ишқ изхор этган Моҳимга жавобан "Бир юракка икки муҳаббат сиғмайди", дейди.

– Сиз-чи? Сизнинг кўнглингиздагини билгимиз келади, – дедим мен ҳам бўш келмай..

– Қўймадингиз-қўймадингиз-да! Ахир биз Уркуя бону билан аҳд-паймон қилган эдик. Суратга олиш ишлари якунлангач, тўйимиз бўлган, – деди Ғулом ака нимтабассум билан.

Ушбу фильм ҳақидаги китобимизда яна талай воқеалар ёритилди. 1945 йили Москвада бўлиб ўтган муҳокамада айтилган "Тоҳир ва Зухра" картинасида севги-муҳаббат мотивига етарли ўрин берилмаган, актёрлар шундай гўзал туйғуни чинакамига кўрсатиб беролмаган" қабилидаги иддаоларга баҳолиқудрат жавоб ҳам берилди...

ШОҲСАНАМ

БАТАМОМ

BAKSHIDA

Яратган эгам бу аёлни ҳусну латофатдан ҳам, истеъдоддан ҳам қисмаган эди. Лекин муҳаббат бобида уни қалтис синовларга дучор этди. Оташин муҳаббат сабаб у на оила қуриб рисоладагидек умр кечирди, на оналик бахтига мушарраф бўлди. Инсон гоҳо соф туйғуларини деб оғир бадал тўлашига-да тўғри келар экан. Ким билсин, буюк ҳайкалтарош Огюст Роденни учратмаганида, унга шогирд тушмаганида, боз денг, унга кўнгил қўймаганида Камилла Клоделнинг қисмати буткул ўзгача кечармиди...

Ажабки, узоқ йиллар бадалида Камилла Клодель деган ҳайкалтарош аёл ўтганини биров билиб биров билмади. У дунёга машҳур тош устаси Огюст Роденнинг маъшуқаси ёки шоир Поль Клоделнинг опаси сифатидагина аҳён-аҳён тилга олинарди, холос.

“Мен дунёга бежиз келмаганман...”

Фарангистоннинг Шампань вилоятида Фер деган хилват бир шаҳарча бор. Машҳур ҳайкалтарош Огюст Роденнинг шогирди, маъшуқаси, беназир истеъдод ва аянчли тақдир эгаси Камилла Клодель ана шу хушманзара масканда туғилган. У болалигида ўлгудек хаёлпараст, айна чокда, роса қизиқувчан қизча эди. Укасини эргаштириб уззукун уйларига туташ боғу далаларни кезар, севиб мутолаа этадиган юнон афсоналаридаги қаҳрамонларни ёдга солувчи баҳайбат қоятошларни томоша қилиб чарчамас

эди. Клоделлар сулоласи, яъни Камилланинг ота-боболари ғоят бой-бадавлат ўтган. Улар орасида йирик саноатчилар ҳам, амалдорлар ҳам бор эди. Отаси Луи Проспер Клодель бирмунча қаттиққўл, ҳукмфармо эса-да, болаларининг раъйига қарар (Камилла лойдан турли ҳайвончалар ясар, укаси Поль эса шеърятга шайдо эди), ҳавасини ўлдирмасди. Хизмат тақозосига кўра у кўпинча бола-чақаси билан шаҳарма-шаҳар кўчиб юрар, шу сабабли фарзандлари бирор жойда муқим таълим ололмас эди. Уларнинг келажagini ўйлаган ота махсус муаллим ёллашга мажбур бўлади. Ўшанинг шарофати билан Камилла, Луиза ва кенжатои Поль лотин тили, имло ва арифметикадан пухта билим эгаллайди. Камилла ҳам, Пол ҳам ашаддий “китобхўр” эди.

Мумтоз адабиёт мухлиси бўлган Луи Проспернинг оилавий кутубхонасидаги дурдона асарларни опа-ука таллашиб ўқирди. Айниқса, Камилла антик адиб ва файласуфлар асарларига ишқибоз бўлиб, китоб саҳифаларидаги ҳайкал-тарошликка оид расмларга сеҳрланганча соатлаб тикилиб ўтирарди.

Онаси Луиза Сервонинг тўнғичидан ҳеч кўнгли тўлмас, жажжи қизалоқ-лигидаёқ Камилланинг феъл-атвори уни ташвишга солган эди: ўйинчоқларга қиё боқмаса, қўшни болалар билан ўйнамаса, қачон қараманг, ёлғиз ўзи лой чангаллаб ўтиради – ўз кўйига аллақандай одамчалар ясаидими-ей. Буниси камдек, укасини ҳам йўлдан ургани-чи!

Руҳан ўзига яқин бўлгани учунми, Камилла дилидаги ўй-хаёлларини фақат Поль билан бўлишар, унгагина сирларини ишонарди. “Биласанми, – дейди у бир куни укасига мутлақо жиддий қиёфада, қўлчалари билан чаққон лой қораркан, – худо мени катта ишлар учун юборган бу дунёга...” Яратган эгам митти кўнгилга шу башоратни солганини қаранг! Бора-бора жону тани билан гилдан турли ҳайкалчалар ясашга берилиб кетади у. Қўлидан келадими-йўқми, ўйлаб ҳам ўтирмай, ўсмир қизчанинг расмонасига одам ҳайкалини ясамоққа бел боғлагани-чи! Отасию онаси, синглисию укасини галма-галдан қаршисида қадалиб ўтиришга мажбур қилар, уларга қараб ўргамчикка ҳайкал ясар эди. Не ажабки, на расм чизиш, на ҳайкалтарошликдан бирор соат сабоқ кўрмаган қиз бу ишни биппа-бинойи уddалайди. Ким, қачон унинг қалбида асли эркакка муносиб бу ҳунарга шу қадар иштиёқ оловини ёқди – ота-она ҳайрон. Эҳтимол, худо юқтиргани шудир. Онаси ва синглиси Камилла ясаган ҳайкалларни кўриб шунчаки елка қисиб қўяқолса, отаси ва укаси унга олқиш ёғдириб, ҳарчанд қўллаб-қувватлайди.

“Мабодо, Роденнинг шогирди эмасмисиз?..”

Ўн беш яшар қизалоқ ясаган қўлбола ҳайкалчалар таниқли санъат усталари назарига тушади деб ким ўйлабди дейсиз! Қизининг ҳаваси астойдил эканига кўзи етган Луи Проспер бир куни Альфред Бушени уйига бошлаб келади. Камилланинг “Наполеон”, “Бисмарк”, “Давид ва Голиаф” деб аталган

хайкалчаларини кўздан кечирар экан, тажрибали устоз ҳайратини яширолмайди. "Ё тавба, худди Роденнинг асарларини кўриб тургандекман-а!" Роден? Ким у? "Наҳот танимасангиз? Асарлари бутун Францияда шов-шув кўзтаган серғалва ҳайкалтарош-ку!"

Камилла ўн етти ёшга қадам қўйганида Клоделлар оиласи Парижга кўчиб келади. У энди ҳайкалтарошлик санъатини расмона эгаллаш мақсадида Калоросси академияси (хусусий санъат мактаби) ҳамда устоз Бушенинг сабоқларига қатнай бошлайди (у кезлар Париждаги Олий Нафис санъат мактабига қиз болалар қабул қилинмасди). Нуфузли табақага мансуб хонадонда вояга етаётган қизнинг бундай ўзбошимчалиги ҳеч бир қуюшқонга сиғмас эди. Оқсуяк хонимлар муносиб иззат-икром билан турмуш қуриши, фарзанд кўриши, уни тарбиялаши лозим, деб уқдирарди Луиза Серво қизларига. Камилла эса онасининг ўғитларига этак қоқиб, уч сабоқдош инглиз дугонасини эргаштириб бориб Нотр-Дам-де-Шан кўчасидан кичик бир устaxonани ижара олади ва севган машғулотига боши билан шўнғиб кетади. Альфред Буше шогирдининг янги асарларини Олий Нафис санъат мактаби мудири Поль Дебуа-Пигалга кўрсатади. "13 яшар Поль Клодель" ва "Элен кампир" ҳайкалчалари қўлигул бир санъаткор камолга етаётганидан дарак бериб турарди. "Сиз мабодо Роденнинг шогирди эмасмисиз?" деб сўрайди Поль Дебуа Камилладан. Роден ясаган ҳайкалларни умрида кўрмаган қиз бу савол илтифотми ёки кесатиқ эканини англаёлмай бош чайқайди. Аслида, ҳамкасби Роденнинг янгича услубию дадил қарашларини тан олмайдиган Поль Дебуа киноя қилган экан. Аммо қизиги шундаки, Роден ким экани тушига ҳам кирмаган Камилла аллақачон унинг ҳаммаслагига айланиб улгурган эди...

Қалтис танишув

Камилла Клодель билан Огюст Роден айнан қайси йили учрашган, деган савол улар ижодини ўрганган тадқиқотчилар ўртасида кўп баҳс-мунозара уйғотган. Ҳарқалай, Италия сафарига отланган (1883) Альфред Буше дўсти Огюстдан қизларимга (шогирдларимга) кўз-қулоқ бўлиб турсанг, деб илтимос қилади. Роден аввалига унамайди, аёл кишига тош йўнишни ким қўйибди, қўлидан келадиган ишни қилса-чи шулар, дейди энсаси қотиб. Лекин Камиллани илк маротаба кўрганидаёқ айтган гапи эсидан чиқиб, ундан кўз узолмай қолади. "Боттичелли мўйқаламидан чиққан гўзал малак: нафис чехра, тубсиз тим кўк кўзлар, титраб турган қалин дудоклар, елка узра ёйилган қизғиш-тилла-ранг тўлқин-тўлқин соч..." Шогирдини ана шундай таърифлаган эди у кейинчалик.

Чорпахилдан келган, елкалари кенг, бақувват қўллари гилга усталик билан шакл бераётган бу одам бир қарашда бесўнақай кўринарди. Камилла уни афсонавий қаҳрамонларга ўхшатади. "Вулқон", деб ўйлайди ичида. "Йўқ, йўқ, Мефистофель!" Хаёлан ўзи билан ўзи баҳслашаётган қиз қандай қилиб у қўйган барча шартларга безътироз кўнганини билмай қолди. Роден деганларича бор экан, қўллари мўъжиза яратади! Камилла кўпдан буён ахтариб юрган ноёб нарсасини топгандек, юраги гурсиллаб уриб кетди. Майли, у ҳам-

масига рози: мана шу устахонада қолса, шундай ҳайкалтарошга шогирд тушса бас!

Устахонани гўёки уйига айлантирган шогирд Роденга халфалик қилади, гилу ганч қоради, ҳатто бўлажак ҳайкалга асосу тагсупа ҳам ясайди. Меҳнатдан қочмайди, устахонани супуриб-сидириш, уюм-уюм ахлатни кўчага чиқариб ташлаш ҳам унинг зиммасида. Устози қизга худо ноёб истеъдод ато этганини аввал-бошда – у ясаган ҳайкалчаларни кўрибоқ пайқаган эди. Орадан кўп вақт ўтмай унча-мунча юмушни ишониб топширадиган ҳам бўлади: дейлик, бирор ҳайкалнинг қўлими-оёғини яшаш қолганда ишни Камилла якунлаб қўярди. Ўша кезлар Роденнинг фикри-зикри “Дўзах қопқаси” асарига оид режалар билан банд эди. Бу улкан лойиҳани рўёбга чиқаришда Камилла унга ҳам натурачи, ҳам ёрдамчи бўлди.

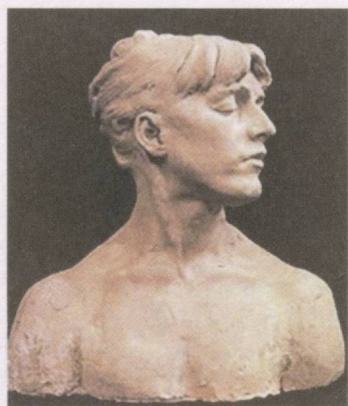
Қиз устахонада гоҳо ярим тунгача қолиб, жонини жабборга бериб ишлар, эвазига устозидан эшитган бир оғиз мақтов унга бамисоли улкан мукофот эди. Улар ўртасида қачон, қай тарзда муҳаббат уйғонди – на униси, на буни-си сезмай қолди. Ишқ савдоси қошида ёш деганлари ҳам, бошқа расм-русм ҳам ожиз экан: улар илк бор учрашганда шогирд 19, устоз эса 43 ёшларда эди.

Тўғри, кейинчалик Камилла аслида Роденни севмаган, ундан фақат манфаат йўлида фойдаланган, ахир, Париждек азим шаҳарда, яна-тагин санъат оламида бирор бақувват ҳомийси бўлмаган ёш қиз учун бундан зўр имконият борми, дегувчи маломатгўйлар ҳам топилди. Лекин улар ҳамкорликда яратган ҳайкалларни кўриб, устоз-шогирд қалбини қандайин ўтли туйғулар туташтирганини англаш қийин эмас. Роденни таниган-билганлар айнан ўша чоклар унинг ижодида ҳам, ҳаётида ҳам ажиб бир кўтаринки руҳ ҳукм сурганини қайд этади.

Маъшуқаси дилбаргина бўлиб қолмай, дунёқараши кенг, дадил фикрловчи аёл эканидан чандон мамнун Уста Камиллани кечки зиёфатларга, зодагон дўстлари даврасига қўлтиқлаб борадиган, таниқли шоиру ёзувчилар, рассом-

“Аврора”

“Аёл”

“Римлик ўстирин”

"Вальс"

"Флейта чалаётган қиз"

"Илтижо"

лар, юқори мартабали амалдорлар, қисқаси, Парижнинг казо-казоларига бемалол таништи-
радиган бўлди. Ниҳоят, кўнглидаги аёлни учрат-
ган эди-да!

Камилла-чи, у ҳам ишқ шаробидан маст эди. Муҳаббат ижодкор инсонга қанот бағишлаши ҳақиқат экан. Ҳаётида ҳеч қачон бу қадар бах-
тиёр бўлмаган эди у! Ҳайкалтарош ўлароқ ўз
йўлини топди, боз устига, Родендек ноёб санъ-
аткор билан ҳамнафасликда ижод қилиб ютса
ютадики, асло ютқазмайди. Аммо отаси унга
неча маротаба шу даргоҳдан кет, энди ўзинг
мустақил ишлайвер, қўлингдан келади-ку, дея
қистаб кўрди... Унинг эса кўзлари кўр, қулоғи
том битган: Устадан бошқани кўрмаса, эшит-
маса, нима қилсин?! Уни деб эски орзуларидан
воз кечди. "Катта ишлар қилмоқ учун дунёга
келгани"ни-да унутди. У тиним билмай севги-
лиси учун ишлар, гўё унинг учунгина яшар эди.
Устоз-шогирд ҳамкорликда яратган барча асар-
лар остида эса фақат Роден деган имзо турарди.
Томошабинлар бу беқиёс дурдоналарни кўриб
Устани олқишлар, унга тасаннолар айтар, шо-
гирдини биров эсламас, кўпинча биров тани-
мас ҳам эди. Дунёга машҳур "Бўса", "Тафаккур",
"Настарин", "Аврора" каби асарларга Камилла
наинки чеҳрасиё танасини "инъом этгани",
устози билан баб-баравар тер тўкканини бугун
ким ҳам биларди дейсиз!

1888 йилгача Камилла ота-онасининг уйи-
да яшайди. Қизи танлаган "бемаъни" ҳунардан
бошдаёқ норизо она унга дашном бериб чар-
чамасди: бу нима бедодлик, "тунги буюртма"-
ни баҳона қилиб ярим кечага қадар устахонада
қолгунча, шахсий ҳаётингни ўйласанг-чи, нодон
қиз... Шу йили Роден Италия бульваридан ҳа-
шаматли ҳовли-жой сотиб олади (бир вақтлар
Жорж Санд ва Альфред Мюссенинг муҳаббат
ошёни бўлган уй!). Онасининг ёзғиришларидан
тўйиб кетган Камилла, шартта кўч-кўронини
кўтариб ўша хонадонга кўчиб ўтади. Жўшқин
ҳаёт бошланади: ошиқ-маъшуқ қўлтиқлашиб
зиёфату машваратларга боради, ўзлари кўргаз-
малар ташкил этади.

Кўза кунда синади...

Огюст Роден Розе Боре билан танишган замонларда Камилла ҳали дунёга келмаган эди. У кезлар худо берган истеъдодидан бўлак ҳеч вақоси бўлмаган йигитча арзимас чойчақа учун таниқли ҳайкалтарошлар номидан буюртмалар бажариб юрарди. Қишлоқи қиз Роза – унга натурачилик қилган биринчи аёл. Роденнинг илк устахонаси – каталакдек ҳужра ҳам ана шу Роза жамғарган пулга сотиб олинган. Устахонада югурдак, ҳайкалтарошнинг атрофидаги доимий парвона ҳам шу эди. Бу орада у ўғил туғиб беради. Аммо ёш ҳайкалтарош олахуржунни бўйнига илишни хаёлига ҳам келтирмайди. Табиатан ройиш, оми аёл Роза эса севгилиси учун жонини беришга-да тайёр, эвазига ҳеч нима кутмай узоқ йиллар унинг иссиқ-совуғига қарайди. Камила аввалига Роденнинг йигирма йилдан буён бирга яшаётган хотини, фарзанди борлигини билмаган, албатта. Чунки Уста буни барчадан сир тутарди. Ёш маъшуқаси бор гапдан хабар топганида эса, “Роза оғир касал, ҳозир уни ташлаб кетолмайман, мен орзу қилган аёл – сенсан”, дея қизнинг кўнглини овлайди. Бир кун келиб расман Роден хоним бўлажасига ишонган Камилла ортиқ хархаша қилмайди, умид билан яшайверади. Вақт кутиб турармиди, ана-мана дегунча орадан тўққиз йил ўтади. Камилланинг сабр косаси тўлгандан тўлади: қачон, қачон энди?.. Кунларнинг бирида эса Уста ва шогирд ўртасидаги ишқий қисса Роза Бореннинг қулоғига етади. Рақибасига ҳар жиҳатдан ютқазишини, бунинг устига, Роденнинг феъл-атворини билатуриб у таваккал қилади. Эр бермоқ – жон бермоқ деганларидек мулойим Роза нақд алвастига айланиб устахонага боради-да, “оилабузар” шогирднинг боплаб таъзирини беради. Камилланинг ота-онаси ҳам қизларидан бундай “беҳаёлик”ни кутмаган экан, она ундан буткул юз ўгиради. Шундоқ ҳам руҳан эзилиб юрган Камилла ниҳоят севгилисига қатъий шарт қўяди: ё мени дейсан, ё уни!..

Аллақачон элликни уриб қўйган Уста энди нима қилсин?! Ўзи ҳам икки ўт орасида жизғанақ бўлиб юрибди. Хўш, бу икки аёлдан қай бирини десин у? Ҳар иккисининг ўрни бор. Йўқ, улардан бирваракай воз кечолмайди. Бутун умрини, бор-йўғини унга бахш этган Розани ташлаб кетадиган даражада аблаҳ эмас у. Камиллага келганда эса... Чин муҳаббатни энди топдим деганида... Эҳтимол, сўнгги қувончи шудир, қандай кўзи қияди?

Камилла ҳам ўзича ҳақ эди. Неча йиллик умрини шу одамга нисор этмадимми?! Орзуларидан, ҳатто туғишганларидан шуни деб воз кечмадимми? Истеъдодини, ёшлик куч-қувватини, булар нима, бутун борлиғини унга фидо қилмадимми?! Хўш, эвазига нима топди? Ким у энди? На расман хотин, на маъшуқа, на ҳайкалтарош ўлароқ бирон нимага эришди! "Бутун дунё" уни Роденнинг шогирди деб билади, вассалом. Йўқ, бундай "мақом"лар унга ҳавас эмас. Демак, шунча йил Уста уни анчайин бир эрмак деб билган. Укаси Поль ҳам доим шу гапни такрорлагани такрорлаган. Камилланинг дилини шубҳа кемира бошлайди: ҳа, бу одам билан умринг обод бўлмайди, у билан қолишдан маъни йўқ энди.

Муҳаббатдан телбаликкача... бир қадам

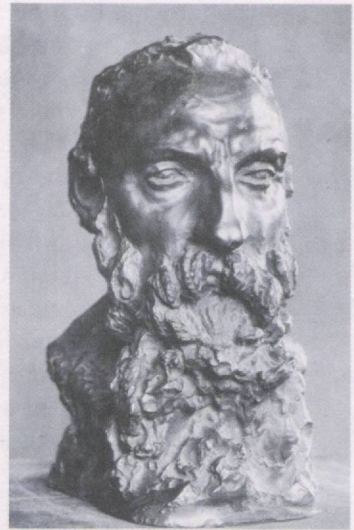
1892 йили Камилла яна бир оғир синовни бошдан ўтказади. "Мадемуазель Клодель оғир хасталикка учрабди, Ислеттеда даволанаётган эмиш", деган гап тарқалади дўст-душман орасида. Унинг Родендан ҳомиладор бўлганию кулфат оралаб боладан айрилиб қолганидан фақат укаси хабардор эди. Теварак-атрофда эса "Уста ҳомилани олдириб ташлашга маъшуқасини мажбур қилганмиш" деган миш-миш ҳам чиқади. Нима рост, нима ёлғон – буниси бизга қоронғи. Аммо "касаллик"нинг асорати аянчли эди: Камилла энди ҳеч қачон фарзанд кўролмасмиш! Бундай машъум ҳукмни эшитган ҳар қандай аёл даҳшатга тушиши турган гап. Маҳбубаси ортидан Ислетте сиҳаттоҳига борган Уста аввалги хушчақчақ, ҳаётсевар Камиллани эмас, аллақандай лоқайд, руҳан синган аёлни кўради. Севишганлар ўртасида таранглашиб турган риштанинг биратўла узилишига ана шу кўргиликлар ҳам сабаб бўлгандир. ("Соғайиш" ва "Видолашув" деб номланган асарлар Камилла бошидан кечирган ана шу аччиқ изтироблар ифодаси ўлароқ дунёга келган.) Қалбдаги муҳаббат ўрнини нафрат эгаллаши ҳеч гап эмас экан. Ўзича ҳўрлангандек, аламзада Камилла Роденни ҳам, сеvimли ижодхонасини ҳам тарк этади. Уста аввалига бунинг оддий эркаликка йўяди, арази тарқагач қайтиб келади, деб ўйлайди. Лекин ўзига етгунча қайсар, мағрур маъшуқа шу бўйи унинг остонасига қадам босмайди. Эҳтимол, унинг катта хатосидир бу. Яна озгина сабр қилганида, озгина...

Камилла Клодель билан Огюст Роден ажрашибди, деган хабар тезда Парижга ёйилади. "Роденнинг жавоҳири" (у шогирдини эркалаб шундай атарди) ташлаб кетгач, Уста шу қадар ёлғизланиб қоладики, ҳадемай қарилик оёғидан чалаётганини сезади. Бироқ, бола кезидан мудом қийинчилиги синовларни кўравериб пишиб кетган эмасми, иш билан овунган бўлади. Ажабки, ишлари юришгандан юришиб, кетма-кет дурдона асарлар дунёга келади,

довруғи оламни тутати. 1900 йил Парижда ташкил этилган Бутунжаҳон санъат кўргазмасида унга ажратилган павильондаги экспонатлар шу қадар муваффақият қозонадики, ҳайкалтарош Франция Фахрий легионининг бирйўла учта нишонига ноил топилади. Қарабсизки, шундан сўнг буюртмаларнинг кети узилмай, пул-бойлик оқиб кела бошлайди.

Камилла устозининг устахонасига яқинроқ мавзедан кичик бир уйни ижарага олган эди. Бу вақтда унинг соғлиғи хийла путурдан кетган, тез-тез асаб касали хуруж қилиб турарди. Умидлари елга совурилган, ҳам муҳаббатидан, ҳам маънавий таянчидан жудо бўлган аёл “эркакча санъат” майдонида ёлғиз, ҳомийсиз қолади. Бу тур санъатнинг нонини емоқ учун худо берган қобилиятдан ташқари мўмайгина маблағингиз ҳам бўлмаса – бефойда. Ўзини бир оз ўнглаб олгач, Камилла энг шимариб ишга киришади: ким эканини бир кўрсатиб қўйсами! Унинг 1893 йили катта-кичик кўргазмаларда намойиш этилган “Вальс”, “Клито” каби асарлари санъатшунослар томонидан ҳақиқий мўъжиза деб тан олинади. Айниқса, 1897-99 йилларда яратилган “Ғийбатчи хонимлар”, “Теран ўйга чўмиб”, “Қуйлаётган сўқир чол”, “Етуклик” (муаллифнинг шахсий ҳаётидаги фожиа кинояли тарзда ифоданган асар) сингари ишлари санъат оламида зўр янгилик бўлди.

Аммо устозининг шон-шухрати, мартабаси олдида шогирд эришган муваффақиятлар арзимас бир гапдек эди. Камилла ана шу “ноҳақлик”ка чидаёлмасди. Охир-оқибат у ўзини ёлғизликка маҳкум этади, “узлат”да умр кечири бошлайди. Уста баъзида уни хос зиёфатларга таклиф қилиб турар, Камилла эса, “Менинг ҳатто меҳмонга кийиб борадиган тузукроқ энгил-бошим ҳам йўқ”, деб рад этарди. Ҳақиқатан ҳам, у хийла ночор аҳволда яшар, аксига олиб ишонган тоғи – Поль хорижда эди. Отаси ора-чира (онадан яшириб) севикли қизига оз-моз пул бериб турар, лекин бу урвоқ ҳам бўлмас эди – чунки айтиб ўтилганидек, ҳайкалтарошлик – серхаражат ҳунар. Ясаган матоҳларингиз сотилмаса-ку, унда қарз-ҳаволадан бошингиз чиқмай қолади. Ўша кезлар Камилланинг дўстларига ёзган аксар хатларида йўқчиликдан нолиш кўзга ташланади. “Афсуски, мен энди на эртақдаги сеҳргар пари, на оқ отли шахзодадан умид қила оладиган Золушкман. Ҳамёним доим қуп-қуруқ. Яшашга умид уйғотадиган ҳеч нима қолмади, баридан мосуванман. Наҳот, тиним билмай меҳнат қилган, тер тўккан одам мана шундай тақдирга раво бўлса?” Айрилиқ, йўқчилик, бу ҳам камдек, танқидчиларнинг нохолис муносабати (уларнинг кўпи ҳамон ўжарлик билан Камилланинг ижодига устози соя солиб турганини таъкидлар эди) – ҳаммаси бир бўлдию аёлни руҳий мувозанатдан чиқарди. У гўё тубсиз жарликка қулаётгандек эди. Ҳаёлида Уста доим устидан кулиб келгандек, мана энди унинг ғояларини ўзлаштириб олиб шухрат чўққисини забт этгандек туюлар, шу ўй Камиллага

“Роден”

сира тинчлик бермас эди. У деярли уйдан чиқмас, дўстлари эшиги тагига қўйиб кетган ул-бул нарсани ебгина кун кўрарди. Ҳалиям ўзича нималардир ясар, туну кун тинмас, кейин эса барини битта қўймай синдириб, бузиб ташларди. Уйи буткул ахлатхонага айланган, Камилла баъзан ганч бўлакларини гил уюмлари ўртасида қимирламай ўтирганча кунни кеч қиларди.

Тўғри, кечган шу йиллар мобайнида Огюст Роден орқаваротдан собиқ севгилисини қўллаб юради (моддий жиҳатдан эмас, албатта, чунки мағрур Камилла унинг ҳар қандай ёрдамини рад этган бўларди). Кўргазмаларини ташкил этиш, у ҳақида мақолалар чоп қилдириш борасида мутахассислар билан маслаҳатлашади, газета-журналлар муҳаррирлари, танқидчилар, ар-боблар номига тавсияномалар битади.

1902 йили Камилла Прагада ўтказиладиган кўргазмага таклиф этилади. Бироқ унда Роден ҳам қатнашишини билиб, таклифни қатъий рад қилади: “Нима, у ерда ишларимни жаноб Роден билан ёнма-ён намойишга қўйиб, ўзини менга ҳомийдек тутишига, гўё барча асарларим у кишининг сабоқлари натижасида дунёга келганини кўз-кўз қилишига чидаб беришим керакми? Аҳмоғи йўқ! Мен энди бу муттаҳам, иккиюзламачи кимсанинг (яна уялмай-нетмай ўзини барчага устоз санашига ўлайми) ноғорасига ўйнамайман!”

1905 йилга келиб эса “муттаҳам Роден” Камилланинг назарида нақд бориб турган бир қотилга айланади. Унга доим кимлардир ўзини таъқиб этаётгандек, ўлдирмоқчи бўлаётгандек туюлаверади. Дўсти, натурачиси бўлмиш Анри Аслен ўша кезларни хотирлаб бундай деган эди: “Бир кун эрталаб Камилланикига бориб, анча вақт остонада туриб қолдим. Обдон ялинганимдан кейингина эшик очилди: рўпарамда сочлари тўзғиган, қўрқувдан қалтқалт титраётган телбанамо бир аёл турарди. Қўлида учига айлантириб мих қоқилган узун таёқ. “Бугун кечаси икки киши деразамни синдириб кирмоқчи бўлди, – деди у энтика-энтика. – Уларни танидим: Роденнинг кўппаклари – итальян натурачилари. Мени гумдон қилишга юборган-да! Негаки мен унга ҳалақит беряпман, ўлдириб қутулмоқчи”.

Бир неча йил хорижда ишлаб қайтган Поль Клодель (бу вақтда у таниқли шоир, шунингдек, дипломат эди) суюкли опасининг уйига бориб, уни таний олмайди; “Энгил-боши кир-иркит, менга нотаниш бир қаримсиқ аёл минғирлаган овозда тинмай жаврарди”, деб эслайди у хотиралар китобида.

“Маҳкум”ликда кечган ўттиз йил

1913 йили март ойида отаси вафот этади, аммо бунга Камиллага билдирмайдилар. Орадан бир муддат ўтиб, қўни-қўшниларининг “ақлдан озган Клодель хоним” устидан доимий шикоятларидан безор бўлган онаси ва укаси уни жиннихонага жойлаштиради. Шу тариқа у умрининг охиригача тутқун яшайди. Камилланинг онаси ва бошқа туғишганларига “мени бу жаҳаннамдан қутқаринглар” дея ёлвориб ёзган ўнлаб мактуби жавобсиз қолади. На туққан она, на сингил бирон марта уни йўқлаб касалхонага келади. Ахён-ахёнда укасигина хабар олиб турар, ҳасратдан, аламдан зиқ бўлиб кетган “маҳкума”нинг тунд ҳаётидаги бор-йўқ шодлик шундан иборат

эди. Аввалига Камилла укаси келтириб берган гилдан бир нималар ясаб, ўзини иш билан овутмоқчи бўлади. Аммо бора-бора дунёдан буткул кўнгли қолиб, ҳеч ким билан сўзлашмай, яккамохов роҳибалардек яшай бошлайди. Шу-шу, умрининг охиригача қўли гилга тегмасдан ўтади...

Бир вақтлар гўзаллигию истеъдоди билан тилларга тушган Камилла Клодель ўз дунёсига қамалаб олиб, руҳий касаллар орасида кам эмас, нақд ўттиз йил қандай чидади экан? Ўтган умрини – қайноқ ёшлиги, осмон қадар орзулари, тақдирига заволаб бўлган жафолари муҳаббати, уни кўз очиб юмгунча унутиб юборган "дўст"ларини ҳеч эсладимикан?

Ярим аср бирга умргузаронлик қилгач, ниҳоят, Огюст Роден 1917 йил январь ойида Розе Борега расман уйланади. Гўё умр бўйи шу кунни кутиб яшаган шўрлик аёл никоҳдан икки ҳафта ўтар-ўтмас омонатини топширади. Айнан шу йилнинг ноябрида 77 яшар буюк ҳайкалтарош ҳам ҳаёт билан видолашади.

Тўрт девор ичида маҳбусдек яшаган Камилла Клодель эса узоқ умр кўради: 1943 йил 19 октябрда 79 ёшида дунёдан ўтади. Бироқ унинг қабри қардалиги маълум эмас.

"Вальс", "Шакунтала", "Флейта чалаётган қиз", "Ғийбатчи хонимлар", "Унутиш", "Етуклик", "Теран ўйга чўмиб", "Илтижо" каби чинакам дурдона асарларида ҳайкалтарош бамисоли ўз қисматини битган. Бу ижод намуналарини кўрганда аёл кишигагина хос бўлган назокатни, алғов-далғов бир ҳиссиётни, чуқур ҳасратни пайқаш қийин эмас.

Огюст Роден ҳаётлик чоғида Париждаги уйидан (ҳозир у ҳайкалтарошнинг музейи) катта бир бўлмани шогирдига ажратмоқчи бўлади, аммо кейин негадир бу фикридан қайтади. Камилла Клодель ясаган ҳайкаллар бугун ушбу музейда устозининг асарлари ёнида қўр тўкиб турибди. Ажабки, ҳаётда бирга бўлиш насиб этмаган севишганлар ана шу тарзда мангуға қовушди.

P.S. Француз халқининг миллий ифтихори бўлмиш Огюст Родендан 56 та мармар, 56 биринж, 193 та ганч, 100 та терракотадан ишланган скульптура, 2000 дан зиёд расм ва юзлаб антик даврга оид ҳайкал қолган.

90 ҳайкалдан иборат Камилла Клоделнинг мероси эса турли кўرғазма залларига тарқалиб кетган. Ҳозирги кунда унинг асарлари кўрғазмага қўйилган музейлар мудом гавжум – ҳайкалтарош аёл қўллари яратган мўъжизани кўрмоқ учун бутун дунёдан санъат шайдолари келади.

Уста ва шогирднинг оташин муҳаббат қиссаси кўпгина бадиий асарларга, кинофильмларга асос бўлган. Ибсеннинг "Биз, марҳумлар ўйғонган кун" пьесаси, 1988 йили суратга олинган "Камилла Клодель" фильми, 1999 йили саҳналаштирилган "Шакунтала" балети муҳаббат ва ижодга фидойи аёлнинг аччиқ қисматидан ҳикоя қилади.

Лазизжон БАҲРОНОВ

EGASINI IZLAGAN GAPLAR

Орзу-истаклар-ку инсонга янги-янги муаммолар туғдиради.
Аммо нима истаётганингни билмаслик муаммолар муаммосидир.

Мендан ижодий парвоз сўраяпсизми, унда қанотларимни қўйиб
юборинг.

Ижодда ҳайратини йўқотган ғайратини ҳам йўқотади.

Бу одам пулга, мол-дунёга бефарқ, дейсизми? Бўлмаган гап. Би-
рон бир қоғозни қўлингизга олинг-да, ё ёнида, ёки ортида туриб
шиғирлатинг, дарҳол тулки нигоҳи билан қарамаса, мен – кафил. Гап
шундаки, бу одам хокисорликдан эртас сўйлаб, “камтаргина” бўлиб
юришга етарли бойлик йиғиб бўлган.

Баъзи бировлар ўзининг керакли одамлигини кўрсатиб қўйиш учун
ҳам гоҳ-гоҳ танқид қилиб туради.

Лафзсиз нинг қўл телефони тўқсон фоиз ҳолатда хизмат доирасидан
ташқарида бўлади.

Соғина бошлаганимиз... унута бошлаганимизни ҳам англатади.

Муомалам қалбингизга оғир ботмаслигини иста-
сангиз, илтимос, ишимга халал берманг.

Ўз фарзандингда бўлмаган фазилатни ўзганинг фар-
зандидан талаб қилмоқ – айтиноинсофлик.

Тубанликдан сақланиш йўлини айтийми? Айбни
аввал ўзингиздан, кейин бировдан изланг!

Демократия бу – бировга малол келтирмай яшашга интилишдир.

Қалбимиздаги оташин муҳаббат севилишга бўлган кучли эҳтиёж
маҳсули эмасми, ахир?!

Ёшларни танқид қилишга одатланган катталар, билиб қўйинг: дарё
қай томон оқса, жилға ҳам шу томон оқади.

Нетайлики табиатимиз шунақа: ҳам фикр, бизни алқаган ва мақта-
ганларнигина яхши одам деб биламиз.

Ўғлим, бугун мен сени аясам, эртага ҳаёт сени аямаслиги мумкин-да...

Ҳаётда энг муҳими – ўз ҳақиқатингни топиш.

Бизни ҳеч ким тушунмаса, демак, ўзимизда ҳам нимадир қусур бор.
Бундай ҳолатда барчани қоралайвериш эмас, ўзимизни тузатиш
ҳақида ўйласак маъқулроқ бўлади.

AZAL ZULMATLARIN KESIB O'TGAN NUR

Umid YOQUBOV mutolaa qiladi

ЙЎЛБАРС ЕТАКЛАГАН АВЛИЁ

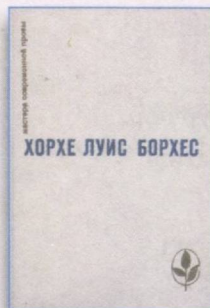
Хорхе Луис Б о р х е с. Проза разных лет. Москва, "Радуга", 1984.

Вақт — мен мавжуд бўлганимдагина маълум моҳиятга эга.

Вақт — мени домига тортиб кетаётган дарё, бироқ бу дарё ўзимман; вақт — мени тилкалаб ташилашга тайёр йўлбарс, аммо бу йўлбарс ҳам менинг ўзим; вақт — мени ямламай ютувчи олов, лекин бу оловда ҳам ўзим мужассамман. Ҳаёт — афсуски, ҳақиқат, мен — афсуски, Борхесман".

Х. Л. Борхес. "Вақтнинг янги раддияси" асаридан

Одам ўзи ҳақида ўйлашдан тўхтаса, яшашдан ҳам тўхтайтиди. Инсонлик йўл-манзили санъат учун ҳам хомашё, ҳам маҳсулот-

дир. Барча ўз йўлини тўғри ҳисоблайди, буни ўзгаларга ўқтиришдан толмайди. Шунинг учун ҳам ҳар бир ёзувчи албатта “қаерлиқдир” бўлади. Унинг асарларида ўз қавми хусусиятлари бўртиб туради.

Умрини олам ва одам ҳаётининг маъносини ўқишга бағишлаган Хорхе Луис Борхес наинки жаҳон адабиётида мактаб яратган буюк адиб, балки умуминсоний маънавиятни чуқур ҳис этган ва шунга ҳисса қўшган мутафаккирдир. Борхеснинг туғилган жойи – Аргентина, насаби – инглиз, тили – испан. Аммо у умр бўйи Асл Зиёли, аввало, Она Замин фарзанди эканини англаб-англатиб яшади. Шу йўлда кўплаб халқларнинг миллий ва диний қадриятлари, тасаввур ва рамзларини ўз ижодига пайваста эта олди.

Борхес инсоннинг ўз-ўзини англаш жараёнини миф ва турли рамзлар воситасида ифодалади. Бу йўлда ҳеч қачон фикрлаш тарзи ва қадриятларни қарама-қарши қўймади, билъакс улардан уйғунлик, гармония излади. Борхес асарларида йўлбарс, ниқоб, лабиринт, туш, кўланка ва кўзгу тимсоли кўп учрайди. Бари – асарлар моҳиятини очувчи калит. Адиб наздида, йўлбарс – ўз-ўзини енгиш, ниқоб – инсон “мен”ининг турли шаклларга кириши, лабиринт – зоҳирдан ботинга, “мен”ни “у”га элтувчи жумбоқ ва асрор йўли, туш – ўзни англаш жараёнидаги ахборот оқими, кўланка – ҳақиқат пардаси, кўзгу эса ҳис ва ақл назаридир. Масалан, “Яширин мўъжиза” ҳикоясида Яромир Хладик тонга яқин кутубхона йўлакларида кезиб юрганини туш кўради. Қора кўзойнакли китоблар оғаси сўрайди: “Нима излаяпсан?” “Худони!” деб жавоб қилади Хладик. Кутубхоначи эса, “Худо кутубхонадаги тўрт юз минг китоб саҳифаларидан бир ҳарфга яширинган. Менинг ота-боболарим шу ҳарфни излаган эди; мен ҳам уни қидириб сўқир бўлдим”, дейди.

Шарқда “Туш – хабарчи” деган ҳикмат бор. Борхес ҳамиша тушларда ақл эгалари учун аломатлар борлигига, тушимиз ва ҳаётимиз айният қонуниятига асосланишига урғу беради. Дейлик, “Ўз лабиринтининг қурбони Ибн Хоқон ал-Бухорий” ҳикоясида “Ухламоқ – ёруғ олам билан видолашмоқ демак, бундай видолашув эса таъқиб остидаги одамга асло муносиб эмас”, деса, “Вайрона чамбараги”да “... тушнинг неча юздан бирини шу беқарор борлиқда рўёбга чиқариш – ҳатто тилсим оқимига йўлиқиб, уни тартибга солишдан ҳам кўра азобли меҳнат; шу қадарки, қумдан чилвир эшиш ёхуд шамолга чеҳра сувратини солиш бундан осонроқ”, дейди.

“Яширин мўъжиза”да прагалик ижодкор Яромир Хладик қатл олдидан тушида Худога нола қилиб, “Душманлар” драмасини якунлаш учун яна бир йил муҳлат сўрайди. Китоблар орасидан нидо келади: “Сенга муҳлат берилажак!”. Уни қатлгоҳга олиб келадилар ва отишга буйруқ берилади. Ўша отилган ўқ Хладикка етиб келгунича у драмасини ҳаёлида қайтадан “ёзиб чиқади”: ишлашига бирон бир ҳалал сезмай, асарини завқ билан ёзади, ҳатто таҳрир қилишга ҳам улгуради. Драмани якунлаши билан тўрт ўқ уни ерга қулатади. Бу ҳикоя инсон ўз тасаввури-тафаккури қудрати боис барча яратикдан устун экани, ҳаётини жаннат этиш ҳам, жаҳаннам этиш

ҳам одамнинг ўзига боғлиқ экани ҳақидаги кўҳна ҳақиқатни ёдга солади.

Борхес одам Олий Мен – Парвардигорни англашни, Шарқ фалсафасига ҳамоҳанг, ўз “мен”ини танишдан бошлаши лозим, деб ҳисоблайди. Бунда ҳамиша бир тилсим кўради. Айтайлик, “Парвардигор ёзуқлари” ҳикояси қаҳрамони тош зиндон – тафаккур изтиробларига банди бўлар экан, Тангри тажаллиси ҳам Аввалу Охир Эгасининг зоти каби мангуликка дахлдор бўлмоғи шарт деб ҳисоблайди: *“Тоғ ёки дарё, салтанат ва ё юлдуз буржлари Тангри каломи бўлиб чиқиши мумкин. Аммо вақт ўтиши билан тоғлар кукунга айланади, дарёлар ўзани ўзгаради, салтанатлар эса беқарорлик ва ҳалокатга юз тутади, юлдузлар сурати ҳам муқим эмас. Ҳатто фалак-да ўзгаришлар илмидан сабоқ олган. Тоғ ва юлдуз асл моҳиятига кўра шахсдир, ўз наъбатида, шахс бунёд бўлади, йўқликка юз тутади”*. Шу онда қаҳрамон ўзи билан бирга зиндонда ётган қоплон ҳам Тангри сифатларидан бири (“қоплон” дейиш – уни дунёга келтирган бошқа қоплонларни, у ов қилиб кун кўрадиган кийикларни, кийиклар озикланадиган кўкатларни, кўкатлар волидаси бўлган заминни, заминни бунёд этган осмонни ёдга олиш”) эканини хотирлайди: *“Кимдир Тангрини ёруғлик шуъласида, яна биров – шамширда, учинчи бир кимса эса – атиргулнинг ҳалқасимон гулбаргида кўриши мумкин. Мен эса аллақандай юксак Чархпалакни кўрдим; у менинг қаршимда, у менинг ортимда ва ё-да у менинг ёнимда эмас, балки бир вақтнинг ўзида ҳар жойда эди. Чархпалакни олов чуллаган эди, Чархпалак сув уфураётган эди, мен гардишини кўриб турсам-да, аммо у чексиз эди. Унда ҳамма нарса – содир бўлган, айни пайтда рўй бераётган ва келгусида воқе бўлгучи ҳамма нарса чаптишиб кетган эди”*.

Қоплон терисидagi битик ўзаро боғланмаган қирқ бўғин ва ўн тўрт сўз-дан иборат ҳикмат эди. Шарқда қирқ – мукамаллик, ўн тўрт эса чексизлик тимсоли. Тош зиндон тубидаги кимса ҳам бу тилсимда мукамаллик ва чексизликни кўради, буни англаш баробарида ўзининг шу Мангу Сир олдида қийматсиз эканини билиб, сокин ҳайқиради: *“Кимки бутун коинотни кўрган бўлса, кимки борлиқнинг оташин мақсадини англаб етган бўлса, одам ҳақида, унинг арзимас қувонч ва қайгулари ҳақида ўйлаб ўтирмайди. Ҳатто унинг ўзи айни шу одам эса-да – тўғрироғи, айни шу одам бўлган эса-да – бу муаммо уни ортиқ қизиқтирмайди. Унинг учун ўша, бошқа одамнинг аҳамияти йўқ, унинг учун ўша бошқа одамнинг қайси қавмга дохил эканининг аҳамияти йўқ – ахир унинг ўзи энди Ҳечкимга айланди. Ана, не сабаб мен ҳикматни ошкор қилмаяпман, ана, не сабаб мен зим-зиё зимистонда узала тушган кўйи куну тунларимни еб битирияпман”*.

Бу якун Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр”ида Семурғни излаган қирқ қушнинг Талаб, Ишқ, Маърифат, Тавҳид, Ҳайрат, Фано водийларини босиб ўтиб, аслида барча-барчаси ўзларида мужассам эканини англамоғига қанчалар яқин!

Борхес 1986 йил 14 июнь куни Женевада вафот этди. Ёзувчи бир умр йўлбарсларни алқаб, бадиият дунёсида йўлбарс бўлишга интилиб яшади. Ўз руҳида ва битикларида йўлбарсга хос барча жиҳатни – шижоат, вазминлик, теран ақлни мужассам этди. Женевада яқинлари адибни боқий дунёга кузатар экан, уларнинг тасаввурида гўё Борхес ўз йўлбарслари қуршовида

ғайб оламига йўл олгандай эди. Бу – бадийи-илоҳий-маънавий миссиясини англаган ва уни шараф билан ўтаган Адиб-Инсоннинг мангу манзил ва тегран ҳаловат топганидан далолат эди.

ДАҲОЛАР КЎНГЛИГА ЧЎҒ ТАШЛАГАН СИР

Эшқобил Ш у к у р. Кўз юмиб кўрганларим. Тошкент, “Akademnashr”, 2013.

Одам – исм илми эгаси. Моҳиятни англаш, мазмунга сингиш – фақат Одамзодга хос. “Осмон мактубларин мангу мавзуси” бўлган бу содда ва мураккаб синовнинг йўлаги туш, кодлари тимсол, манзили ЎЗлик – ўзни (нафс) енгил, Ўзга (ақл) таяниш, Ўзга (қалб) етишиш...

Дейлик, “сахро қумларида етти юз йил думини судраган калтакесак” ё “уммонлар тубида қирқ саккиз лаҳзанинг ширасин ялаган капалак”нинг таржимаи ҳоли бир: “туғилди, яшади, туғди ва ўлди”. Жалолиддин Румий “Малак – илми, ҳайвонлар илмсизлиги билан қутулади, одам эса шу иккаласининг ўртасида аросатда қолди”, дейди. Инсон – табиат асоси, меҳвари. Фақат одамгина ўзини ЎЗи қутқара олади. “Инсон Ҳаёт ва Худо маънисин билгани” учун ҳам мукаррам, руҳи – мангуликка ноил. Бу йўлнинг бошланмасию якуни – “Мен”. “Қизгин қизғалдоқлар кафтида”, “ёнаётган музнинг тафтида”, “бир жуфт кабутарнинг кифтида” ўсган бу “Мен”нинг уч исми бор: Гўрўғли, Йўлўғли, Нурўғли. Бунда гўр – ер ости, йўл – ер усти, нур – осмон олами қуввати рамзи. “Мен”ни “атиргул япроғин тарҳидан”, “ҳаёт ва ўлимнинг нарҳидан изла”ган уни “ўйдан топа”ди. Чунки “Мен”да “томчи қулги, кўза кўзёш”, “юрак деган гултуғар тош бор”, “уч-тўрт сўм пул, бетоб виждон бор”, “қирқ бир қурбон” қутбида “битта жон” бор... “Мен”нинг вазифаси ўша-ўша – “махлукдан малаклик излаш”.

Бу мангу муқаддас миссия кодларини ўқишга-уқишга уринамиз.

Йўл ва Соя. Ҳидоят ва залолат танлови: борса – келар/хатар/келмас... Соя – ёзда (баҳор) роҳат, қишда (куз) ғам-ташвиш. Қуёш, нур (эзулик) бўлмаса, соя ҳам бўлмайди. Ажабки, Навоий бобо айтганларидек, қуёш бир текис нур сочса-да, сахрода тикан, бўстонда гул битади.

“Беллари букчайган бир Йўл” “адирда уфқ сари кетиб бора”ди. “Илонизи сўқмоқ”да эса “бир жуфт соя” “ғамгин, изма-из маъюс” йўл босади: “манглайи ер қадар эгик”, “соҳибин йўқотиб қўйган” соялар. “Авжи саратонда, гавжум бозорда” бир одам ўзидан минг чандон каттароқ соясини сотиб ўтиради: “унинг ўзидан кўра сояси минг чандон қиммат”. Бу кўҳна йўлда “ёзувдай сочилиб ётар тақдирлар”: “ким бешик кўтарган, кимлардир тобут” (бунёдкорлик ва вайронкорлик, тараққий ва таназзулнинг азалий кураши); қарғиш овозлари тилак садоларини босмоқчан бўларкан, “қайгадир шошиб боради бир гала ит қувган хокисор Виждон”...

Дала ва даракт. Кўҳна дала – бу дунёда Одам ва Ҳавводан то ҳозир, шу сонияда туғилган одамзодга қадар ўз экинини экади: арпа сепган бугдой ўрмайди ё сарв кўкка бўй чўзади-ю, мева бермайди – теорема ўша-ўша, фақат уни ишлаш усуллари ўзгарган, холос. “Бир пайт мамонтлар-ла курашган Одам / энди

Одам ҳам дарахтга ўхшайди: илдизига таянмаса, кўкармайди. “Яшил боғни ташлаб кетган дайди дарахт”нинг “илдизлари осмонда”, “шоҳлари ўсарди ернинг остида”. Ғараз ният, эгри йўл билан тонгларга бориб бўлмайди: “кўрдим момоларим номусида мен / осмон устунини, ернинг ўкини”

Тош – сувни (эзгулик) бой берган туйғулар, нафрат, адашган ақл ва изтироб қотишмаси. “Далварзин момониг қадок кафти”даги “шудрингдай олмос тош” – “минг йил аввал битта сулувнинг / ёноғида қотган томчи ёш экан / бу тошдан ҳозир ҳам тингласа бўлар / сим-м-сим-м эриётган юрак овозин”. Минг йил аввал сарвқомат, руҳи равон, саломат ва сайёҳ дарахт донишманд бўламан, деб харсангтошга айланиб қоларкан, англайдик, “донишмандлик – гўзал яшамок” экан.

Ва... бу қодларнинг барчаси “даҳолар қўнғлига чўғ ташлаган сир”га қалит, “азал зулматларин кесиб ўтган нур”га кўзгу – “инсонни инсондай кўрмак орзуси”. Шунда Семурғ қанотидан тушган сеҳрли патда бобомерос ишора зоҳир бўлади: “...лаҳзани ўшлаб қол, яшаб ўт лаҳзани...”.

Жеймс Ж о й с. Мусаввирнинг ёшликдаги шамойили. Тошкент, "Akadem-nashr", 2014.

Чиқиб келар эди саҳна ортидан
на Малак, на Иблис бўлган авлод:
алданган, таланган, адашган, бешон...

Азиз Саид

Яна ўша чайналаверганидан сийқаси чиқиб кетган ва тагин чайналишга маҳжум ибора: одам яра(ти)лганидан бери ҳар бир хатти-ҳаракати билан “Нима учун яшаяпман?” деган жўн ва ўта мураккаб саволга жавоб излайди. Кимлардир жавобсизликни жавоб ўрнида қабул қилган, айримлар эса Кўҳна Тенгламани ҳамон ўнгдан чапга, чапдан ўнгга томон сон-саноксиз усуллар би-

лан қайта-қайта ишлаб кўрмоқда, бироқ барчаси: минус чексизликдан плус чексизликкача... – бўш тўплам...

“От сийдигида чириган пичандан нафас олса хотиржам тортади”ган Стивен – зерикиш занжиридан азият чекаётган ва бир вақтлар Афинадан ҳукмдор Минос буйруғига биноан Критга келтирилган буюк уста Дедал сингари ўз-ўзига қанот ясаётган, бир сўз билан айтганда, бу тахлит яшаш мумкин эмаслигини англаб етган, қаёққа бўлса-да бош олиб кетиш фурсати келганини тушунган Матрицасиз Рух тимсоли. Ўз шаклини излаётган руҳнинг жами кутбини ҳирс қўшини қамал қилган: ташқи томондан яшил ранга (бунёдкорликка, ўзини англашга) ўралгандай туюлса-да, ҳар бири ўз сафдошини бадрафхона тешигига итариб юборишга тайёр оломон, рангсиз ва ҳидсиз гуллар жанжали, “худонинг кераги йўқ юрт”, “ҳожатхонада ёпишишаётган” чаламуллалар, гўё динга ундаётгандек кўринса ҳам, аслида диндан ҳафсалани совитадиган ва А.М.Д.Г. тамғаси остида сиёсий кураш олиб бораётган “руҳонийча”лар, бемаънилиқнинг жазавали дангир-дунгурига тушилаётган рақс; ички томонда эса – шахват аравасига осилган кўйи жами гумроҳлиги учун жаҳаннам оловида қовурилишини билатуриб Гуноҳият қасрининг ишвагар туйнуғи томон ҳансираб-ютоқиб талпиниш...

... сўнг эса совуқ ва сергак бефарқлик...

Буларнинг барча-барчаси Беқолип Рухни гангитиб қўяди, тийиқсиз алданиш иштиёқи юзага келади. “Илоҳий сиймонинг юз ўгиришига сабабчи гуноҳ боис ўзини жами гуноҳкорлар ғамхўрига яқинлашган”дек туйган Стивен гарчи “табаррук қилинганидан кейин вино айниб сиркага айланса, нон моғор босиб уваланиб қолса, шунда ҳам Исо илоҳ ва инсон сифатида уларда мавжуд бўладими?” тарзида ўз-ўзига истехзо билан савол беришдан тийилмаса-да, барча гуноҳига истиғфор айтароқ “мойга бўкиб қалқиб-қалқиб сузиб юрган, бўғилган, маънисиз хавотирнинг машъум гирдобига тушиб қолган” ва умид астарлари йиртилган Рухи тағин мудроқликдан уйғонаётганини илғаркан, ажал талвасаси рўпарасида ёлғиз қолади.

Мана, ҳозир Қазо Элчиси чўбин арава эшигини очади. Стивен ўлимга тайёрами?

Айнан шу ўринда у чўкиш ваҳимаси ичра хасга тирмашади: тазарру...

Стивен “бой берилган бокиралиги”га аза тута-тута уят, кўрқув, шубҳа ва умид исканжасидан кечароқ тазарру сари асабий интилар экан, “қушқўнмаснинг қотган томирлари, қичитқининг буталари сочилган хароба чангалзорда қотган тезакдан уфураётган кучсиз ва қўланса уфунот либосига ўралган... эчкинусха махлуқ қиёфасида”ги ЎЗ бўлаклари чор томонга айюҳаннос солиб югураётганини рўй-рост англайди: Қутқаринг!.. Қутқаринг!! Қутқаринг!!!

Черч стритдаги ибодатхонада, руҳоний қошида гуноҳларига икром бўлгач, муқаддас неъматлар солинган идиш унга (эхтимол, у идишга) яқинлашаётгандек сезилса-да, барибир, ЎЗ Қиёфасини излаётган Рух инкор отига қамчи босади: “...гўё энг сирли маросимлар ҳам қуриб бораётган булоқлар каби уни нажотбахш сувдан энди баҳраманд этолмаётгандек туюларкан, тавба-тазарру ҳам фақат виждонини азоблаётган гуноҳлардан қутулишнинг бир воситасига айланганини ва бир марта ножўя хаёлга берилиши шунча машаққат билан эришганларидан мосуво қилишини англаб етароқ “Тангридан сўраган руҳий фароғат албатта У томонидан инъом этилишига

ишонишга ўзини мажбурлар эди". Айни шу лаҳзаларда исён қиличи Ўзидаги қурт босган таслимликнинг барча пўпанаклаган томирларини чопиб ташлайди. Ва шу боис ректор Тангри хизматкори бўлишни таклиф этаркан, Стивен руҳонийнинг юзида "ботаётган куннинг шавқсиз аксини кўради"; тийиқсиз ҳис-ҳаяжон (Темпл) ва уни жиловлашга уринувчи жўн ақл (Крэнли) даврасига чорлар экан, димоғидан ертўла захи ва чиринди ҳиди аримаётганини туяди; "ўз болаларини ейдиган қари чўчка" атрофидаги ўз даҳоларини танимай ва тан олмай қарол бўлишга маҳкум этилган уюрдан айрилади ва англаб етадики, "яшаш керак — ...ҳаётдан янги ҳаёт яратиб яшаш керак". Энди уни ҳеч бир куч тўхтатиб қололмаганидек, ҳеч бир кучсизлик ҳам йўлдан қайтаролмайди.

Стивен сирка босиб кетган тасаввурини тозартириш, ЎЗ сувига мос идиш топиш ва Улуғ Асос Водийсига етиш учун сафарга ҳозирлик кўраркан, сокин ҳайқиради: *"Энди ўзим ишонмайдиган нарсасага сиғинмайман, ҳатто агар бу менинг оилам, ватаним ёки черков бўлса ҳам... Ёлғиз қолишдан ёки тақдиримга боғланган нарсаларни тарк этишдан, яна хато қилишдан, катта гуноҳга, бир умрга етгулик гуноҳи азимга йўл қўйишдан кўрқмайман..."*

Матрица излаётган Рух туман қатламини ёриб ўтиб Йўқлик Манзили сари парвоз қиларкан, чор гирдини гулчамбарлар (Стефанос) ихоталаб боради. Эҳтимол, куёш қанотларини куйдириб юборгач, Буюк Уста сингари тубсиз уммонга ғарқ бўлар, истаклари сароб бўлиб чиқар. Самога етолмай қолар, нафас ростлаш учун кўнгани — илк оролдаёқ алам билан қанотларини синдириб ташлар, нима бўлган тақдирда ҳам, Стивен Дедалус Ўзида парвозга куч топа олади. Бинобарин, Манзил, яъни Мутлоқ Уфқ — ягона, йўллар эса турфа-турфа, ҳар бир йўловчи эса ўз йўлида сафар қилади.

Инсонлик — ЎЗ идишини топган Рухнинг ҳаловати. Қолип бўлса, ҳар доим ўзгар(тир)ишни истади.

ПЕЧОРИНЧА ЗЕРИКИШ СИНДРОМИ

Михаил Л е р м о н т о в. Герой нашего времени. Москва, "Детская литература", 1969.

Зерикиш — нолга ўхшайди: ҳаммаси ундан бошланади, бироқ асл нолга етиб бўлмайди. Яъни зерикишдан қочган ҳар кимсанинг тақдир-тадбир ўйинида ибтидою интиҳо бир: Сизиф аввал тошни тепага чиқариб кўяди, сўнг куйига думалаб тушган тошнинг ортидан пастга энаверади...

Жан-Пол Сартр Достоевскийнинг "Ака-ука Карамазовлар" романидаги бир иборани экзистенциячиликнинг ибтидоси атайди: "Агар Худо йўқ экан, унда ҳамма нарсаса рухсат бор". Ҳаётнинг бемаънилиги, мантиқсизлиги, яшашга арзимаслиги ҳақидаги кечинмалар (туйғу, фикр, ғоя ва қараш) чириндиҳонадан ўсиб чиққан абсурд адабиёт ўзагида ҳам шу гап ётади. Нега айнан чириндиҳона? Чунки шаклан чириндининг уфуноти сабаб яқинига йўлаб бўлмайди, моҳиятан эса у ўзини ўзи таҳлил этаётган (қисмларга ажратаётган, янги шаклга солаётган) бўлади.

Илк зериккан жонзот, шубҳасиз, Одамдир: жаннатда йўқ нарсанинг ўзи йўқ эди, аммо ёлғизлик Одамни зериктирди. Сўнг унга

қовурғасидан Ҳавво яратиб берилди, аммо... Иблис яна сувни лойқалатди: тақик мевасига қўл узатилди, табу пардаси йиртилди. Ва... сургунлик. Шундан буён Одам авлодлари Асл Маконга – бир пайтлар Илк Аждод қувилган маъвога интилади. Қизикми, таассуфлими, ҳайратланарлими, бироқ шу интилиш танаффусида ҳам ора-сира зерикиб турилади.

Шу маънода Лермонтовнинг “зерикиш назарияси” ҳам, гарчи янги бўлмаса-да, Достоевский “ажина”си, Нитше нигилизми, киркегардона “хавотир”, ҳайдеггерча “унутилган”лик – “ўз ҳолига ташлаб қўйилган”лик, Камюнинг “умидсизлик” қарашлари каби, одамнинг коинотдаги ўрнини излайди.

Печорин гўдаклигидан пулга сотиб олиш мумкин бўлган жами айш-ишратни татиб кўради, охири улар баъдига уради; сўнг жамиятнинг юқори табақасига отилади, кўп ўтмай бу ҳам жонига тегади; аслзода гўзалларга муҳаббат қўяди, аммо уларнинг ишқи фақат иззат-нафсини кўзғайди, холос; китобга берилади – илм-маърифатдан ҳам безор бўлади; кўп ўтмай чеченлар билан урушга киради, бироқ ўқларнинг визиллаб учиши ва ажал шарпасидан кўра кўпроқ чивинлар диққатини тортади...

Печорин портретида битта муҳим аломат бор: у кулганда кўзлари кулмайди. Бу нигоҳдаги совуқ лоқайдлик – афсурдахоллик. “Инсон умиди ва руҳи ҳаёт ўйинларидан завқланишдан тўхтаган жойда абсурд бошланади”, дейди Камю. Бироқ Печорин абсурднинг лойқа ҳовузига ғарқ бўларкан, ҳаммиша ундан чиқишга интилади. Гарчи Асқад Мухтор “абсурд одамдан қарз олиш керак”, деб лутф қилган бўлса-да, Печорин наинки пули ё бошқа моддий нарсалари, балки туйғуларини ҳам орқа-олдига қарамай сарфлайверади. Мақсад – янги саргузаштлар, янги томошалар. Бироқ оқибат барибир аянчли – муқаддас нимадир йўқлиги.

Печорин йўлидаги уч аёл тақдир чизиклари бунга далил.

Бэла. Чеченларда шундай мақол бор: “Гўшт қуртласа тузлаймиз, туз ачиса нима қиламиз?!” Ҳаёт инсон туфайли ўз маъносига эга. Одамзод ўзини англашдан узоқлашар экан, ҳаёти мазмунини ҳам бой беради.

Бэла ўз исми билан гўзал эди. Боз устига аслзода – князнинг кенжа қизи. У Печорин билан илк учрашувдаёқ айтган лапариди “галунлари тилладан” бўлган офицерни сарвга ўхшатган, бироқ “У бизнинг боғда кўкармайди ҳам, гулламайди ҳам”, деб башорат қилган эди. Бу ёғи кавказча ҳаёт қоидаларига мос тушмаган романс: Азамат, Казбичнинг оти Қоракўз учун, ўз опасини ўғирлаб келиб Печоринга топширади.

Тор хонага қамалса-да, ғурури тоғдан баланд Бэлани қимматбаҳо совғалар эмас, ожиза туйғулари муҳаббат асирасига айлантиради: “...хайр, мен кетдим, аммо қаергалигини ўзим ҳам билмайман! Балки бахтим юришиб, бирон дайди ўқ ёки қилич тиғига дучор бўларман, ўшанда мени эспарсан ва гуноҳимдан ўтарсан”, деди-да юзини тескари ўгириб, хайрлашгани қўл узатди... Жавоб бўлмагач, Печорин эшикка қараб бир неча қадам юрди... Энди эшик бандини ушлаган эдики, Бэла иргиб ўрнидан турдида-да, ҳўнграб йиғлаб, унинг бўйнига осилди...” Бироқ “висол – муҳаббатнинг гўзал ўлими” (Иқбол Мирзо) деганлари чин: Печорин Осиё гўзалига қандай тез эришган бўлса, шундай шитоб билан ундан узоқлашади. Бэладан совиб овга берилади (“...уни ҳозир ҳам севаман... аммо унинг ёнида бўлсам – зерикаман”). Ваҳоланки, Бэла отаси ўлганда ҳам

“бир-икки кун йиглаб, сўнг овуниб кетган” эди. Бироқ дунё ўз оти билан кўтир дунё-да: бировни севиб, интилсанг – қочади, қочсанг – қувади... Печорин қизнинг туйғулари билан ўйнашиб, бир оилани барбод қилади: Азамат ўғирланган от билан бадар кетади, Казбич эса бунинг қасдига аввал Бэланинг отасини, сўнг ўзини пичоклайди. Тўғри, Печорин Бэлани йўқотгач, “анчагача касал ётади”. Бироқ бу “анча”нинг қанча экани аниқ – уч ой. Бундан ортиқ эмас!

Вера. Исмнинг ботиний маъносидан (“этикод”, “ихлос”) келиб чиқиб, бу ғайритабиий севгидан қандайдир илоҳий ишоралар топишга уринишдан йироқмиз. Бироқ Печорин бу дунёда фақат Верани алдай олмасди. Тўғриси, алдашга уринмасди ҳам. Лекин унинг туйғуларини мазах қилишдан ўзини тия олмасди. Дейлик, аёл фарзанд кўриш илинжида иккинчи бор чўлоқ бир чол билан турмуш қуради. Эр-хотин муносабатларига эса Печориннинг “ташхиси” бундай: *“Вера уни ўз отасидай ҳурмат қиларкан-у, аммо эридай алдаркан”. Ҳа, Печорин учун бахт – “тўйган ғурур” (“ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмай туриб, бировларнинг азоб ёки шодлигига сабабчи бўлиш – ғуруримизнинг энг ширин озиғи эмасми?”); эҳтирос – “энди тараққий топиб келаётган ғояларнинг ўзгинаси” (“...кўп сокин дарёлар зўр шалолалардан бошланса-да, аммо бирортаси денгизгача шундай қутуриб, кўпириб бормайди”). Унинг ягона фобияси – уйланиш: офатижон санамларни зўр эҳтирос билан севса-да, уйланиш ҳақида сўз очилгани ҳамона юраги тошга айланади-қолади. Ўзи буни болалигида бир фолбин кампирнинг “ёмон хотин кўлида ўлади” деган башоратига тақаб, бизни – ўқувчини ҳам алдайди. Аслида ҳаммасининг боиси – зеркишдан кўрқиш (“...мен қароқчилар кемасида туғилиб-ўсган матросга ўхшайман: унинг қалби бўрон ва жангларга ўрганиб қолган, агар қирғоққа чиқиб қолса, серсоя ўрмонлар уни қанча ўзига тортмасин, қуёш унга ўз ёғдусини қанча мўл сочмасин, барибир, унинг юраги сиқилади...”).*

Вера видолашув ва тавба-тазарру хатида бахтсиз қалбга севинч бағишлашга умид қилиб қаттиқ янглишганини, унга “бир марта кўнгил қўйган хотин бошқа эркакларга нафратсиз қарай олмас”лигини айтса-да, иқрорини ҳам яширмайди: *“Қандай сўз гапирма, овозингда енгиб бўлмайдиган бир куч бор; ҳеч кимса сендек доим севилишни орзу қилолмайди; ҳеч кимсанинг ғазаби сеникидек жозибали бўлолмайди; ҳеч кимсанинг кўзлари сеникидек ором ва лаззат беролмайди; ...ҳақиқатан ҳам сен каби бахтсиз одам йўқ дунёда, чунки ҳеч кимса ўзини сенчалик бахтли қилиб кўрсатолмайди...”*.

Печорин Вера кетган арава ортидан от қўйди, бироқ тулпори йўлга дош беролмади. Сўнг... биз Печоринни илк бор хўнграб йиғлаганига гувоҳ бўламиз ва... негадир шу кўзёшларнинг ҳам рост эканига шубҳа қилаверамиз.

Княжна Мери. Ҳаммасидан ҳам шу бечорага қийин: чунки Пе-

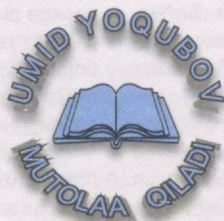

чорин Вера билан кўришиб туриш учунгина Мерининг (“махбуба”) ортидан ошиқ қиёфасида судралди – таъқиб этиб, хаёлини ўғирлаб, ҳаяжонга солди, аввал тинмай жаҳлини чиқариб, ўзига боғлаб олди, бироқ кейин нуқул унинг устидан кулиш билан кун ўтказди. Печорин шифобахш сувдан даво истаб келган барча эркак пойига тез тиз чўккан бу соҳибжамолга лорнет билан қараганда ҳам, онаси харид қилсамми-қилмасамми деб иккиланган қимматбаҳо форс гиламини дарҳол сотиб олиб, сўнг уни отининг устига ёпиб, Мерининг деразаси остидан етаклатиб ўтганда ҳам, Грушницкий билан дуэлда отишганда ҳам фақат ўзини ўйлайди (“...Эртагаёқ мени унутиб юборадиган ва ундан ҳам ёмонроғи – менинг устимга мингта бўлар-бўлмас бўҳтон тўқувчи дўстларни, ўзга эркак қучоғида ётиб, ўлиб кетган одамга нисбатан унда рашк уйғотмаслик учун мени масхара қилиб қулувчи хотинларни айтасизми! Худо олсин уларни!”). Ва яқунда Мерининг онаси Печоринга уйланишдан сўз очиши билан у зўраки кулги ила гўё илк қартасини очади: “Княжна, мен сизни мазах қилиб юрганимни биласизми?.. Сиз мендан нафратланишингиз керак”.

Печорин уч аёлга (бахтга) ҳам интилди, бироқ манзилга етганда зерикиб қолишдан кўрқди. Зерикишни енголмади. Ўзини енголмади.

“Буюк фикрлар ибтидоси аҳамиятсиздир. Айнан шунда зерикиш жумбоғи яширинган”, дейди Камю. Бироқ барча эшик-туйнуклари михланган ва ўша михларнинг калласи ҳам узиб ташланган тор хонага қамалган Камюнинг Мерсосидан Печориннинг фарқи – ҳали унинг умиди борлигида. Фаталист офицер Вулич тақдири азал – ҳукми олий эканини исботлаш учун чаккасига тўппонча тираб тепкини босганда ва қурол отилмаганда Печорин ҳам тақдирга ишонади: унинг юзида ажал шарпасини кўради (“*нима учундир сизни бугун албатта ўласиз деб ўйлагандим*”). Гаровда ютган Вулич эса йўлда чўққани чопиб ташлаган маст казакка дуч келиб, ундан “Кимни излаб юрибсан, оғайни?” деб сўрайди. Казак эса “Сени!” дейдию қилич солиб, елкасидан то юрагигача бўлиб ташлайди. Вуличнинг сўнгги сўзи эса барча видолар каби сермаъно: “У – ҳақ!..”

Печорин шубҳасиз аблаҳ кимса, бироқ негадир уни ёмон кўриб бўлмайди.

Huquq falsafasi: sharqona talqinlar

“Хуқуқ фалсафаси” атамаси XVIII асрнинг охирида пайдо бўлган, деб ҳисобланса-да (*Нерсеянц В. Философия права. Москва, “НОРМА-ИН-ФРА”, 1998. Стр. 11*), ушбу фалсафа генезиси қадим ўтмишга бориб тақалади. А. Саидов ва У. Тожионов фикрича, ҳуқуқнинг шарқона кўринишлари милoddан аввалги IV–III мингйилликда пайдо бўлган. Месопотамия, Миср, Ҳиндистондаги “норматив деҳқон тақвимлари”да ҳуқуқ тушунчаси мавжуд бўлган (*Саидов А., Тожионов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. 1-жилд. Тошкент, “Адолат”, 2001. 92-бет*). Яъни ҳуқуқий қарашларнинг юзага келиши ижтимоий-зарурий омиллар – деҳқончилик, хунармандчилик билан чамбарчас боғлиқ.

Юридик фанлар доктори Ҳ.Бобоев мазкур талқин доирасини кенгайтиради: “Инсоният тарихида илк бор жамият, давлат, қонунлар тўғрисидаги қарашлар Турон, Миср, Бобил, Ҳиндистон ва Хитой каби мамлакатларда мифология билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган ва ривожланган” (*Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Тошкент, ТДЮИ, 2000. 58-бет*).

Бошқа бир ҳуқуқшунос З.Исломов эса қуйидаги фикрни билдиради: “Ижтимоий тартибга солиш илди-лари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Унинг ривожини ҳақиқатда кишилик жамияти тараққиёти билан ҳамнафас бўлиб келган. Буни пухта тушуниб олиш учун энг қадимги даврларга – ибтидий жамоа тузумининг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихига мурожаат этишга тўғри келади” (*Исломов З. Давлат ва ҳуқуқнинг умумназарий муаммолари: ҳуқуқни тушуниш, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқ ижодкорлиги. Тошкент, ТДЮИ, 2005. 9-бет*).

Юқоридаги қарашлардан Шарқда ҳуқуқнинг генезиси уч омил – деҳқончилик, мифотеология ва ижтимоий тараққиёт билан боғлиқдир, деган хулоса чиқади. Ҳақиқатан ҳам, минг йиллар олдин юзага келган меъёрий тартибларни аслидек ифодалаш, билиш гоъят мураккабдир. Ҳуқуқни англаш меҳнат жараёнида ҳам, мифотеология таъсирида ҳам, ижтимоий ўзгаришлар билан ҳам боғлиқ тарзда кечган. “Кишилар амалиётда ҳосил қилинган муайян хулқ-атворга риоя этганлар. Бора-бора бу ижтимоий меъёрлар урф-одат тусига кириб, анъанага айланган ва уларга қатъий амал қилинадиган

бўлган. Ижтимоий меъёрлар турмуш, меҳнат ва оиладаги муносабатларни бошқарган, уруғ аъзоларининг манфаатларини ифода этган, унинг ҳаётини ҳаракатга келтирган, хулқ-атвор тартиботини аниқ белгилаб берган” (*ўша асар, 71-бет*).

Илмий адабиётларда давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши тарихий, ҳуқуқий, сиёсий нуқтаи назардан тадқиқ қилинган бўлса-да, фалсафий нуқтаи назардан етарлича ўрганилмаган. Ғарб мамлакатларида ҳуқуқ фалсафаси, ҳокимият фалсафаси, сиёсий фалсафа каби фанлар ҳатто олий ўқув юртларининг таълим дастурларига ҳам киритилган, шу тариқа ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий борлиқни англаш, такомиллаштириш, бу борада кишиларда фалсафий мушоҳадани шакллантириш имкони яратилган.

Ўзбекистонда амалга оширилган давлат, ҳуқуқ, бошқарувга оид изланишлар конфуцийлик, буддавийлик ва ислом таълимоти асосида тадқиқ этилади (*Мамадалиев Ш. Халқ ҳокимияти: назария ва амалиёт. Тошкент, ЎЗР ИИВ академияси, 2003. 38-бет*). Бу эса теологик ёндашувдир. Кейинги пайтда ҳар қандай ҳодисани теологик жиҳатдан асослаш, дин, эътиқодга мувофиқ баҳолаш, талқин қилишга интилиш кучайди. Бироқ бундай ёндашув доим ҳам асосли бўлавермайди. Ижтимоий тараққиёт, сиёсий ҳаёт, иқтисодий муносабатлар, халқроқ алоқалар, илм-фан, тафаккур ҳақида дин, теологик концепциялар, эътиқодий доғмалар доирасида ривожланмайди, улар тарихий-маданий тараққиёт талабларига бўйсунди. Ижтимоий-ҳуқуқий борлиққа, давлат, ҳуқуқ, адолат, тенглик, ҳурфикрликка оид талқинлар, қарашлар, аслида ана шу талабларнинг инъикоси сифатида юзага келган.

Шарқона талқинлар ҳам яқиндан эмас. Масалан, “Хитой манбаларида ёзилганча, император Осмон томонидан тайинланган ва у худо билан муносабатда. Унинг ҳокимияти мутлақ, Давлат хизматидаги мансабдорлар ва барча фуқаролар фақат унинг иродаси ва фармонларига бўйсунди. Миср, Бобил, Ҳинд халқлари ҳаётида эса Худо бир вақтнинг ўзида бутун коинотни ва ердаги жамиятни, давлатни бошқарувчи куч сифатида ўрганилган. Қадимги яҳудийлар диний китоби – Мусо қонунларини Оллоҳ тўғридан-тўғри Мусога нозил қилган.

Исломда ҳам муқаддас Қуръон оятлари пайғамбар Муҳаммадга (с.а.в.) нозил бўлган. Демак, Олий соҳиби қонун – Оллоҳнинг ўзи. Унинг талаблари, қоидалари пайғамбар орқали одамларга етказилади. Давлат пайғамбар ва муқаддас қонунлар орқали бошқарилади” (*Бобоев Ҳ. “Давлат ва ҳуқуқ назарияси”, 59-бет*). Кўриниб турибдики, жамият ва давлат бошқариш муқаддас қонунлар асосида бошқарилади, ҳукмдор эса олий ироданинг ижрочиси-дир. Ижтимоий-ҳуқуқий борлиқ худонинг амрига мувофиқ яратилган, ҳукмдорлар ҳам ўз билганича иш тутмайди. Ҳатто Конфуцийнинг сиёсий-ахлоқий таълимоти ҳам ғайритабиий куч мавжудлигини тан олган. “Конфуций таълимотида, – деб ёзади фалсафа фанлари доктори Ф. Мусаев, – халқ давлат ва жамият бошқарувининг фаол субъекти эмас. Балки ҳукмдор (подшоҳ, князь, монарх) ҳукми ва хоҳиш-иродасининг ижрочиси, бажарувчиси-дир. Халқнинг монарх (юқори табақа) манфаатларига хизмат қилиши Осмон томонидан белгилаб қўйилган, у ўзгармасдир” (*Мусаев Ф. Демократик давлат қуришининг фалсафий-ҳуқуқий асослари. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2007. 19-бет*).

Яккахудодлик ғоясига асосланган зардуштийликнинг муқаддас битиги “Авесто”да ҳам Яратганнинг қудрати, жамият ва давлат ишларини бошқаришдаги ўрни очиб берилади. Унда жамият, давлат, оила ва уруғни бошқариш, яккахудодлик нуктаи назаридан ижтимоий борлиқ ва инсон ўртасидаги муносабатларни йўлга қўйиш, кишиларни эзгуликка даъват этиш ҳақида қўплаб қимматли фикрлар билдирилган (*ўша асар, 27-бет*).

“Авесто”да оила ҳуқуқи, кишиларнинг бир-бири олдидagi бурчлари, жамият ва давлат бошқаруви, ҳукмдорларнинг вазифалари, хулқ-атвори ҳақида ҳозирги даврда ҳам аҳамиятини йўқотмаган шундай фикрлар борки, уларни иккиланмай ҳуқуқ фалсафасининг назарий негизи дейиш мумкин.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (“Саодатга элтувчи илм”) асаридаги давлат, ҳуқуқ, инсоннинг бурчлари, адолат ҳақидаги қарашлар ҳам ҳуқуқ фалсафаси учун қимматли манба ҳисобланади. Мутахассисларнинг қайд этишича, “Қутадғу билиг”да илгари сурилган давлатчилик ғояси Шарқ цивилизациясида мустаҳкам ўрин тутди. Умуман, Шарқда давлатсиз ижтимоий тараққиёт ва ижтимоий тараққиётсиз маънавий юксалиш бўлмади, деб ҳисобланган (*Ёқубов А. “Қутадғу билиг”да давлатчилик концепцияси. Тошкент, “Халқ мероси”, 1997. 9-бет*).

Юсуф Хос Ҳожибнинг фалсафий-сиёсий қарашларига кўра, “шоҳликка даъвогарлар онадан ажиб бир истеъдод билан туғилдилар ва улар

дарҳол яхши-ёмонни ажратиш фитратига эга бўладилар. Бундайларга Худо идрок, фаросат ва юмшоқ кўр кўнгил ато этади, қолаверса, яхши иш юритиш уқуби билан ҳам сийлайди. Умуман, шоҳлик ишини шоҳлик сифатига эга бўлган кишиларгина бажара оладилар” (*Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, “Фан”, 1971. 329-бет*). Мазкур фикрга эътироз билдириш мумкин. Лекин ўша даврда шоҳ бўлишга даъвогарлик ҳамманинг ҳуқуқидир, деган гапни айтиш имконсиз эди. Шу боис у маърифатли шоҳ ғояси билан чекланган. Турк-мусулмон халқларига хос адолатли “эзгулик жамияти” концепциясини илгари сурган.

Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий, фалсафий, ҳуқуқий меросида Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асари ҳам муҳим ўрин тутди.

“Адолат, тенглик – баробарлик ва бошқа инсоний эзгуликлар манбаи, шубҳасиз, Қуръони карим ва Ҳадиси шариф бўлса, “Сиёсатнома” сингари асарлар шу муқаддас китобларда баён этилган фикрлар ва уларни рўйбага чиқариш бобида олиб борилган ишлар ифодасини аниқ бир фаолият доирасида кўрсатиб, шарҳлаб, изоҳлаб беради. Давлат масаласи “Сиёсатнома”нинг ўзак томирини ташкил қилади” (*Низомулмулк. Сиёсатнома ёхуд сияр ул-мулк. Тошкент, “Адолат”, 1997. 4-бет*).

Низомулмулк фақат давлат мавзуси билан чекланмайди, унда ҳуқуқ, бурч, адолат, эзгулик, ҳақиқат, ижтимоий тартиб, меъёрлар, ахлоқнинг ҳуқуққа муносабати, бошқарув, халқ манфаатларига таяниш каби масалалар ҳам тилга олинади. Аммо барча ижтимоий-сиёсий жараёнлар, ҳуқуқнинг марказига давлат, ҳукмдор қўйилади. Шоҳ халқи олдига эмас, балки Яратувчи олдига жавобгардир (*Раҳмонова З. Низомулмулкнинг ҳуқуқий қарашлари: Юрид. фан. номз. дис. автореф. Тошкент, 2003. 12-14-бетлар*).

Шарқона талқинларга кўра, ҳукмронлик илоҳий инъом бўлса-да, у давлатни яратмаган. Давлат, ундаги тартибот, ҳатто ижтимоий-ҳуқуқий борлиқ азалдан мавжуд, улар Худонинг яратғидир. Ҳукмдор мазкур борлиқдаги тартибнинг бузилишига йўл қўймаслиги, бузганларни эса жазолаши лозим. Шу боис ҳукмдор ҳам реал ҳаётий муаммоларни ҳал этиш, жамиятда адолат, қонун устуворлигини таъминлашга масъул.

Шарқона талқинлар ичида Форобий, Беруний, Ибн Сино, Ғаззолий, Ибн Рушд каби олим ва файласуфлар, Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит, Усмон ибн Шофий, Муҳаммад ибн Ханбал, Маҳмуд аз-Замахшарий, ат-Табарий, Бурхониддин ал-Маргиноний каби фақиҳларнинг фалсафий-ҳуқуқий мероси алоҳида ўрин тутди.

“Ўлкамиз ҳаётида ислом ҳуқуқи, шариат XX аср бошларигача инсон, жамият, давлат ҳаётига оид меъёрларни белгилаб берган. Унда шариат қонунларига мувофиқ ҳукм чиқариш учун ҳуқуқий устуворликлар тизими мавжуддир. Биринчиси – Қуръони карим, иккинчиси – Муҳаммад алайҳиссалом ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги манбалар (ҳадислар), учинчиси – мусулмон жамоаси ва уламоларнинг шариатнинг энг муҳим масалалари юзасидан яқдил фикрлари, яъни ижмо, тўртинчиси – қиёслаш, мантикий хулоса чиқариш, қозининг маҳаллий урф-одатларга асосланган шахсий нуқтаи назари муҳим аҳамиятга эга бўлган” (*“Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари”, 25-бет*). Шу билан бирга, исломда одат ҳуқуқи рад этилмаган, балки у аҳолининг урф-одатлари, асрлар давомида шаклланган инсон ҳуқуқига оид тасаввурларга таянган. Ислом ҳуқуқида оилавий муносабатларга оид нормаларни тадқиқ этган С. Жабборовнинг ёзишича, “Ислом қонунларининг кучи ва обрўи шундаки, улар муқаддас Қуръони карим ва Ҳадиси шарифгагина эмас, балки асрлар давомида шаклланган, шахс манфаатларини, жамиятнинг ҳар бир аъзосини ва жамоани муҳофаза қиладиган, ёзилмаган қонун-қоидалар, анъана ва урфлардан ташкил топган одат нормаларига ҳам асосланади. Мусулмон ҳуқуқида ва одат нормаларида кўп асрлик умуминсоний қадриятлар маҳаллий ва миллий анъаналарни ҳисобга олган ҳолда умумлаштирилган” (*Жаббаров С. Мусулмон ҳуқуқи ва одат нормалари. Тошкент, ЎзР ИИВ академияси, 2001. 6-бет*).

Шунинг учун ҳам араб ва Европа олимларининг аксари ислом универсал хусусиятга эга экани, унинг норматив қонун-қодалари имон ва давлат, дин ва ҳуқуқ бирлиги тизимига асосланганини қайд этмоқдалар (Абдул Азиз Амир, Муҳаммад Фарух ан-Набхан, Р.Шарло ва ҳ.к.). Улар мусулмон оламида юридик қоидалар ахлоқ қоидалари билан узвий боғлиқ бўлган, деб ҳисоблайди. Фикҳнинг умумий норматив фармойишларида диний ва фуқаровий

қонун-қоидалар фарқланмайди, чунки бунда давлатга юкланадиган функция мусулмонларнинг фикҳ талабларини, чунончи, диний мажбуриятларни бир хилда бажаришларини таъминлашдан иборат” (*Ўша асар, 48-бет*). Демак, мусулмон ҳуқуқи инсон ҳуқуқи ва эркинликларини таъминлашда маҳаллий аҳоли урф-одатларининг ҳисобга олинишини инкор қилмайди.

Тўғри, ислом ақоидига мувофиқ инсоннинг барча хатти-ҳаракатлари Оллоҳнинг ҳукмига бўйсуннишга, унинг мутлақлигини тасдиқлаш, ерда унинг тартибларини қарор топтиришга қаратилмоғи керак. Инсон ўзидан юксак куч – Оллоҳ борлигини мудом ҳис этиб яшаши зарур. Ушбу ақида барчани ҳамжиҳат, аҳил бўлиб, бир мақсадга интилиб яшашга даъват этиши билан аҳамиятлидир.

Бугун дунёда кечаётган глобаллашув ва модернизация жараёнлари Шарқ давлатларининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий ва ҳуқуқий ҳаётига таъсир қилмоқда. Уларнинг баъзиларида шарқона ва ғарбона ҳаёт тарзини уйғунлаштириш, замонавий ҳуқуқий нормалар, бошқарув усуллари, инсон ҳуқуқларига оид янги талқинларни қабул қилишга интилиш кўзга ташланади. Бу глобал интеграциянинг таъсиридир. Аммо мусулмон ҳуқуқи кўпгина Шарқ давлатларида ҳамон ўз таъсири ва кучини сақлаб қолмоқда, ушбу давлатлардаги сиёсий-ҳуқуқий доктринанинг ўзаги, ядроси бўлиб қолмоқда.

Шарқда ҳуқуқ феномени спиритуализм, урф-одатлар, ахлоқ билан боғлаб талқин қилинган. Шу боис унда одатий ҳуқуқ элементлари ҳамон учрайди, айрим давлатларда эса у мусулмон ҳуқуқи билан ёнма-ён келади. Ҳуқуқ фалсафаси шарқона ҳуқуқнинг ўзига хос хусусиятларини чуқурроқ тадқиқ этиши, шу тариқа шарқона ижтимоий-ҳуқуқий борлиқнинг узвий белгиларини очиб бериши лозим.

Мунира ҚАҲҲОРОВА,

*ЎЗМУ ижтимоий фанлар факультети
катта илмий ходим-изланувчиси*

“Qush tili” tilsimi

Ўзбек ва форс мумтоз адабиётида ўзаро адабий алоқалар таъсирида талай муштарак асарлар яратилганки, уларнинг генетик асоси, типологик хусусиятларини тадқиқ этиш долзарб аҳамиятга эга. Бундай асарларни қиёсий-типологик ўрганиш ижодий уйғунлик ва ўзига хосликни аниқлашга ёрдам

беради. Ўзбек мумтоз адабиётида кам ўрганилган Мавлоно Хожа Қози Пайвандий Ризоийнинг “Қуш тили” асари шу жиҳатдан ҳам қимматлидир. Асар ҳақидаги мулоҳазаларга ўтишдан аввал шоирга илҳом берган мўътабар манбалар хусусида мухтасар маълумот келтирмоқчимиз.

Адабиётшунослигимизда Фаридулдин Атторнинг "Мантиқ ут-тайр" ва Алишер Навоийнинг "Лисон ут-тайр" дostonлари ўзарo бoғлиқ ҳoлда тaдқиқ этилган. Маълумки, "Лисон ут-тайр" "Мантиқ ут-тайр"га жавоб тарзида ёзилган. Унда қушларнинг Семурғ томон сафари рамзий услубда, Ҳудҳуднинг ҳикоялари эса романтик услубда баён қилинган.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, "Мантиқ ут-тайр" каби асарлар сюжети илдизи халқ оғзаки ижоди ва илк ёзма адабиётга бориб тақалади. Кўҳна афсона ва эртакларда инсон руҳи қуш тимсолида тасаввур этилган. Қадимдан ҳозиргача фольклор ва бадиий адабиётда кенг қўлланилиб келаётган "жон қуши", "кўнгил қуши" иборалари ҳам фикримизни тасдиқлайди. Масалан, "Девону лугатит-турк", "Қутадғу билиг", "Ҳибат ул-ҳақойиқ" асарларида "қуш" рамзий маънода руҳни англатиб, инсон дарди, орзу-истаклари, ишонч ва умиднинг ифодаси сифатида талқин қилинган (*Маҳмуд Қошғарий. Девону лугатит-турк. Тошкент. 1961, 377-бет; Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, 1971, 322-бет; Аҳмад Юғнакий. Ҳибат ул-ҳақойиқ. Тошкент, 1971, 59-бет*).

Тасаввуфга кўра, кўнгил қуши завқ манбаи, Ҳақ васлига етакловчи жавҳардир.

"Мантиқ ут-тайр"да ҳам, "Лисон ут-тайр"да ҳам, "Қуш тили"да ҳам Қуръони каримдан кўплаб иқтибослар келтирилгани бежиз эмас. Сирасини айтганда, қушларнинг машаққатли сафари орқали инсоннинг комиллик водийларини босиб ўтиб, Ҳақ васли сари интилиши тасвирланган.

Шоир Гулшаҳрий 1317 йили Фаридулдин Аттор асаридан илҳомланиб биринчи бўлиб туркий тилда "Мантиқ ут-тайр" дostonини битган. Дoston сюжети аъъанавий бўлса-да, муаллиф уни янги ғоялар билан бойитган.

Озарбойжонлик олима Нўшоба Арасли Гулшаҳрий ва Навоий асарларини қиёслаб, "Лисон ут-тайр" ўзидан бир аср илгари яратилган "Мантиқ ут-тайр"дан фарқ қилишини таъкидлайди (*Нўшоба Арасли. Гулшаҳрий ва Навоий. Адабий мерос. 3-сон, 1980, 17-21-бетлар*).

Мавлоно Хожа Қози Пайвандий Ризоий эса ушбу аъъанани муносиб давом эттирди. "Қуш тили" дostonининг ягона кўлёмаси Алишер Навоий номидаги давлат Адабиёт музейи фондида 127-инвентар рақами остида сақланмоқда. Кўлёмза муқоваси нақшкор, саҳифалари тўртбurchак гуллар билан зийнатланган. Муқованинг юқори ва қуйи қисмига тамғасифат муҳр босилган. Кўлёмзада муқовасоз исми ҳам кўрсатилган: "Амали Мухаммад Юсуф саҳхоф". Нақшлар давр ўтиши билан ўча бошлаган,

муқова четлари шикастланиб, йиртилган. Кўлёмза 1232 ҳижрий йили Ориф бин Султонали ал-Хивақий томонидан котиб Қози Мухаммад Мусо ибн ал-Мустафид нусхасидан кўчирилган.

Дostonда 156 сарлавҳа мавжуд. Улардан 66 таси дostonнинг асосий бoблари сарлавҳаси бўлса, 33 таси ҳикоят номи, 53 таси эса Қуръон суралари ва ҳадислардан келтирилган араб тилидаги иқтибослардир. Сарлавҳаларнинг ҳаммаси сурх билан ажратиб ёзилган. Дoston 4237 байтдан иборат.

Асар икки қисмдан ташкил топган. Биринчи қисмда қушлар Семурғ сари сафар давомидида риоя этиши лозим талаблар қаламга олинган. Ризоий уларни "Тўша" деб атайди. Булар: Тавба, Зухд, Таваккул, Қаноат, Ўзлат, Зикр, Таважжуҳ, Сабр, Муҳоқиблик ва Ризо. Муаллиф мазкур ўн талабга ҳар бир солиқ амал қилиши лозимлигига ишора қилади. Иккинчи қисмда солиқнинг Ҳақ васлига эришиш йўлида бандалик иллатларидан озод бўлиб, илоҳий сифатлар сари интилиши тасвирланади. Шоир "Иқлим" деб атаган йўллар еттитадир: Талаб, Ишқ, Маърифат, Истиғно, Тавҳид, Ҳайрат ва Фақру фано.

Дostonда жами 87 та ҳикоят ва иқтибос келтирилган. Иқтибосларнинг аксари маълум бир тасаввуфий тушунчани ёрқинроқ очиб беришга, ҳикоят ва ривоятларни тўлдиришга хизмат қилади.

Хотимада асарнинг яратилиш тарихига оид маълумотлар берилади. Хусусан, Ризоий уни "таржима асар" деб атайди. Лекин тaдқиқотчилар асарнинг сюжет ва композицияси, образлар силсиласи ва ғоявий-фалсафий мазмуни оригинал деган хулосага келган. Шоир мавзунини ёритишда ўзига хос йўл тутиб, воқеаларни мажозий талқинда баён этади, тасаввуфий-фалсафий масалаларни қушлар образига кўчиради.

Шу вақтгача номаълум бўлиб келган "Қуш тили" дostonи кўлёмзасининг кашф этилиши ўзбек адабиётшунослиги тарихида муҳим воқеадир. Мазкур асар узоқ тарихий жараёни босиб ўтган аллегорик-фалсафий дostonчилик аъъаналарининг кейинги даврларда ҳам давом этганидан далолатдир.

Муаллиф "Қуш тили" мавзuidaги дostonларнинг сайёр сюжети асосида ўзига хос бадиий асар ярата олган. Ижодкорнинг ўзи таъкидлаганидек, дostonда тариқат йўлига кирган ҳар бир солиқ билиши зарур бўлган ҳикматлар чуқур фалсафий мушоадалар, диний ривоятлар, илоҳий аҳкомлар, Шарқ халқлари оғзаки ижоди ва мумтоз адабиёт аъъаналари уйғунлигида баён этилган.

Дoston муаллифи нафақат Фаридулдин Атторнинг "Мантиқ ут-тайр", Жалолиддин Румийнинг "Маснавийи маънавий", Фирдавсийнинг "Шоҳно-

ма"си, балки бошқа ижодкорлар асарларидан ҳам таъсирланган.

Дарвоқе, шоирнинг Ризоий тахаллусини олгани ҳам бежиз эмас. Муаллиф сулуқ аҳли каби Ҳақ таоло васлига эришишдек машаққатли сафарда Ризо мақомига етмоқни ният қилган бўлса ажаб эмас.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, Фаридуддин Атторнинг "Мантиқ ут-тайр", Алишер Навоийнинг "Лисон ут-тайр" ва Ризоий Пайвандийнинг "Қуш тили"

достонлари ўзига хос сюжет ва композицияга эга оригинал асарлардир. Яъни биз тадқиқ этган шоир Пайвандий салафларининг бой тажрибасидан унумли фойдаланиб, анъанавий сюжет асосида бетакрор асар ярата олган.

Шафоат ҲАСАНОВА,

Алишер Навоий номидаги давлат

Адабиёт музейи катта илмий

ҳодим-изланувчиси

Sozlar sultoni

Энг кўҳна ва энг салобатли мусиқа чолғу асбоби бўлмиш орган юнон муҳандиси Ктесибий томонидан милoddан аввалги III асрда ихтиро этилган. Бу соз дастлаб жанговар тантаналарда кенг фойдаланилгани учун "organum", яъни қурол, деб номланган. Аксар ёғоч ва металлдан ясалган органнинг қадимги Юнонистон, Рим ва Византияда ҳатто олтин ва қумушдан ишланган намуналари ҳам мавжуд бўлган. Бу эса, шак-шубҳасиз, органга алоҳида эҳтиром билан қаралганидан далolatдир. Улуғ бастакор Моцарт ҳам "Орган – чолғу асбоблари қироли", деб шунга ҳамоҳанг фикр айтган.

Орган бир вақтнинг ўзида икки услуб – ҳам дам, ҳам клавиш ичида уйғун ижро этиладиган мураккаб чолғу асбобидир. Турли ўлчамдаги найлар тўплами, пневматик тизим ва бошқариш минбаридан ташкил топган органда куй бармоқ билан босиладиган клавишлар ва оёқ билан бошқариладиган педаллар орқали ҳосил қилинади. Шунга кўра, якканавоз мусиқа асбоби бўлган арғанун ижрочининг бутун борлиги ҳаракатда бўлишини талаб этади.

Дунёда иккита бир хил, яъни бир-бирини айнан такоррлайдиган орган учрамайди. Чунки у кўриниши ва тузилиши жиҳатдан муайян хонага мослаб қурилади – уни бир жойдан иккинчи жойга кўчириш душвор. Одатда, хона орган учун резонатор вазифасини бажаради. Чолғу ҳажми ҳам, шунга кўра, хилма-хил бўлади. Хонанинг акустик хусусиятига қараб, тембр жозибаларига доир ҳар хил ўлчамли найлар қатори, яъни регистрлар 10та дан 264тагача бўлиши мумкин. Органда барча регистрлар икки тоифага бўлинади: лабиал регистрлар ва тилли регистрлар.

Универсал чолғу асбоби ҳисобланган орган бутун бошли оркестр тараннумини акс эттиришга қодир. Органнинг ҳар бир мануалидаги регистрлар ўзига хос садога эга. Айни чоқда мануаллар-

нинг барчаси (бас, ўрта овозлар ва якканавоз овоз) бир-бирини тўлдирadi. Натижада ягона ансамбли ташкил этади. Ижрочи қўл билан клавишларни оёқ билан эса педалларни баробар, уйғун босиши зарурки, бундан мусиқий бутунлик юзага келиши лозим.

"Ўзбекистон миллий энциклопедияси"да ёзилишича, мазкур чолғу асбоби Шарқ халқлари мусиқа амалиётида "арған" ёки "арғанун" номи билан эра-миздан олдинги даврлардаёқ маълум бўлса-да, лекин у ҳақдаги кенг маълумотлар асосан ўрта асрларга мансуб қўлёзмаларда келтирилади. Қомусий олимлар Бану Мусо бин Шокир ва Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий асарларида қайд этилишича, арғанун бир неча қорамол терисидан тайёрланган учта меш ва уларга бириктирилувчи 12 тадан 40 тагача бўлган йўғон-ингичка мис найлардан таркиб топган. Пневматик арғанунда мешларга ҳаво махсус механизм ва бир неча киши ёрдамида пуфлаб киритилган, гидравлос номли механик арғанунда эса сув босими ёрдамида тўпланган ҳаводан мусиқий садо ҳосил қилинган.

Осиёда IX асрда мохир арғанун ижрочилари одамлар кайфиятини кўтариш учун турфа куйларни ижро этишган. Улуғ аждодимиз Абу Али Ибн Сино "Китоб уш-шифо" асарида барбат, танбур, шохруд, гижжак, флейта, сурнай каби чолғу асбоблари қаторида Византия арғанунига ҳам кенг тўхталиб, унинг инсон саломатлигига фойдасини (руҳиятни кўтариши, фикрлашга ундашини) алоҳида таъкидлайди. XIV асрда яшаган Абдулқодир ал-Мароғий "Мақосид ал-алхон" рисоласида арғануннинг тузилиши, функциялари ва афзалликларига эътибор қаратиб, "...арғанун Фаранг юртида кенг ёйилди, у икки қатор найлардан иборат. Бу найлар мисдан тайёрланган. "Бам" найлари – узун, "зер" найлари – қисқадир", дея таърифини келтирган.

Таниқли мусиқа тадқиқотчиси ва моҳир орган ижроچиси Х.Лепнурм "Орган санъати тарихидан" асарида "...орган Византиядан араб мамлакатларига IX-X асрларда кириб келди, сўнг у ердан Европага ўтди", деб ёзади. Тарихчи Бану Мусо бин Шокирнинг қайд этишича, араб халифалари саройида 12 найдан иборат муристуc деган чолғу асбоби бўлган ва у кўп жиҳатдан Ктесибий органига ўхшаб кетган. Тўрт киши махсус педалларни босиб, терири мешларга ҳаво тўплаган. Мешлардаги ҳаво найларга юборилган ва бундан садо ҳосил бўлган.

Арганун XIII-XV асрларда кўпроқ Европада омалашган ва аввалги ҳолатидан анча такомиллашиб, аста-секин ҳозирги кўринишини олган. Профессионал композиторлик ижодиётида ҳам анча илғор мусиқий намуналар дунё юзини кўрган. Жаҳон композиторларидан Д.Фрескобальди, Ф.Куперен, И.Бах, В.Моцарт, Ф.Менделсон, М.Перер ва бошқаларнинг орган учун ёзган кўплаб асарлари маълум. Бах органнинг янги имкониятларини очиб бериб, прелюдия, фантазия, токката каби мусиқий жанрларни фуга билан бирлаштирди. Орган учун ёзилган "Прелюдия ва фуга", "Фантазия ва фуга", "Токката ва фуга" асарларида инсоннинг мураккаб кечинмаларини, унинг орзу ва армонлари, қувонч ва изтироблари, ҳаётдан нашъу намо излашиқ олий гўзалликка интилишини ўзига хос оҳангларда ифодалади.

Шу ўринда органга муносабатнинг нозик бир жиҳатига тўхталиб ўтсак. Яъни, баъзи кишиларда, орган фақат черковга хос чолғу асбоби деган қараш мавжуд. Тўғри, орган VII асрда Рим папаси Виталиан томонидан католик черковига олиб кирилган ва у диний маросимларга шу қадар мослаштирилганки, бугун органсиз черковни бамисоли сепсиз келиндек тасаввур қилишади. Аммо орган на миллий, на диний чолғу асбобидир. Унда барча халқ вакиллари ўз миллий мусиқаларини ижро этиши мумкин. Орган ҳамиша соф санъатга, умумбашарий маънавиятга хизмат қилиб келган.

Ҳар бир санъат асари инсонни маънан тарбияламоғи лозим. Органнинг тузилишига эътибор берсангиз, унинг найлари самога қаратилган. Бу – ин-

соний камолот ва илоҳий қудратга интилиш рамзидир. Айтайлик, флейта оҳангида назокат, жозиб ва латофат, қарнайда тантанаворлик, ўқтамлик ва шижоат бор бўлса, органда уларнинг барчаси мавжуд. Орган воситасидагина одамнинг эшитиш сезгиси қабул қила олувчи энг паст ва энг юқори дицелли товушлар оҳангини ҳосил қилиш мумкин.

Бугун В.Успенский номидаги Республика ихтисослаштирилган мусиқа академик лицейи ва Ўзбекистон давлат консерваториясида орган синфи ташкил этилган. Ўзбекистон давлат консерваториясининг махсус фортепиано кафедрасида таҳсил олаётган пианиночилар орасидан энг қобилиятлилари, уларнинг хоҳишига қараб, орган ижрочилигига танлаб олинаётир.

Орган ўзининг бекиёс имкониятлари билан ўзбек композиторлари ижодида ҳам гўзал асарлар дунёга келишига сабабчи бўлди, десак муболага эмас. Ўзбек композиторларидан Георгий Мушелнинг "Сюита" (1947), "Орган ва виолончель учун поэма"-си (1948) миллий қуйларимиз асосида орган учун ёзилган дастлабки мусиқий асарлар ҳисобланади. Кейинчалик Тўлқин Қурбонов, Мустафо Бафоев, Ҳабибулло Раҳимов, Муҳаммаджон Отажонов, Феликс ва Дмитрий Янов-Яновскийлар орган учун махсус мусиқий асарлар ёзишга муваффақ бўлди. Г.Мушелнинг "Навоий хотирасига", Ҳ.Раҳимовнинг "Шодиёна" ва "Наврўз тонги", М.Отажоновнинг "Орган учун поэма" асарлари шулар жумласидандир. Таниқли бастакор М.Бафоев эса ўз асарини орган учун "Шашмақом"нинг "Бузрук" мақомига назира сифатида ёзди.

Биз созлар султони бўлмиш арганунда ҳам миллий қуйларимизни дунёга кўз-кўз этишимиз учун, биринчи галда, маҳоратли орган ижрочиларини ва орган учун гўзал қуйлар ёзувчи бастакорларни тарбияламоғимиз зарур.

Мунира АМИНОВА,

*Ўзбекистон давлат Консерваторияси
махсус фортепиано ва орган
кафедраси доценти*

Ijod, iste'dod va ta'lim

Замонавий бадий таълим асрлар мобайнида шаклланган методологик асослар, хусусан, қадимги Миср ва Юнонистон анъаналаридан ибтидо олган.

Масалан, милoddан аввал 432 йилда Поликлет инсон ўлчамлари нисбати қонуниятини яратиб, ҳайкалтарошлик ривожига катта ҳисса қўшди. Бадий

таълимнинг кейинги ривожига Италия Ренессанси билан боғлиқ. Ака-ука Караччилар ушбу мамлакатда илк бор бадий таълим академиясини ташкил қилди. Шу даврдан бошлаб бадий таълим академик мақомга эга бўлди. Мазкур академияда талабалар чизматасвир ва рангтасвир ашёларидан фойдаланиш, перспектива, пластик анатомия каби йўналишларни ўрганган.

Ака-ука Караччилар академиясидан намуна олиб, Париж (1648), Рим (1660), Вена (1692), Берлин (1696), Мадрид (1753), Санкт-Петербург (1757) каби шаҳарларда ҳам бадий академияларга асос солинди.

Мамлакатимизда эса академик бадий таълим дастлаб Самарқанд ва Тошкент шаҳарларида шакллانган. Демак, бу борада бир асрлик таълим анъанаси мавжуд.

Санъаткорнинг ижодий муваффақияти академик бадий таълим олганига ҳам боғлиқ. Академик таълим ёш мусаввир ва қаламқашнинг маҳорат сирларини пухта эгаллаши, ижодда ўз йўлини топишида муҳим ўрин тутди. Ёш ижодкорнинг бадий диди, дунёқараши, фалсафий қарашлари тўғри шаклланмоғи учун у олий маълумот эгаси бўлиши нур устига нурдир.

Санъатшунос Н.Аҳмедованинг фикрича, Марказий Осиё рангтасвирининг XX асрда босиб ўтган йўли, гарчи тарих наздида бир лаҳзалик бўлса-да, тараққиёт шитоб кечгани ва катта сифат ўзгаришлари юз бергани билан бошқа маданиятларнинг кўп асрлик "сокин" тадрижига тенг (*Аҳмедова Н. Живопись Центральной Азии XX века. Тошкент, 2004. Стр.45*).

Тарихга назар солсак, XIX асрда Самарқанд, Бухоро ва Тошкент мусулмон ўлкасининг йирик марказлари сифатида кўплаб рассом, тарихчи ва этнографларни ўз бағрига олди. Бу шаҳарларда биринчи кўргазма, бадий студия, лицейлар ташкил этилди (*Ўша асар, 44-бет*). Айниқса, Тошкент Туркистон генерал-губернаторлиги маркази сифатида бу жараёнда муҳим роль ўйнади.

Ўрта махсус бадий таълим қисқа муддатда самара берди. О.Татевосян, П.Беньков, А.Волков, Н.Розанов каби ижодкорлар сафига Б.Ҳамдабий, А.Абдуллаев, А.Тошкенбоев, ака-ука Абдуллаев сингари ёш рассомлар қўшилди, уларнинг асарлари устозлари қатори турли кўргазмаларда намойиш этила бошлади. Маълумки, бадий таълим самараси битирувчиларнинг маданий-маърифий жаҳҳада қанчалик изчил фаолият кўрсатиши билан ҳам белгиланади. Бу жиҳатдан 1937 йили Москвада ўрта махсус ўқув юртлари ўртасида ўтказилган танловда П.Беньков раҳбарлик қилган

Самарқанд билим юрти биринчи ўринни эгаллагани эътиборга лойиқ.

Юртимизда 1954 йили тасвирий санъат бўйича олий таълим йўлга қўйилди. Бироқ бунга қадар ўрта махсус таълим даргоҳларида сабоқ олган талай рассомлар санъат тарихидан ўрин олганини қайд этиш жоиз.

Ярим асрдан ортиқ давр мобайнида академик тасвирий санъат таълими анъаналарини бойитиб келган Санъат институти Рассомлик факультети негизда миллий мақомга эга олий таълим муассасасининг ташкил этилиши юртимиз маданий ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Шу тариқа Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 1997 йил 23 январдаги Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг шу йили 11 мартдаги 131-қарори биноан Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти ташкил этилди. Институтда А.Мирзаев, Б.Жалолов, А.Икромжонов, С.Абдуллаев, Ж.Умарбеков, Ж.Раҳмонов каби атоқли рассом ва педагогларнинг фаолият кўрсатётгани, бизнингча, Ўзбекистонда тасвирий санъат тараққиёти гаровидир. Негаки, улар юртимизда олий бадий таълимнинг тамал тошини қўйган салафлари анъанасини давом эттириб, миллий тасвирий санъат мактаби босқичма-босқич ривожланиб бораётгани, жаҳон санъатида муносиб ўринга эга эканини намойиш қилмоқдалар.

Ўзбекистонда бадий таълим равнақи эътирофи ўлароқ мустақиллик байрами арафасида соҳа профессор-ўқитувчилари давлат мукофотлари ва фахрий унвонлар билан тақдирланмоқда. Масалан, Миллий рассомлик ва дизайн институти педагогларининг ўндан ортиғи "Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби", "Ўзбекистон халқ рассоми", "Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган мураббий" фахрий унвонлари ҳамда орден ва медалларга муносиб қўрилган.

Таълим самарадорлиги назарий асослар, яъни дастур, ўқув режа, стандартлар ҳамда ижодий анъана ва бадий муҳитга боғлиқ. Масалан, жаҳон авангард санъатидан муносиб ўрин олган ижодкорлар орасида мамлакатимиз мўйқалам усталари ҳам бор. Биргина ушбу йўналишда эришилган ютуқлар анъанавий бадий мактаб самарали фаолият кўрсатганига далилдир.

Жаҳон мамлакатлари бадий таълим даргоҳларида квота талабгорлар сонидан келиб чиқиб ажратилади. Бизда эса талабалар сони мавжуд иш ўрни асосида белгиланмоқда. Лекин бадий ижодда "эркин санъаткор" деган истилоҳ мавжуд ва бундай ижодкор ҳам мамлакатдаги бадий жаҳоннинг фаол иштирокчиси эканини унутмаслик

лозим. Айтишларича, Парижда бир неча ўн минг рассом фаолият кўрсатади. Болтиқбўйи республикаларининг ҳар бирида Ўзбекистон рассомлар уюшмаси аъзоларидан кўпроқ мўйқалам устаси бор, ҳаттоки ҳар бир кўча ўз рассомига эга.

Ёш ижодкорларда тасвирий санъатда юз бераётган ўзгаришлар, янги йўналишларга ҳозиржавоблик хислатини шакллантириш лозим. Бадий таълими замон билан ҳамнафас тарзда олиб

борган ҳолда, асрлар мобайнида шаклланган анъаналарни ҳам эътибордан соқит қилмаслик жоиз. Демак, таълимда инновацияларни жорий этиш асосида тарихий тажриба ва замонавий илғор ғоялар уйғунлигига эришиш муҳимдир.

Наргиза ҲАСАНОВА,
*Камолитдин Бехзод номидаги МРДИ
 катта илмий ходим-изланувчиси*

Kompozitsiya – tugallik demak

Тасвирий санъат йўналишида таълим олаётган ёшлар композиция назарияси борасида чуқур билим ҳамда малакага эга бўлиши лозим. Чунки мазкур тушунча санъатнинг барча турларида бўлгани каби тасвирий санъатда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Зеро, композиция (лот.compositio) тузиш, асар қисмларини муайян тартибда жойлаштириш, яхлитлик, тугалликка эришиш демакдир.

Композиция тамойиллари ижодкорнинг эстетик қарашлари билан уйғун ҳолда шаклланади. Ҳар бир мусаввир фалсафий дунёқараши, ҳаётий тажрибаси, билим савияси, тасвир усули ёки услуби билан ажралиб туради. Шу боис маҳорат билан чизилган асарлар қайси мусаввир қаламига мансублигини бир қарашдаёқ сезамиз. Ўрол Тансиқбоев, Абдулҳақ Абдуллаев, Раҳим Аҳмедов сингари машҳур мўйқалам усталарининг асарлари ҳақида шундай дейиш мумкин.

Ўтган аср томошабини дунёқараши тасвирий санъатда етакчи саналган реализм, қолаверса, романтизм йўналишидаги асарлар таъсирида шаклланди. Бугунги давр томошабини эса замонавий тасвирий санъатни тушунишда айрим қийинчиликларга дуч келаётир. Буни ижтимоий ҳаёт, жумладан, санъатда янгича ғоявий йўналишларнинг пайдо бўлгани, ижодий изланишлар доираси кенгайгани, бадий тафаккур ривожига янада жадаллашгани билан изоҳлаш мумкин.

Ўхшатиш, контраст ва бошқа ифода воситаларининг асар мазмуни ва ғоясига бўйсунуши композициянинг асосий қонуниятларидандир. Шу нуқтаи назардан, замонавий тасвирий санъатимизда рўй бераётган муҳим ўзгаришлар ҳамда яратилаётган асарларни таҳлил қилишда ўзгачароқ ёндашув талаб этилмоқда. Негаки, бугунги давр тасвирий санъати, жумладан, ўзбек миллий рангтасвир

санъатида авангард йўналишининг устунлик қилаётгани, услуб ва оқимларнинг кўпайгани асарларга бадий жиҳатдан тўлақонли баҳо беришни мураккаблаштирмоқда.

Замонавий рангтасвирда композицион ечим борасида қуйидаги янгиланишларни қайд этиш мумкин: муайян қоида ва усулларнинг (академик меъёрлар) ўзгариши; асарларда турли хил рамзлардан фойдаланиш ҳоллари кўпайгани; модернча қарашларнинг кучайгани; ифода воситаларининг хилма-хиллиги; фалсафийликка интилиш; ғоявий-бадий ечимнинг мураккаблиги; анъанавий қонуниятларнинг бузилиши; декоратив ифода; абстракт шакл ва тасвирлардан фойдаланишга мойиллик ва бошқалар.

Бу ўринда рангтасвирдаги анъанавий ифода усуллари ҳам сақланиб қолаётгани, замонавий қарашлар таъсирида бойиётганини ҳам таъкидлаш лозим.

Композиция ҳақидаги зиддиятли фикрлар тасвирий санъат ҳамда уни ўқитишда ҳам муайян чалкашликларга сабаб бўлиши мумкин. Бугун умумий ўрта таълим мактаблари, касб-хунар коллежлари ҳамда олий ўқув юртлари тасвирий санъат дарсларида ўқувчи ёшларга реалистик рангтасвир асарлари ҳақида кенг маълумот берилгани ҳолда, модерн йўналишидаги изланишларга етарлича эътибор қаратилмаётир. Қолаверса, касб-хунар коллежи ва педагогика олий ўқув юртлари талабаларига мўлжалланган ўқув қўлланма ва монографияларда (Ғ.Абдурахмонов. *Композиция*. Тошкент, 2010; Б.Тожиев, М.Орипова. *Рангтасвир ва композиция*. Тошкент, 1995; Ғ.Абдурахмонов. *Композиция асослари*. Тошкент, 2008; С.Булатов. *Тасвирий санъат асарларининг фалсафий ва психологик таҳлили*. Тошкент, 2010) асосан композиция тари-

хи ва унинг қоида-усуллари, шунингдек, реалистик рангтасвир усталари асарлари таҳлил қилинган.

Ҳолбуки, кўргазма залларига борадиган ёшлар бутунлай ўзгача манзарага дуч келади. Яъни замонавий картиналарни тушуниш учун ёш томошабин асар композицияси ҳақида бундан-да кўпроқ билим ва малакага эга бўлиши лозим. Ўқувчининг санъат асарини тушуниш, таҳлил қилиш борасида муайян қийинчиликларга дуч келиши эса рангтасвирга қизиқишининг сусайишига олиб келиши мумкин. Бугун кўргазма залларига бораётган томошабинларнинг аксар рассомлар, санъатшунослар ва шу соҳада таълим олувчи талабалардан иборат бўлиб қолаётгани сабаби ҳам, эҳтимол, шудир.

Бизнингча, ҳар қандай санъат асари инсоннинг бадий тафаккурини ўстириш, эстетик дунёқарашини шакллантириш ва уни маънан бойитишга хизмат қилиши лозим. Афсуски, айрим ёш ижодкорлар санъатнинг ғоят муҳим тушунчаси ҳисобланмиш композицияни янглиш талқин этаётир. Бу эса яратилаётган асарлар савиясига ҳам таъсир кўрсатмоқда. Оқибатда Ғарб санъатида кўр-кўрона тақлид асосида чизилган енгил-елпи асарлар ҳам кўргазмалардан жой олмоқда. Тасодифий ранг ва шакллар қоришмасидан иборат мавҳум қораламалар томошабиннинг ҳақиқий санъат асари ҳақида-

ги қарашларини чалкаштириб юборади. Улуғ мусаввирлар таъбири билан айтганда, айрича жозиба ва нафосатга эга, миллий ва умуминсоний ғоялар тараннум этилган, юксак бадий савияли санъат асаригина умрбоқийдир.

"Композиция нима? Бу – мукамалликка эришидир", деган эди улуғ француз рассоми Эжен Делакруа. Чиндан ҳам, ҳар қандай бадий асар муайян қонуниятларга бўйсунди. Бунинг акси ўлароқ пайдо бўлаётган айрим асарлар ҳақида санъатшунослар чуқур таҳлилдан четланиб, юзаки фикр юритишни афзал билаётгани дуруст эмас. Негаки, бугунги томошабинни асар композицияси, ранглар ва шаклларнинг мутаносиблиги, ғояси, ечими ва бошқа жиҳатлари ҳам қизиқтиради.

Сўзимиз якунида ҳақиқий авангард йўналишда ҳам юксак талабларга жавоб берадиган асарлар яратаётган мусаввирларимиз сафи кенгайиб бораётганини таъкидламоқчимиз. Санъатшуносларимиз эса Шарқ ва Ғарб анъаналари вобаста этилган ана шундай санъат намуналарини ҳозиржавоблик билан, чуқур тадқиқ этмоғи лозим.

Нурман БЕРДИЕВ,

*Қарши давлат университети
катта ўқитувчиси*

O'smirlar libosi nega o'zgaruvchan?

Жаҳонда ўсмирлар маданияти кейинги йилларда кескин ўзгарди. Ғарб мамлакатлари ёшлари орасида илдиз отган "истаганингдек яша", "барчасига рухсат бор" тамойили замонавий ёшлар феъл-атворида салбий жиҳатларни орттирди. Зўравонлик, айш-ишрат, гиёҳвандлик инсон руҳиятига жиддий таъсир кўрсатди. Либосларда кескин ноанъанавийлик, исёнкорлик белгилари намоён бўлди. Яримаяланғочлик, атир-упага меъёрдан ортиқ ружу қўйиш, керак-нокерак озаман деб, ўзини ўзи оч қолдириш ўсмирлар орасида урфга айланди.

Тўғри, ўсмирлар феъл-атвори, еб-ичиши ўзгарувчан табиатга эгадир. Кечагина оммабоп бўлган нарса бугун эскириши мумкин. Либос танлаш ихтиёри бўлса-да, бунга таъсир этувчи талай омиллар бор.

Хўш, бу жараёнга машҳур кишилар қандай таъсир кўрсатади? Машҳур актёр ва хонандалар – "мода олами" етакчиларидир, кўплаб ўсмирлар

шу "юлдуз"лар кийинишига тақлид қилади. Кўплаб машҳур юлдузларнинг ўз мода йўналишлари бор ва ўсмирлар либос танлашда уларга билиб-билмай эргашади.

Энди тенгқурларнинг кийинишда бир-бирига таъсири масаласига диққатни қаратсак. Ўсмир либос танлашда тенгдошлари қандай кийинишига қараб ҳам намуна олади. Ўсмирлар бир неча ижтимоий гуруҳларга ажралгани сабаб, либослар уларнинг қайси гуруҳга мансублигини кўрсатиб беради. Йиртиқ жинсилар, қимматбаҳо кўйлақлар ёки соч турмақлари – уларнинг барчасида ўсмирлар модасининг роли бор. Ўсмир муҳитга мослашишга интилса, бу – нормал ҳолат, албатта, бироқ унинг бу борада қийинчиликларга дуч келишини ҳам эътиборда тутиш даркор. Боз устига, ота-онанинг ғашини келтирадиган юриш-туриши унинг катталар талабига қарши исёни натижаси бўлиши ҳам мум-

кин. Одатда, бу ҳолат ўзгалардан яққол ажралиб турувчи либос ёки юзга ниқталган пирсинг ҳолатида кузатилади.

Бундан бир неча йил муқаддам мамлакатимизда “ўсмирлар модаси” деган тушунча ҳатто мавжуд эмас эди. Барча соҳаларни қамраб олган “тотал дефицит” даврида ўсмирлар “тасодифий” кийимларда юришга мажбур эди. Бироқ ота-оналар ўз фарзандларини имкон қадар пўримроқ кийинтиришга уринар эди. Ўсмирларнинг ўзи ҳам бу жараёнда фаол иштирокчига айланди. Улар катталарнинг кенг пальтосини қайта бичтириб торайтирар, оддий бичимли шимларнинг почасига “клёш”ларни улаб, жинсиларни тоғораларда қайнатар ёки ғишт билан ишқалаб ўша даврда модабоп бўлган фактураларни ҳосил қилар эди.

Бозор иқтисодиётига ўтилган илк йилларда кийим дўконлари ёрқин ва замонавий кўринса-да, сифатсиз ва дидсиз либосларга тўлиб кетди. Уларнинг биргина афзаллиги нархи арзонлиги эди.

Бирмунча вақт ўтгач, дунёнинг илғор замонавий модаси республикамизда истеъмол маданияти ривожига ўзгача таъсир қилди. Ота-оналарда дид билан кийиниш истаги кучайиши баробарида ўғил-қизларини ўзидан-да чиройли кийинтиришга интилиш ҳам кучайди. Бу эса аҳоли орасида янгича кийиниш маданиятини шакллантира бошлади.

Охириги йигирма йилдаги мода кўпроқ тавсиявий характер касб этмоқда. Сифатли кийимлар ишлаб чиқариш жиддий муаммолардан бири – либоснинг визуал ва конструктив белгилари моданинг асосий тенденцияларига, инсон қад-қоматига ярашиб туришидир. Деталларнинг тузилиши ва ўлчами, чоку безакларнинг жойлашуви ва конфигурацияси, либоснинг матоси моданинг визуал белгиларига мутаносиб бўлиши лозим.

Ўғил-қизлар улғайган сари уларда мода тенденцияларидан таъсирланиш тобора яққол намоён бўлади. Айниқса, ўспиринлар уст-бошида бу таъсирланиш муҳим аҳамият касб этади. Бунда нафақат катталар модасидаги йўналиш ва тенденцияларни, балки ёшлар субмаданиятларига хос унсурларни ҳам ҳисобга олиш зарур.

Ёшлар модасига кўпроқ эстетик омиллар таъсир қўрсатади. Ёшлар учун либос, аввало, эстетик талабларга жавоб бериши, мода йўналишига мос келиши муҳимдир.

Яна бир ўзига хослик ёшлар либосларининг услубий ечимлари билан боғлиқдир. Мода йўналишига ҳамоҳанг ҳолда бир вақтда бир неча услуб ҳукмронлик қилиши мумкин. Замонавий ёшлар либосларига турли-туман, ҳатто услубан зид эклектик мозаика ҳосидир.

Ёшлар либосларини лойиҳалашда, одатда, безакларга алоҳида этибор қаратилади. Безак маҳсулот турига ва либоснинг услубига боғлиқ. Масалан, спорт либослари алоҳида чизиклар, кантлар, тугмалар, парчинлар, шунингдек, рамзлар кўринишидаги кашта ва аппликацияларсиз бўлмайди.

Ёшлар ўз либосларида ифодавийлик, динамика бўлишини талаб этади. Бу эса, ўзгалардан ажралиб туриш, ўзига диққат қаратиш истаги билан боғлиқ. Шунинг учун ёшлар либосларини турфа ранглар ва матоларни уйғунлаштириш, декоратив чизик ва безакларда ифода этилган ритм, симметрия ҳамда ассимметрия вобасталиги талабини қондириш лозим.

Модага муносабат ёшлар орасида ҳам турличадир. Бу руҳият турфалиги билан изоҳланади. Инсонларда темперамент, феъл-атвор – турлича. Шундай экан, уларда идрок этиш ҳам фарқли. Шу сабаб кишилар кийиниш маданиятига кўра, ўртачалар, авангардчилар ва консерваторлар гуруҳига ажратилади. Бироқ охириги гуруҳга ёшлар қирмайди.

Йигит-қизлар либосини лойиҳалашда моданинг бугунги ва эртанги ҳолатини инобатга олиш лозим. Авангард услубдаги либослар яратиш муайян мураккабликларни келтириб чиқаради. Булар маҳсулот ишлаб чиқариш имконияти, либосларнинг образли ечими, юқори маҳорат талаблари билан боғлиқдир. Одатда, авангард либослар кўرғазмалардаги намоишлар учун тайёрланади. Оммавий ишлаб чиқарилувчи либослар эса тез ўзгарувчан бўлмайди.

Ёшлар либосларини лойиҳалашда уларнинг қулайлигига алоҳида эътибор бериш лозим. Ёшлар фаол ҳаёт кечирувчи қатлам бўлгани боис либосга қўйиладиган асосий талаблардан бири – унинг қулайлигидир. Бироқ баъзи ёшлар энг сўнгги урфда кийиниш ва чиройли кўриниш учун ноқулайликларга ҳам қўниқишга рози. Улар тор юбка, шим ва джинсиларни кийиб юридилар. Мазкур ҳолатда конструкторнинг вазифаси – урфдаги силуэт ва шаклни сақлаб қолган ҳолда унинг қулайлигини имкон қадар таъминлашдир. Бунга конструктив воситалар, эластик материаллардан фойдаланиш йўли билан эришиш мумкин.

Психофизиологик омил инсоннинг жисмоний ривожланиши ҳамда ёш хусусиятини ўз ичига олади. Ўсмирлар ва каттароқлар либосларида конструктив-композицион жиҳатдан муайян фарқлар бор. Ўсмирлар кўпроқ спорт услубидаги либосларни, эркин силуэтларни, фуқционал, қулай ва универсал либосларни афзал кўрадилар. Ўсмир қизлар кўпинча юбка ва қўйлак каби аёллар либосидан воз кечиби, шим, шортик, джинси ва комбензон кийиб юра-

ди. Ўсмир болалар эса либосларида ёрқин ранглар ва турли ёзув ва рамзлар бўлишини ёқтиради.

Ёшлар либосларини лойиҳалашга иқтисодий омил — маҳсулот нархи ҳам таъсир ўтказди. Мазкур омил ишлаб чиқариш имконияти ва шароити билан бевосита боғлиқдир.

Хулоса қилиб айтганда, ўсмирлар модасига таъсир этувчи асосий омиллар қуйидагилардир:

1) тақлид; 2) тенгқурлар таъсири; 3) субмаданиятлар таъсири; 4) оммавий маданият; 5) оилада шаклланган кийиниш маданияти; 6) реклама ва турли брендлар; 7) бозорнинг ҳолати.

Феруза ОТАХОНОВА,
Қамолитдин Бехзод номидаги МРДИ
либос дизайни кафедраси мудири

Sovetlashtirish siyosati qanday boshlangan edi?

Мустабид шўро тузуми 1920-56 йилларда амалга оширган “маданий инқилоб” ўзбек миллий маданиятига беаёв зарба берди. Мазкур тадбир мамлакатни советлаштириш, социалистик индустриаллаштириш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, умуман, ягона социализм қуриш режасининг таркибий қисми эди.

Большевиклар қисқа вақт ичида мамлакат аҳолисининг саводсизлигига барҳам бериш ниқоби остида маънавий қадриятларни остин-устун этиш, халқларни миллий ривожланиш ўзанидан советлаштириш оқимиға буриб юборишни кўзлаган эди. Яъни “маданий инқилоб” тадбири фуқаролар маънавий баркамоллигини таъминлаш эмас, балки уларни иқтисодий, маданий ва сиёсий-мафқуравий жиҳатдан манқуртлаштиришга хизмат қилган эди.

Ўтган асрнинг 20-йиллари иккинчи ярмидан жамият маънавий ҳаётини партия ва давлат органлари ўз назоратига олди. Бу сиёсий жараён даставвал маданият соҳасидаги таркибий ўзгаришларда юз кўрсатди. Маданият ва санъат соҳасининг мамлакат халқ хўжалигини ривожлантириш беш йиллик режаларига мослаштирилиши эса аянчли оқибатларга олиб келди. Бунда, биринчидан, маданият ва санъат соҳаси ижодий жабҳа экани, уни махсус режа ва қилипларга солиш мумкин эмаслиги эътиборга олинмади. Партия ҳар беш йилликда маънавий соҳа учун алоҳида режа ишлаб чиқар, устувор йўналишларни белгилаб берар эди. Бунинг оқибатида реал ҳаётдан йироқ, мафқуралашган санъат ва адабиёт шаклланди.

“Маданий инқилоб” даврида тарихан шаклланган аъёнавий таълим усуллари ҳамда воситалари тағ-томири билан йўқотилди. Юртимизда миллий менталитетга тамомила зид бўлган пролеткульт (пролетар маданияти) муассасалари ташкил қи-

линди. Маданият ва санъат масалалари партия съездларида муҳокама этила бошлади. Совет давлати атеистик тарбия, буржуа идеологиясига қарши курашиш, марксизм-ленинизм ғояларини омма онига синдириш каби вазифаларга ҳаёт-мамонт масаласи сифатида эътибор қаратди (ЎзР МДА, 25-фонд, 1-руҳхат, 683-иш, 3-10 ҳамда 24-25-варақлар).

Маданият ва санъат ниҳоятда мураккаб ва но-зик соҳаки, уни қуруқ расмий кўрсатма, тавсиялар асосида ривожлантириб бўлмайди. Шўро тузуми миллий маданиятларни юксалтириш, уларни хурмат қилиш тўғрисида бонг урган эса-да, амалда бунинг тескарисини бўлди. Миллий аъёна ва қадриятлар баландпарвоз шиор ва кампаниялар асосида йўққа чиқарилди. 30-йилларнинг ўрталарига келиб улкан мамлакатда социализм қурилгани ҳамда ягона совет маданияти шакллангани эълон қилинди. Мазкур ғайриилмий хулоса кейинчалик маданият соҳасида салбий ҳолатларни келтириб чиқарди. Аслида, юксак даражадаги маданий тараққиёт шунчаки чўпчак эди, мамлакатда шўро мафқурасини ўзлаштиришга асосланган ялпи саводхонлик таъминланган эди, холос.

Миллий маънавият шу халқнинг турмуш тарзи, маданияти аъёналари асосида шаклланар экан, демак, маданият мазмун жиҳатдан социалистик бўлиши лозим, деган ғоя ўз-ўзидан чиппакака чиқади. Маданият, жумладан, ўзбек маданияти ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатдан миллий бўлмоғи табиийдир. Аммо бу — маданият ва санъат маҳдудликка юз тутиб, ўз қобилигига ўралиб қолиши лозим, дегани ҳам эмас. Қобилигини ёриб чиқа олмаган маданият бошқа халқларнинг илғор тажрибасидан маҳрум бўлади. Миллий маданият бошқа халқлар маданияти билан узвий алоқада тараққий этади.

Кейинги йилларда социалистик маданият "байналмилал" сифати билан "бойиди" (*ЎзР МДА, Р-34 фонд, 1-рўйхат, 588-иш, 15- ва 202-варақлар*). Аммо сунъий равишда жорий этилган байналмилал маданият ҳам вақт синовиға дош бермади. Маъмурий буйруқбозлик йўли билан оммалаштиришга уринилган бўлса-да, собиқ Иттифоқнинг турли ҳудудларида яшаган миллатлар уни қабул қила олмади. Мисол учун, ликобча билан айтиладиган ўзбек катта ашуласини латиш миллати ўзиники деб билмагани каби, латиш умумий хори ҳам ўзбек санъати намунасиға айланиб кетмади.

Ўтган асрнинг 50-йиллари миллий маданиятларни баравар ривожлантириш сиёсати эълон қилинди. Методологик жиҳатдан хато саналган тенглаштириш сиёсати доирасида совет мамлакатидидаги қўллаб-қўллаб миллатлар, жумладан, Ўрта Осиё халқлари ўз ёзувидан жудо бўлди ва рус графикасига ўтказилди. Бу эса маълум даражада халқнинг миллий меросдан узоқлашувига олиб келди.

Маълумки, дунёдаги бирор миллат ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ривожига, маданий даражасига жиҳатдан бошқа миллатга айнан ўхшамайди. Баъзи миллатлар илғорроқ бўлиши, баъзилари эса тараққиётдан бирмунча ортда қолиши бор гап. Аммо шўро замонида байроқ қилинган "Ўрта Осиё халқлари Октябрь инқилобига ёппасига саводсиз бўлган"и ҳақидаги даъволар тарихий ҳақиқатга зиддир. Кейинги йилларда бунини исботловчи талай тадқиқотлар эълон қилинди. Гап шундаки, Октябрь инқилобидан сўнг ўзбек маданияти ва санъати бошқа халқлар, жумладан, Шимол, Узоқ Шарқ ва Сибирь халқларидан анча илгарилаб кетган эди. Ўтган ўн йиллар давомида эса "шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият" ислохотлари оқибатида маданиятимиз кўп талафот кўрди. Сирасини айтганда, маданиятда бирхиллик, тенглик гоёси миллий маданиятлар ривожига тўғанок бўлди.

Эркин жамиятдагина маънавият юксалади. Ягона мафкура ҳукмрон муҳитда эса санъату маданият кишанбанд этилади. Компартиянинг маданият соҳасидаги сиёсатини А.Луначарскийнинг нуқтаи назари орқали билиш мумкин. У мамлакат маданий ҳаётига мутасадди арбоб сифатида аввал ижодкорлар, маданият ходимларига нисбатан бетарафлик сиёсатини юритишни таклиф этди. Аммо 1929 йилга келиб, у бетарафликдан воз кечганини эълон этиб, бизни қўллаб-қувватламаган барча зиёлиларни яккалаб, ажратиб қўйишимиз лозим, дейди (*Соколов К. Социальная эффективность художественной культуры. Москва, 1990. Стр. 246*).

Ленин издоши Сталин ўз ҳокимиятини мустақамлаб олгач, маданий жабҳага эътибор қаратди. У халқ партия ҳукмронлигини ҳар жабҳада сезиб туриши лозим, шунинг учун ҳам мутасадди арбоблар баъзан фирқа сафлари бўйлаб қўлида таёқ билан айланиб туриши керак, дейди (*Сталин И. Соч. Том 6. Стр. 229*). Шу тариқа маънавий жабҳада ҳам партия яккахукмронлиги ўрнатилди, демократик тамойиллар поймол этилди.

Маданият ва санъат устидан партия назоратини кучайтиришдан кўзланган мақсад миллий республикаларда марказнинг ҳукмронлигини мустақамлаш эди. 1929 йил октябрь ойида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг III Пленуми бўлиб ўтди. Унда маданий фронтда кескин синфий кураш кучайиб бораётгани таъкидланди. Шунингдек, пролетар маданияти гўё илғор капиталистик давлатлар тажрибаси ва ютуқларидан фойдаланаётгани қайд этилди.

Аслида, буларнинг бари миллий маънавиятимизга қарши таъжовуз эди. Бу жиҳатдан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг қуйидаги мулоҳазалари диққатга сазовор: "Хоҳ ўтмишда, хоҳ бугун бўлсин, бошқа миллат, давлатни қарам қилиш ниятида ҳаракат қилган, қилаётган кучлар доимо бир сиёсатни юритганлар, юритадилар: яъни қарам халқнинг маънавий, маданий, тарихий меросини йўқ қилиш, ундан жудо этиш. Мисол керакми?"

Совет даврида ўзбек миллати тарихини бузиб кўрсатишдан, уни чалкаштириб ёритишдан, баъзи саҳифаларни умуман кўрсатмасликдан мақсад нима эди? Чор Россиясининг Скобелев деган генерали шундай ёзган: "Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, санъатини, тилини йўқ қилмас бас, тез орада ўзи таназзулга учрайди". Хўш, шу гапларни тарихчиларимиз биладими? Афсуски, кўп олимларимиз онгида эски тузум асоратлари маҳкам ўрнашиб қолган. Улар ҳозир — мустақиллик шароитида ҳам кимдандир кўрқиб, чўчиб гапирадилар" (*Қаранг: Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Тошкент, "Шарқ", 2001. 325-бет*).

Хуллас, собиқ тузум даврида Ўзбекистонда халқни кўп асрлик миллий-маънавий илдириддан узиш сиёсати режали тарзда амалга оширилди. Аммо шўро давлати ҳар қанча уринмасин, халқимизнинг кўп асрлик қадриятлари, маданиятини йўқота олмади. Юртимиз мустақилликка эришгач, қайта кўз очган булоқ каби миллий маданиятимиз уйғониш ва юксалиш даврига қадам қўйди.

Барно ЎНГБОЕВА,
ЎЗМУ тадқиқотчиси

Toshkent qozilari

Ўрта Осиёда ҳуқуқий масалалар кўп асрлар давомида ислом шариати аҳкомларига кўра қозилар томонидан ҳал этилган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида хонликлардаги заиф сиёсий бошқарувдан фойдаланиб Россия империяси ўлкани босиб олди ва Туркистонда ўз қонунчилигини қарор топтиришга киришди. Ҳуқуқий ислохотлар империя таркибида янги ташкил этилган Туркистон генерал-губернаторлиги маркази Тошкент шаҳридан бошланди. Айтиш жоизки, чор ҳукумати мустаҳкам маҳаллий ҳуқуқ тизими қаршиликка дуч келди.

Россия давлати ўз қонунчилик тизимини ўрнатиш учун халқ ишончини қозонган қозилик маҳкамаларини заифлаштиришга қарор қилди. Шу мақсадда баъзи чора-тадбирлар амалга оширилди. Жумладан, қозилик судлари аксар ҳуқуқий масалаларни кўриш ҳуқуқидан маҳрум этилди. Қолаверса, қозилар ҳукмидан норози бўлган фуқароларга империя судларига мурожаат қилиш ҳуқуқи берилди. Империя босқинидан олдин қозилар шаҳар беги томонидан тайинланган (*Добросмыслов А. Ташкент в прошлом и настоящем. Тошкент, 1912. Стр. 107*). Чор ҳукумати эса қозиларни сайлаш тартибини жорий этди. Манбаларга кўра, Тошкент шаҳрининг ҳар бир даҳасига қозилар элликбошилар томонидан уч йил муддатга сайланар, номзодлар эса Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори тасдиғидан ўтар эди (*МДА, 36-фонд, 1-рўйхат, 2707-иш, 17-варақ*). Бундан кўзланган мақсад қозиларни мустамлакачи ҳукумат сиёсатига тобе этиш эди. Ҳарбий губернатор тасдиғидан ўтган қозигина ўз фаолиятига киришган. Тошкент шаҳар ҳокимининг буйруғида кўрсатилишича, агар ҳарбий губернатор кўп овоз олган қози номзодини тасдиқламаса, қайтадан сайлов ўтказилган (*МДА, 36-фонд, 1-рўйхат, 3106-иш, 6-варақ*).

Қозилик "мансабига халқ ичида хизмат ва эътибори бор ва... 7 кундин зиёд ҳибс жазосига ва ё 30 сўмдин зиёд таъзир бўлмагон, яъни жаримага гирифтор бўлмагон, тергов ва ё ҳукм устида турмогон ва ёши 25 ёшдин" кичик бўлмаган фуқаролар сайланган (*МДА, 36-фонд, 1-рўйхат, 2707-иш, 17-варақ*).

Қозилик сайлови сандиққа соққа ташлаш асосида ўтказилган. Соққалар қора ва оқ рангда бўлиб, оқ ранг номзодни ёқлаш, қора эса унга қарши овоз бериш аломати эди. Ҳар бир даҳадан шариат аҳкомларини пухта билган, эл-юрт ҳурматини қо-

зонган номзодлар сайловда қатнашган. Масалан, 1887 йилги сайловда Шайхонтохур даҳасидан 7 нафар, Бешёғоч даҳасидан 6 нафар, Кўкчадан 5 нафар, Себзор даҳасидан эса 4 нафар вакил номзодини кўйган. 97 элликбошидан 77 таси овозини олган Шариф ҳожи қози Шайхонтохур қозилигига, 68 элликбошидан 49 таси овозини олган Одил ҳожи Бешёғоч қозилигига сайланган (*МДА, 36-фонд, 1-рўйхат, 3106-иш, 38-41-48, 54-варақлар*).

Даҳа қозихоналарида йиғилган муҳим масалаларни қозилар кенгаши кўриб чиққан. Кенгаш аввалида қозилар орасидан содирнишин (раис) сайлаб олинган ва бу ҳақда Тошкент шаҳар ҳокими билдирги юборилган. Масалан, "Тарих 1306 йил 12 сафар ойинда, яъни 1888 йил 6 октябрда Бешёғоч даҳаси қозиси Одилхўжа эшон Офокхўжа эшон ўғлини содирнишинликка хоҳлаб сиз ҳурматли ҳокимимизга маълум бўлсин деб рапурт ёзиб ростлигига муҳрларимиз босдук" (*МДА, 36-фонд, 1-рўйхат, 3005-иш, 7-варақ*), дейилади хабарномалардан бирида.

Умуман, мустамлака тузум ўз ҳокимияти барқарорлигини ўйлаб маҳаллий суд тизимини қаттиқ назорат қилган. Шу боис ҳар бир катта-кичик жараён ҳақида шаҳар ҳокимига маълум қилиб туриш талаб этилган.

Қозихоналарда "мурофаъ", яъни тергов ишлари милодий тақвим бўйича ҳар ойнинг биринчи санасидан 10 санасигача олиб борилган (*Туркистон вилоятининг газети, 1908, № 57*). Ойнинг қолган кунларида ҳукмлар эълон қилинган.

1878 йили Тошкент Эски шаҳар уламоларининг билиттифоқ қарорига мувофиқ қозиларнинг ўзи, яқин қариндошлари ва фарзандлари манфаатига дахлдор масалаларда ҳукм қилиш ман этилган. Шунингдек, қозилар ғазабноқ ҳолда, очлик, ташналик ёки касаллик хуруж қилган пайтда, от устида ёки юриб бораётган вақтда ҳукм чиқаришдан қайтарилган (*МДА, 36-фонд, 1-рўйхат, 1656-иш, 14-варақ*).

Қозихонада қози ва унинг ноиби, икки муфтий ҳамда шариат илмидан хабардор бўлган бир неча илмий киши фаолият юритган. Муфтийлар кичик жиноятларни кўриб чиққан, тергов ва суриштирув ишларини олиб борган. Шунингдек, халқ ичида юриб, оила-никоҳ, ер-сув, савдо масалаларига доир ишларни ҳал этган. Қозихонага мурожаатлар кўпайиб кетган кезларда қозилар муфтийлар сонини оширишни сўраб шаҳар ҳокимларига мурожаат қилган (*МДА, 36-фонд, 1-рўйхат, 2707-иш, 89-варақ*).

Аълам ва муфтийлар тайинлаган қози бу ҳақда шаҳар ҳоқимиға маълум қилган. Агар улардан бирортаси вафот этса, қози шаҳар раҳбарига бошқа номзодни тақдим этган. Ўша давр муҳити ҳамда идоравий ёзишмалар хусусида кенгроқ маълумот бериш мақсадида Тошкент қозиларидан бири ёзган қуйидаги номани тўлиқ келтиришга қарор қилдик:

Хурматли шаҳар ҳоқими хизматлариға Шайхонтоҳур даҳасининг қозисидан рапорт.

Ушбунинг баробаринда маълум қиламанким, 1890 йил 16 январда Шайхонтоҳур даҳасига аъламлик мансабига тайин бўлгон Раҳматхўжа эшон Аъзамхўжа эшон ўғли аъламликни хоҳламас экан. Мазкур аълам ўзига тегишли аъламлик лавозиматини адо қилолмагани сабабли мазкур Раҳматхўжа эшон Аъзамхўжа эшон ўғлини аъламликдин бекор қилиб, анинг ўрнига аъламлик лавозиматини адо қилмоққа мулло Зайниддин маҳдум домлло Мирисо охунд ўғлини тайин қилдим. Улдан аъламлик ишиға хабар бўлиб таъмал қилиб юргани сабабли, мазкур мулло Зайниддин маҳзумни аъламликка мустақкам қилмоққа тартиб жорий қилсангиз экан деб жанобингиздан илтимос қилиб

ростлиғига Шайхонтоҳур қозиси муҳрим босдим (МДА, 36-фонд, 3-руҳат, 3180-иш, 4-варақ).

Қозилар аълам ва муфтийларни қариндошлари орасидан тайинлаган. Аммо чор маъмурияти қозининг қариндошлари ишлашини ман этади. Шундан сўнг қозилар қозихона таркибини ўзгартишга мажбур бўлади.

Ҳукм дафтарлари қозиларнинг асосий фаолиятини акс эттирувчи манбадир. Ер-сув, оилавий низола, олди-сотди, қарз каби маиший масалалардан тортиб муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларга қадар – бари ҳукм дафтариди акс этган.

XIX аср охири – XX аср бошларида чор маъмурияти империя судларининг “одиллиги”, маҳаллий судлар эса “қолоқ” эканини намоиш қилишга зўр бериб ҳаракат қилса-да, халқ учун қозилик судлари адолат маскани бўлиб қолаверди. Ўтган асрнинг биринчи чорагида Туркистонда совет ҳукумати ўрнатилгач, қозилик судлари бутунлай тугатилди.

Обид ТАНГИРОВ,

*Ўзбекистон давлат Санъат музейи
бўлим мудири*

Ikki tilda ash'or bitgan avliyo

Шайх Худойдод Вали яссавия тариқатининг таниқли намоянаси бўлиб, 1461 йили Карманада таваллуд топган. Ғиждувон, Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида таҳсил олиб, тасаввуф таълимотининг машҳур пири даражасига кўтарилган. Шайх Худойдод умрининг сўнгги йилларини Самарқанд атрофида ўтказган. 1532 йили Жомбой туманига қарашли Ғазира қасабасида вафот этган ва шу ерга дафн қилинган. Бугунги кунда бу жой обод зиёратгоҳга айлантирилган.

Ҳазрат Худойдод Вали ҳаёти ва фаолияти тадқиқотчилар томонидан кенг ўрганилмоқда. У XVI асрда Бухоро хонлигининг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётига сезиларли таъсир ўтказган. Манбаларга кўра, замона ҳукмдорларидан Бобур Мирзо, Муҳаммад Шайбонийхон ва Убайдуллахонлар Ҳазратни ўзига пир деб билган. У зотнинг ҳаёти ҳамда қарашлари “Маноқиб Шайх Худойдод Вали” асарида батафсил тасвирланган. “Маноқиб” шайхнинг яқин халифаларидан Мавлоно Саййид томонидан у зот ҳаётлик чоғида, яъни XVI асрда ёзилган. Афсуски, асарнинг асл нусхаси бизгача етиб келмаган.

“Маноқиб”нинг ҳижрий 1331 (милодий 1910) йили анъанавий настаълиқ услубида кўчирилган нусхаси шайх авлодларидан бўлган Самарқанд давлат архитектура ва қурилиш институти профессори С.Раззоқовнинг шахсий кутубхонасида сақланади.

Асар 247 варақдан иборат бўлиб, ҳар бир саҳифада 15 қатор матн жойлаштирилган. Самарқанднинг новвот ранг қоғозига қора сиёҳ билан кўчирилган қўлёзманинг айрим варақлари сарғайган. Алоҳида ажратиб кўрсатилган сўз ва иборалар қизил сиёҳда битилган. Айрим саҳифалар хошияли бўлиб, уларга рубоийлар илова қилинган. Сўнгги саҳифада “(Ушбу асар) 1331 ҳижрийда Муҳаммад Ашур ибн Нурмуҳаммад (томонидан) кўчирилди”, деган қайд мавжуд (*Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали Мақомотлари ёки Мақомот. Форсчадан Муталлиб Ҳазратқулов таржимаси. Тошкент, “Мовароуннахр”, 2011. 4-бет*).

Асар форс тилида битилган бўлса-да, унда туркий ва арабий жумлалар ҳам учрайди. Сажъ, байт, ҳикмат, ғазал, нақл, ҳикоят сарлавҳалари остида эса Шайх Худойдоднинг туркий ва форсий

тиллардаги шеърлари жойлаштирилган. Шеърларда илоҳий ишқ куйланади. Хусусан, бир ўринда “Эй сенинг ишқинг мени кўп ўзига зор айлади, / Хуш муборак жазбаким барчага безор айлади”, деб ёзади Шайх Худойдод (*ўша манба, 8-бет*).

Маърифатпарвар адиб Фитрат ҳам Шайх Худойдод Вали зулписонайн шоир эканини қайд этиб ўтади (*Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. Тошкент, “Маънавият”, 2000, 36-бет*).

Маноқибда Шайх Худойдод тилидан бундай эътироф келтирилган: “Мен йигирма уч ёшимда Ҳазрати Азизон Жамолиддинга қўл бериб, ул муршиднинг фотиҳаларига муяссар бўлганимдан буён ҳозиргача, яъни эллик йил давомида халқни Ҳақ томон чорладим, фақру фано водийсини кезиб чиқдим. Мен бу вақтга қадар шеър айтишга ва рисола-нинг ёзилишига бунчалик ғайрат қилмаган эдим. Ҳозирда бунга алоҳида аҳамият беришимнинг сабаби, истайманки, мендан сизга бир эсдалик қолса, токи менинг шеърларим ва рисоламни ўқиганлар ўзлари учун сабоқ олгайлар” (*“Мақомот”, 12-бет*).

“Ғиждувонда ўқиётган кезларим уч йил бир пўстинни кийганман. На шалворим бор эди, на чопон. Бир кўйлакнинг ёқасини топиб олиб, бўйнимга илган эдим. Токи биров кўриб менда кўйлак йўқлигини гумон қилмас эди. Танқислигимни ҳеч кимга айтмай сир тутардим ва машғулотларни давом эттирдим” тарзидаги иқтибослар эса қанчалик мушкул аҳволда бўлмасин, Шайхнинг илмга иштиёқи юқори бўлганидан далолат беради.

Манбаларда Шайх Худойдод Вали камбағалпарвар, муҳтожларга ёрдам қўлини чўзувчи зот бўлгани қайд этилади. Бу борада “Маноқиб”да шундай ибратли воқеа баён этилади: “Бир замонлар Кармана вилоятида бўлганимизда, дўстларимиздан бири қарздор бўлиб қолди ва унинг қарзи минг тангадан ошиб кетди ва у қарзидан қутулишдан ожиз эди. Ва мен уни бу кулфатдан халос этадиган дўстни кўрмадим. Унга қарз берганларни излаб топдим ва мен учун дунё ташвишларидан нима бўлса, қозон, офтоба ва кийимларимни, аёлим ва болаларим кийимларини баҳоладим ва тушган пулларнинг барчасини қарздорларга бердим ва у қарзидан халос бўлди” (*ўша манба, 26-бет*).

Яна қайд этилишича, “Ҳазрат Худойдод хузурида озор, турк, форс, арабу аҷам тенг эди ва ҳар бирига таъзим ва иқром қилардилар”. Бу эса миллатлараро тотувлик асрлар давомида халқимизга хос фазилат бўлиб келганининг яна бир исботидир.

Шайх Худойдод ўз муридларига “Олимлик бу – илм ва амал уйғунлиги” дея сабоқ беради. “Маноқиб”да ёзилишича, шоғирд устозидан мантиқ нима эканини сўрайди. “Мантиқ бу – қурол, восита, у зеҳнни янглиш фикрлардан кўриқлайди”, дея жавоб беради устоз (*ўша манба, 72-бет*). Шайх Худойдод яссавия тариқатининг бошқа намоёндаларидан фарқли ўлароқ талабаларга доимо дўсту биродарлар, яхши инсонлар даврасида бўлишни уқтиради. “Зероки, киши одамлардан холи бўлса, унинг холи заиф ва ишлари номақбулдир. Ундан халққа кам фойда тегади ва анжуманда ҳам хилватда бўлади. Айтур эдиларки, халойиқ олдида бу киши жамиятсиздир ва у бундан ҳузур қилади. Агар бундан заҳмат чекса, у камолотга эришмайди ва иршодликка лойиқ эмас” (*ўша манба, 38-бет*).

Шайх Худойдод диний илмлар қаторида дунёвий илмларнинг ҳам аҳамиятини тўғри англаган. Муҳаммад Олим Шайх Азизоннинг “Ламаҳот” асарида “Ҳазрат Шайх Худойдод Самарқандда Улуғбек мадрасаси ёнидан ўтатуриб бу ерда фалакиёт илмидан баҳс юритаётган талабаларга ҳавас-лабоққани ва уларга ҳайрихоҳлик билдиргани” баён этилади (*“Ламаҳот”, 86-бет*). Бу эса яссавийликнинг таркидунёчилик, узлатнишинлик ва жамиятдан йироқлашиш каби асосий ғоялари XV-XVI асрларга келиб маълум маънода ислоҳга учраганидан далолат беради.

Хулоса қилиб айтганда, Шайх Худойдод Вали эҳтиёжмандларга ёрдам қўлини чўзишни ўз бурчи деб билган, халқни маърифатли этмоққа саъй-кўшиш кўрсатган. У зотнинг маънавий меросини ҳар томонлама тадқиқ этиш ва халқимизга, хусусан, ёш авлодга етказиш олимларимиз олдида турган муҳим вазифалардандир.

Анвар ҚАНДАҲОРОВ,

НавДПИ катта илмий ходим-изланувчиси

SUMMARY

Interview with philosopher Victor Alimasov. pp. 4-17.

Dramatic transformations have been occurring in cultural and intellectual life of Uzbek society since Uzbekistan achieved its independence from Soviet Union. Many intellectuals, especially philosophers, ex-champions of Marxist ideology, looked like a man who lost his way and whose hopes turned out unrealistic, a mirage. Questions aroused about the place and role of intellectuals in political and social life. Some people began to look at them as lackeys of a state. In the interview prominent philosopher Victor Alimasov along with these issues discusses the relation between philosophy and religion, faith and knowledge, truth and postmodern relativism. "We need contemporary "socrates" who are ready to say what he thought, not what a state want." That was a conclusion of his discussion.

Nigora Umarova. E-Government. pp. 18-23.

Good governance, healthy civil society, and democracy depend on the extent of interconnectedness between government and citizens, civil society institutes. Intensity and efficiency of information change among them not only saves time and money, but creates a closer dialogue with mutual understanding, and helps to implement laws adequately. Citizens can take active part in legislative processes. All these goals will be realized by means of information technology. In recent years big steps have been taken by our government to apply communication technologies to local and central government, and state

organizations work process. Several legislative acts are accepted, presidential decrees announced to create e-government in Uzbekistan. The article examines what has been and should be done in this field.

Sobirjon Yoqubov. European Union: Survival within Integration. pp. 24-29.

The recent year's global financial crisis and the growing problem of immigration and integration have sorely tested the EU's Economic and Monetary Union and its achievement; hindered further integration and stability. What, then, should we expect for the future of European integration? What does the still-continuing eurozone crisis mean for larger geopolitical position of the EU? Europe's future largely depends on its ability to develop and keep its unity. The article analyses these questions.

Ulughbek Saidov. Disaster of Submissiveness. pp. 30-41.

In dictionaries "slave" and "slavery" is defined as a state of excessive dependence on or controlled by someone/ something. But it's nearly impossible to give them an exact definition. This state may have several degrees and nuances. Some say only physical dependence is true slavery, for others psychological/moral dependence is no more than soft slavery. The author of the article analyses a latter. He calls this phenomenon submissiveness that occurs among ex-colonized nations. This submissiveness has a psychological character which make people overobedient to others desires. They see themselves inferior. Excessive meekness weakens national self-esteem and broadens the way to further slavery.

Содик РАХМОНОВ. "Соҳибжамол"

Хр10200

Нашр кўрсаткичи: 869/370
Баҳоси қелишилган нархда

ТАФАККУР

ТАФАККУР 1/2016

ISSN 2010-6491

9 772010 649005